

**NXOPAXOPO WA ONOMASITIKI WA LESWI TSARIWEKE EKA
MATHEKISI YA NHLANGANO WA MATHEKISI YA BUNGENI-ELIM
EXIFUNDZENITSONGO XA VHEMBE, XIFUNDZENINKULU XA LIMPOPO**

**(AN ONOMASTICS ANALYSIS OF INSCRIPTIONS ON MINI-TAXIS OF
BUNGENI-ELIM TAXI ASSOCIATION IN THE VHEMBE DISTRICT,
LIMPOPO PROVINCE)**

HI

MABUNDA QUEEN

NOMBORO YA MUCHUDENI : 11580581

**DESITHEXINI YO FIKELELA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO XA DIGIRI
YA MASITASI**

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EKA

XIKOLO XA SAYENSE YA SWA VANHU NA MAHANYELO

**EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,
VUTSHILA NA MFUWO**

EYUNIVHESITI YA VENDA

THOHOYANDOU, LIMPOPO PROVINCE

AFRIKA-DZONGA

MULETERI : DKD. M.T CHAUKE

MULETERIKULONI : DKD. M.T BABANE

LEMBE : 2020

Xihlambanyo

Mina Queen Mabunda, ndzi hlambanya leswaku ntirho lowu wa Nxopaxopo wa Onomasitiki wa leswi tsariweke eka mathekisi ya nhlango wa mathekisi ya Bungeni-Elim eXifundzenitsongo xa Vhembe, Xifundzeninkulu xa Limpopo i ntirho lowu nga wa mina, a wu se tshama wu nyiketiwa eka yunivhesiti yin'wana hi xikongomelo xo endla tidyondzo to karhi. Matsalwa hinkwawo lawa ya tirhisiweke ni ku tshahiwa ya kombisiwile hi mfanelo emakumu ka tsalwa.

13/06/2021

NSAYINO WA MUCHUDENI

SIKU

Declaration

I, Queen Mabunda, declare that this dissertation of an Onomastics Analysis of Inscriptions on Mini-Taxis of Bungeni-Elim Taxi Association in the Vhembe District, Limpopo Province is my work. It has not been submitted for any degree in other university. All the sources that has been used or quoted are indicated and acknowledged by means of complete references at the end of the document.

SIGNATURE

13/06/2021

DATE

Ku nyikela

Ndzi nyikela ntirho lowu eka vatswari va mina Freddie na Ntabi N'wa- Hatlani, vamakwerhu wa mina hinkwavo, eka nuna wa mina wo rhandzeka Simon na le ka vana va mina Tivanani na Kuhlula.

Dedication

This work is dedicated to my parents Freddie and Ntabi N'wa-Hatlani, all my siblings, my lovely husband Simon and my children Tivanani and Kuhlula.

Nkomiso

Mathekisi i swin'wana swa swifambo swa mani na mani leswi tirhisiwaka ngopfu eAfrika-Dzonga. Swifambo leswi swi tirhisiwa ngopfu hi Vantima lava tshamaka etindhawini ta le makaya na le madorobeni. Mathekisi ya khavisiwile hi switsariwa swa mihlovo yo hambanahambana. Switsariwa leswi swi na mavito kumbe mahungu lawa ya kokaka mahlo ni miehleketo ya vachayeri na vakhandziyi. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa mavito kumbe mahungu lama tsariweke emathekisini ya le ka Nhlangano wa Mathekisi ya Bungeni-Elim exifundzenitsongo xa Vhembe eka xifundzankulu xa Limpopo. Ndzavisiso lowu wu lava ku humesela erivaleni tinhlamuselo ta switsariwa leswi nga kona eka mathekisi. Ndzavisiso lowu wu tirhisile maendlelo mambirhi ku nga endlelo ra ku xopaxopa vundzeni bya matsalwa na endlelo ra nhlokohliso wa swivutiso ku fikelela swikongomelo swa wona. Hi ku tirhisa maendlelo lawa mulavisisi u kotile ku bumabumela leswaku switsariwa a swo khavisa mathekisi ntsena kambe swi fuwile hi mahungu ya kona lawa ya nga vaka ya khomile matitwele na milorho ya mutsari wa wona. Ndzavisiso wu kombisa leswaku ku thya swi ta tshama swi ri xiphemu xa vutomi bya vanhu naswona swi ta tshama swi ri kona hilaha ku nga heriki.

Marito ya nkoka: Onomasitiki, thekisi, switsariwa, vito, nhlamuselo.

Abstract

Mini-taxis are the most popular mode of transport in both urban and rural areas for the majority of South African black population. Most of mini-taxis are decorated with inscriptions of different fonts that are eye-catching to ignore. These inscriptions are crafted meaning-laden symbols or names with messages. The aim of this study is to analyse the significance of inscriptions on the mini-taxis with special reference to Bungeni-Elim Taxi Association in the Vhembe District in Limpopo Province. It is widely recognised in most societies across the world. Names are often not given for the sake of naming. They are crafted meaning-laden symbols that are understood by the community to which the names belong. The study of names falls under the domain of onomastics. Naming is considered as a significant and certainly an important activity. This research demonstrated the importance of names on the inscriptions of the taxi owners, drivers and commuters in several mini-taxi ranks within the jurisdiction of Bungeni-Elim Taxi Association with the aim of extracting more data about inscriptions on the mini-taxis. The researcher also used documentary method to elicit information about the names on the mini-taxi. The study will be of significance to other taxi owners, drivers as well as commuters. The study concludes by indicating that naming is part and parcel of human existence and is thus going to be with us forever.

Keywords: Onomastics, taxi, inscriptions, name, meaning.

Swikhenso

Eka hinkwaswo ndzi khensa Mutumbuluxi wa mina, Xikwembu ku va xi ndzi nyikile vutomi, nhlohlotelo, matimba na nsirhelelo. Ndzi khensa Hosi Xikwembu lexi ndzi endlelaka leswakahle evuton'wini bya mina. Handle ka wena Xikwembu a ndzi nchumu. Vito ra wena a ri dzunisiwi na ku tlakusiwa hilaha ku nga heriki.

Ndzi rhandza ku khensa eka muleteri wa mina DKD. M.T. Chauke eka marito ya yena ku va a ndzi khutaza, mi ndzi seketela na ku ndzi hlohlotela. Ndzi khensa ku tinyiketela, vutivi na vuswikoti bya wena. Xikwembu Tatana a xi ku katekisi na ndyangu wa wena, xi ku havaxela hi vutivi u kota ku ya mahlweni u pfuna machudeni no tirhela eka eyunivhesiti. Ndzi khensa na DKD M.T. Babane mupfuneti wa muleteri wa mina eka ndzavisiso lowu.

Ndzi ba mandla eka vatswari va mina mhani Mthavini N'wa-Hatlani na papa Freddie. Nseketelo wa vona wu ndzi nyike nhlohlotelo wa ku ka ndzi nga heli matimba hambi swi tika. Hambiloko mi ndzi pfumala mi kota ku twisisa leswaku ndzi va ndzi khomiwile hi yini ku ta mi vona. Ndzi ri eka n'wina Xikwembu a xi mi hlayise, xi mi engetela masiku mi ta vona swikulu leswi swa ha taka.

Eka ndyangu wa mina ndzi khensa nuna wa mina Simon ku va u ndzi seketela hambiloko ndzi tshama ndzi ri eka matsalwa, a wu ndzi heleli mbilu, u tlhela u ndzi pfuna eka milavisiso ya mina. Loko a wu nga ndzi seketeli, a ndzi ta hluleka. Ndzi ri Xikwembu a xi ku nisele mpfula ya mikateko, tintswalo ni rirhandzu. Vananga Tivanani na Kuhlula, ndzi khensa Xikwembu hi n'wina hikuva ndza swi vona leswaku mi tiba swifuva hi ku yisa emahlweni tidyondzo ta mina mi tlhela mi ndzi seketela. Ndza mi khensa ndzi vuyelela vana va mina, ndzi ri Xikwembu a xi mi pfuni mi va na vutlhari, vitivi, rirhandzu na ku xixima.

Eka vamakwerhu Rose, Eunice na Surprise ndza khensa, nseketelo wa

n'wina wa kala. Xikwembu a xi andzise rirhandzu leri mi nga na rona ri khuluka na le ka van'wana.

Ndzi khensa swinene eka vatirhikulorhi na vanghana Ttn. Makhubele L na Ttn. Maluleke T ku va mi ndzi hlohlotela na ku pfuneta hi mahungu ya nkoka lawa a hi avelana na miburisano leyi hi nga va na yona, ngopfungopfu Mnn. Rikhotso, Ttn. Mthombeni S.K na Maxaka ku va mi vile na xiave lexikulu eku pfuneteni eka xitsalwana lexi. Ndzi ri Xikwembu a xi mi engetele ntamu wa ku tirhela mi pfuna na van'wana lava nga na torha ra ku yisa tidyondzo ta vona emahlweni.

Ndzi ba mandla na le ka DKD. Masia H.E ku hoxa xandla ka wena eka ndzavisiso lowu. U ndzi pfunile hi tindlela to hambana nkarhi na nkarhi u nga ndzi heleli mbilu. Xikwembu a xi ku andzisele xitlati xa vutivi. Ndzi rhandza ku khensa nhloko ya xikolo xa Russel Bungeni Tatana Ntshani O.H ku va u ndzi pfumelerile ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni ndzi ri karhi ndzi tirha ehansi ka wena. Xikwembu a xi ku nisele mpfula ya mikateko na ndyangu wa wena.

Eka vanhu hinkwavo lava hoxeke xandla ku pfuna leswaku ndzavisiso lowu wu humelela ndza mi khensa. Loko a ku nga ri n'wina, ndzavisiso a wu nga ta kota ku humelela. Miehleketo na nseketelo wa n'wina swi nyikile ndzavisiso ndlela ya ku boxeketa. Ku pfuna ka n'wina swi nga heleli laha, pfunani na van'wana lava nga ta lava ku pfuniwa eka milavisiso yin'wana. Ndzi ta kombela ku rivaleriwa eka lava ndzi nga rivala ku va khensa ku va va ndzi pfunile eka ndzavisiso lowu, ku dya i ku engeta.

Khanimamba!

NONGONOKO WA LESWI NGA ENDZENI

NONGONOKO

PHEJI

XIHLAMBANYO.....	i
DECLARATION... ..	ii
KU NYIKELA... ..	iii
DEDICATION... ..	iv
NKOMISO	v
ABSTRACT.....	vi
XIKHENSO... ..	vii
NDZIMA YA1	1
1.0 Manghenelo.....	1
1.1 Matimundzhaku.....	2
1.2 Xitatimente xa xiphiqo... ..	5
1.3 Nsusumeto... ..	5
1.4 Swikongomelo swa ndzavisiso	6
1.4.1 Xikongomelonkulu	6
1.4.2 Swikongomelotsongo swa ndzavisiso... ..	6
1.4.3 Swivutiso swa ndzavisiso... ..	7
1.5 Nkoka wa ndzavisiso... ..	7
1.6 Ndzilekani wa ndzavisiso.....	7
1.7.0 Tinhlamuselo ta matheme... ..	8

1.7.1 Switsariwa	8
1.7.2 Thekisi.....	8
1.7.3 Onomasitiki... ..	9
1.7.4 Onomasitiki ya matsalwa... ..	11
1.7.5 Toponimi.....	11
1.7.6 Antiroponimi	12
1.7.7 Vito.....	13
1.7.8 Nhlamuselo.....	13
1.8 Maavelo ya tindzima ta ndzavisiso.....	14
1.9 Nkatsakanyo.....	15
NDZIMA YA 2... ..	16
2.0 Milavisiso leyi endliweke... ..	16
2.1 Manghenelo... ..	16
2.2 Nkanelo wa milavisiso leyi endliweke.....	16
2.3 Nkatsakanyo.....	55
NDZIMA YA 3	56
3.0 Maendlelo ya ndzavisiso... ..	55
3.1 Manghenelo... ..	55
3.2 Xivumbeko xa ndzavisiso	56
3.3 Mahlengeletelo ya mahungu.....	57
3.3.1 Valawuri va ndlela... ..	59

3.3.2 Vinyi va mathekisi.....	60
3.3.2.1 Malembe ya vinyi va mathekisi.....	60
3.3.2.2 Malembe lawa va nga na wona eka bindzu ra mathekisi... ..	61
3.3.2.3 Rimbewu eka vinyi va mathekisi.....	61
3.3.2.4 Xiyimo xa swa timali... ..	62
3.3.2.5 Nhlayo ya mathekisi lawa va nga na wona.....	63
3.3.2.6 Swa tidyondzo.....	63
3.3.3 Vachayeri va mathekisi... ..	64
3.3.4 Vakhandziyi va mathekisi... ..	66
3.3.5 Matirhelo eka bindzu leri.....	68
3.3.6 Tinghozi ta mathekisi.....	68
3.3.7 Tinyimpi emathekisini.....	69
3.3.8 Xibalo eka van'wamathekisi... ..	69
3.4 Maxopaxopelo ya mahungu.....	69
3.5 Mahlawulelo ya sampulu... ..	70
3.6 Thiyori ya ndzavisiso.....	71
3.7 Matikhomelo eka ndzavisiso.....	72
3.8 Nkatsakanyo.....	73
NDZIMA YA 4... ..	74
4.0 Nxopaxopo wa switsariwa emathekisini.....	74
4.1 Manghenelo... ..	74

4.2 Switsariwa	74
4.2.1 Switsariwa swa vukhongeri... ..	74
4.2.2 Switsariwa swa mavito ya le ngomeni... ..	94
4.2.3 Switsariwa swa mavito ya tinsimu... ..	97
4.2.4 Switsariwa swa mavito ya tinqambhi... ..	102
4.2.5 Switsariwa swa mavito ya swivongo... ..	104
4.2.6 Switsariwa swa mavito ya tifilimi na vatlangi... ..	108
4.2.7 Switsariwa leswi nga na dyondzo na swiyimo swa vutomi... ..	110
4.2.8 Switsariwa swa switsundzuxo... ..	130
4.2.9 Switsariwa swa swicele... ..	147
4.2.10 Switsariwa swa mavito yo duvulela... ..	169
4.2.11 Switsariwa swa nhlangano wa mavito... ..	171
4.2.12 Switsariwa swa rirhandzu... ..	171
4.2.13 Switsariwa swa mavito yo duvulela ya swipano swa bolo... ..	172
4.2.14 Switsariwa hi ku angarhela... ..	174
4.3 Nkatsakanyo	182
NDZIMA YA 5	183
5.1 Manghenelo... ..	183
5.2 Nkatsakanyo	183
5.3 Mikumisiso... ..	185
5.4 Swibumabumelo... ..	186

5.5 Swivutiso leswi vutisiweke...	187
5.6 Nkatsakanyo wa ndzima...	188
Tibuku leti tirhisiweke	188

NDZIMA YA 1

1.0. Manghenelo

Ku thya i nchumu wa nkoka evuton" wini bya vanhu. Ku thya swi katsa ku thya mavito ya vanhu, tindhawu, madoroba ku katsa na mathekisi. Vito i nchumu wa kahle wo tsakisa wu tlhela wu koka rinoko lowu thyiwaka ku hambana eka vanhu va misava hinkwayo. Nchumu wun" wana na wivawu kota ku tiveka hikokwalaho ka vito. Hikokwalaho, switsariwa leswi kumekaka emathekisini i swa nkoka na ku tlhela swi koka munhu rinoko a tsakela ku tiva leswi tsariweke. Leswi va ka swi tsariwile swi tala ku hundzuka vito ra thekisi rolero.

Hambiloko vanhu va swi tiva leswaku i thekisi ya ka mani loko ku tsariwile vito kumbe swo karhi, yi vitaniwa hirona hikuva hirona ri vonakaka hi ku olova. Loko munhu a vona vito leri, ku ta tinhlamuselo to tala hi vito leri. Hi marito man" wana, vito ri vula swo karhi hambiloko ku ri na ku hambana ka mavito ku ya hi mindhavuko na leswi ku thyisiwaka xiswona. Vito i xiphemu xa ndhavuko naswona ri na nkoka eka muthyi ni le ka lava va ri twaka. Vito ri ni xiave xikulu eka vutomi bya munhu un" wana ni u"vwa eka rixaka. Ri kombisa matimu, mikhuva, mahanyelo ni ndhavuko wa rixaka ro karhi.

Van" wana va nga tivutisa leswaku mavito ya huma kwihi? Nkoka wa vito na laha ku thya swi sukaka kona hi le Bibeleni ku suka eka ku tumbuluka ka misava. Mhaka leyi yi seketeriwa hi ntshaho ku suka eka Holy Bible lowu nge:

Now that Lord God had formed out the ground all the
beasts of the field and all the birds of the air. He brought
them to the man to see what he would name them
and whatever the name called each living creature
that was its name. (Genesis 2:19)

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya ku thya mavito leswaku a hi mhaka ya namuntlha, yi sungurile khale naswona ya ha ta ya emahlweni. Mavito ya kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu ku kota ku hambanisa vanhu, mirhi, swiharhi ni michumu yinwana ya ntumbuluko. Mavito ya nyikiwa hi ku landza ndhavuko wa vanhu vo karhi. Raper (1983:03) u seketela mhaka loko a ku:

Name is often considered to be imbued with magic
and supernatural attributes ... in working magic
against its bearer.

Raper (1983) u kombisa hi ndlela yo hetiseka laha mavito ya taka ya huma kona. Xilo xin" wana ni xin" wana xi tiveka hi vito ra xona, vito ri tlhela i tihlawulekisa eka swilo swo tala. Hikokwalaho na mathekisi ya na switsariwa leswi tsariweke leswi ya vitaniwaka hiswona ku kota ku tiveka na ku hambanyiseka na yan" wana. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu wu ta langutana na switsariwa swa le mathekisini ku humesela erivaleni tinhlamuselo ta swona. Ku yisa emahlweni, swa ha laveka leswaku ku tsariwa milavisiso yin" wana yo fambelana na switsariwa na mavito ya mathekisi hikuva loko swi ta eka tlhelo leri milavisiso ya muxaka lowu a yi talangi.

1.1. Matimundzhaku

Mathekisi hi swin" wana swa swifambo leswi tirhisiwaka ngopfu hi Vantima va Afrika-Dzonga. Mathekisi ya sungurile ku tirhisiwa hi malembe ya va 1950, kambe a ya tirhisiwa ku khandziyisa munhu un" we kumbe vanhu vo karhi eka marendzo ya vona, kasi yan" wana a ya khandziyisa vanhu va tsevu hi rendzo. A ku tirhisiwa timovha to tanihi Valiant na Chevrolet laha a ti tirhisiwa tanihi mathekisi emalokixini ya Vantima. Fourie (2005) u seketela mhaka leyi loko a ku: "*Sedan vehicles such as Vilaints and Chevrolets were used as taxis for trips into black townships.*" Eka malembe ya va 1970 hi laha nhlayo ya mathekisi yi nga sungula ku andza. Mathekisi ya sungurile ku tirhisiwa hikokwalaho ka ku lava ku pfuna eka ku fambisa

Vantima ku ya emitirhweni emadorobeni. Kwalomu ka 65% ya vakhandziyi va tirhisa mathekisi ku va yisa etindhawini to hambanahambana. Kambe ku na nhlayo yitsongo ya lava tirhisaka mabazi na switimela. Vakhandziyi votala va tsakela ku famba hi mathekisi hikuva va hlamusela leswaku ya kumeka hi ku olova, ya tlhela ya va fikisa laha va yaka kona hi ku hatlisa naswona ntsengo wa wona wa fikeleleka. Leswi swi seketeriwa hi Fabosi (2013) hindlela leyi: “ *The minibus-taxi industry remains an informal yet has a high share of transport market at 65%. It is the most convenient and affordable mode of public transport, and serves largely the urban poor.*”

Mhaka yin” wana hileswaku mathekisi ya hatlisa ku tala naswona a ya yimeli nkarhi wo karhi ku va ya famba, hambi ku chicha ya chicha laha munhu a lavaka kona. Bindzu ra mathekisi ri pfunile swinene Vantima lava lavaka ku sungula mabindzu hikuva mathekisi yo tala vinyi va wona i Vantima. Vanhu lava va vonile ku xaniseka ka rixaka ra ka vona laha va nga tinghenelerisa hi xitalo eka ntirho lowu na ku va va vonile ku pfumaleka ka mitirho eAfrika-Dzonga. Bindzu ra mathekisi ri pfuna na ku tumbuluxa mitirho ri tlhela ri tlakusa ikhonomi ya tiko. Vanhu loko va xava mathekisi swi endla leswaku ku thoriwa vanhu vo tala.

Hambiswiritano, mathekisi ya hlangana na swiphiko swa ku va vakhandziyi, van” wamahungu na rixaka hi ku angarhela va ri na swivilelo hikwalaho ka ku pfumaleka ka vuhlayiseki, madzolonga na tinyimpi emathekisini Barret (2003) na Seedat (2009). Leswi swi siya vakhandziyi va nga ri na ku hlawula hikuva mathekisi ya va fambisa kahle loko ku nga ri na swiphiko swa muxaka lowu. Vachayeri va va na nkucetelo wa ku chayela hi vusopfa leswi vangaka timhangu emapatwini na ku lahlekeriwa hi vutomi bya vanhu. Swiphiko swin” wana swi vangiwa hi mathekisi lawa ya nga alulamelangiki ku va ya nga famba epatwini, kasi yan” wana ya hava maphepha ya mpfumelelo wa ku khandziyisa vakhandziyi hikuva mathekisi hinkwawo lawa ya nga na mpfumelelo eAfrika-Dzonga, ya wela ehansi ka nhlango wa South African National Taxi Council (SANTACO).

Hi1992 ku hlawuriwile xipano lexi a xi ta tirhana na ku lavisisa leswi vangaka ntlimbo na ku wu herisa eka van" wamathekisi. Xipano lexi a xi vuriwa National Task Team (NTT). Xipano lexi xi kumile leswaku nhlangano wa mathekisi a wu tekeriwi enhlokweni hi mfumo naswona a wu pfuniwi hi swa timali, ku tlhela ku pfumaleka vulawuri eka mafambelo ya mathekisi. Hambiloko ku ri na xipano lexi hlawuriweke, madzolonga na mitlimbo a swi yimangi, swi yile emahlweni laha a swi kombisa ku tsandzeka ku ta na swintshuxo laha van" wana va nga bumabumela leswaku mathekisi ya tirha ya va ya ximfumo. Hi mhaka leyi a va vula leswaku a swi ta pfuna ku tlakusa ikhonomi ya tiko. Swibumabumelo leswi swi tswarile mikanerisano exikarhi ka mihlangano ya mathekisi laha yi nga pfumelelana ku va yi tirha swin" we leswi nga fika eka xiyimo lexi mathekisi lamatsongo a ya fanele kuhumesiwa epatwini ya siviwa hi lamakulu yo tiya, lawa nga na vuhlayiseki ya tlhela ya va ya tsarisiwile eka tindlela ta mafambelo ya tona.

Hambiswiritano, makungu lawa a ya humelelangi ku ya hileswi a ya languterisiwile xiswona hikokwalaho ka ku va va n" wamathekisi va ya emahlweni va xava mathekisi yantshwa lawa khale, a va nga swi lavi leswaku mathekisi ya vona ya ya fayiwa va nyikiwa mali yo ringana makumentlhanu wa magidi ya tirandi (R50 000). Leswi swi hlwerisile ntwanano lowu a wu ri kona na mfumo laha hi 2004, Holobye Jeff Redebe a nga tivisa mapfhumba lama ku yisa emahlweni lama nga sungula hi 2005/6 ku fika 2011/12. Ku hundzile malembe manharhu swi nga se va erivaleni leswaku vinyi va mathekisi va yi teka hi ndlela yihi mhaka leyi hikuva mathekisi ya khale a ya ha kumeka emapatwini ya Afrika-Dzonga. Xivilelokulu hileswaku mapfhumba ya mfumo a ma nga koti ku hela ku ya hilaha swi vekiweke hakona hikokwalaho ka swivilelo swo ka swi nga heli swa van" wamathekisi (News. 23 November 2004:1)

Mathekisi ya Afrika-Dzonga ya wela eka mihlangano yo hambana ku ya hi swifundzha. Mathekisi lawa ya na switsariwa leswi nga tsariwa hi ndlela yo koka rinoko loko u swi vona. Switsariwa leswi swi tala ku tsariwa emahlweni kumbe endzhaku ka mathekisi, kasi tin" wana ti tsarivahinkwako endzhaku na le mahlweni. Leswi tsariwaka ku hetelela thekisi yi

vitaniwa hi vito rero. Vito leri ri endla leswaku thekisi ri tiveka swinene hirona. Vito ri kota ku hatlisa ri duma hikuva ri voniwa hi munhu un'wana ni un" wana, na loko u tshuka a siyile swo karhi eka thekisi leyi nga na vito u kota ku lerisela ku kuma mindzhwalo ya wena hi ku olova. Switsariwa leswi swi na nkoka ku va mathekisi ya tiveka hiswona.

1.2. Xitatimenda xa xiphiko

Ndzavisiso lowu wu lava ku humesela erivaleni nkoka wa switsariwa leswi van" watithekisi va swi tsalaka eka mathekisi ya vona. Ndzavisiso lowu wu ta humesela erivaleni tinhlamuselo ta mavito lama tsariweke emathekisini ya vona. Mathekisi tanihi swifambo swa mani na mani lexi kumekaka hi ku olova mavito ya wona ya na nkoka eka vinyi va wona na le ka vakhandziyi. Vito ra yona ri va ri ri na nhlamuselo yo karhi na le ka mukhandziyi. Xiphiko xa ndzavisiso lowu hileswaku mavito lama tsariweke kumbe ku damarhetiwa eka mathekisi a ya na tinhlamuselo leti nga rivaleni. Man" wana ya mathekisi ya tsariwile vito kumbe xiga xo karhi kambe kuhava nhlamuselo yo khomeka. Hikwalaho, ndzavisiso lowu wu lava ku paluxa tinhlamuselo ta leswi tsariweke kumbe ku damarhetiwa emathekisini lawa va lavaka ku va ya tiveka hi wona.

1.3. Nsusumeto

Nsusumeto wa ku endla ndzavisiso lowu i ku lava ku humesela erivaleni tinhlamuselo na nkoka wa leswi tsariweke no damarhetiwa eka mathekisi. Xin" wana xa nkoka i ku pfala vangwa leri nga kona eka Xitsonga mayelana ni mavito na switsariwa swa mathekisi. Hi ndzavisiso lowu hi lava ku andlala tinhlamuselo ta leswi tsariweke eka mathekisi ya Nhlangano wa Mathekisi ya Bungeni-Elim exifundzenitsongo xa Vhembe hikuva vito i nchumu lowu yimelaka ndhavuko wa vanhu. Ndzavisiso wu ta kota ku kombisa na ndhavuko hikwalaho ka matsalelo ya switsariwa leswi. Mavito kumbe hungu leri tsariweke eka mathekisi ya kumeka ya fambelana na n" winyi wa thekisi. Hi ndzavisiso lowu hi lava ku kumisisa xivangelo xa ku tsala kumbe ku damarheta mavito ya muxaka lowu leswaku a va langutile yini na ku a va lava ku hlamusela yini hi mavito kumbe switsariwa leswi.

Vanhu va thya mathekisi ya vona hikokwalaho ka swikongomelo swo hambanahambana. Leswi swi tisile nhlohlotelotelo wa ku lava ku paluxela erivaleni swivangelo swa ku tsala mathekisi mavito hikuva ya vumba xiphemu lexikulu eka rixaka na le ka vutomi bya siku rin" wana na rin" wana.

1.4.0. Xikongomelonkulu, xikongomelotsongo na swivutiso swa ndzavisiso

1.4.1. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku humesela erivaleni nhlamuselo ya leswi tsariweke kumbe ku damarhetiwa emathekisini. Ndzavisiso wu lava ku kumisisa swivangelo swa ku va mathekisi ya tsariwile swo karhi hikuva loko munhu a thya nchumu wo karhi u va a ri na xikongomelo xa leswaku u lava ku hlamusela yini hi vito leri.

1.4.2. Swikongomelotsongo swa ndzavisiso

Swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu swi yime hi ndlela leyi landzelaka:

- . Ku hlela nkoka wa switsariwa hi tlhelo ro vumba vuhlawulekisi byo karhi exikarhi ka mathekisi man" wana.
- . Ku kambisisa ndhuma ya mathekisi eka vakhandziyi va wona ku ya hi nkucetelo wa switsariwa swa wona.
- . Ku vumba vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vito na vumunhu bya muchayeri wa thekisi na vundzeni bya marito lama tirhisiweke ku humelerisa switsariwa.

1.4.3. Swivutiso swa ndzavisiso

Ku fikelela swikongomelotsongo leswi nga laha henhla ku fanele ku hlamuriwa swivutiso leswi landzelaka:

- I vuhlawulekisi muni lebyi humelerisiwaka hi switsariwa leswi vekeriwaka emathekisini?
- Xana switsariwa swa le mathekisini swi vumba ndhuma ya mathekisi hindlela yihi eka vakhandziyi va wona?

- Xana i vuxaka muni lebyi nga kona exikarhi ka vumunhu bya muchayeri wa thekisi na vundzeni bya marito lama tirhisiweke ku humelerisa switsariwa?

1.5. Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu na nkoka ku va wu ta va yin" wana ya tidyondzo leti nga ta pfuna eka lava nga ta lava ku twisisa swo karhi hi mavito ya mathekisi ngopfungopfu eka Xitsonga. Ndzavisiso wu ta tlhela wu engetela eka yin" wana leyi nga tsariwa eka dyondzo leyi hikuva milavisiso ya muxakalowu a yi tati xandla. Nakambe wu ta tlhela wu pfuna ku va wu letela vatsari van" wana lava nga ta lava ku tsala va yisa emahlweni hi mhaka ~~kyi~~ Ndzavisiso lowu i wa nkoka hikuva van" wana va ta dyondza swo karhi eka tinhlamuselo leti nga ta nyikiwa.

1.6. Ndzilekani wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta endliwa etindhawini leti welaka eka xifundzhatsongo xa Vhembe wu ri karhi wu kongomisa eka switsariwa leswi tsariweke emathekisini etirhengeni ta le Elim-Bungeni eka xifundzhatsongo xa Vhembe. Hi ya hlamusela leswi swi vulaka swona eka n" winyi wa thekisi ni le ka vakhandziyi. Timhaka leti nga fambelaniki na switsariwa swa mathekisi a ti nga katsiwi eka ntirho lowu.

1.7.0. Tinhlamuselo ta matheme

Xiyenge lexi xi ya nyika tinhlamuselo ta matheme ku kota ku twisisa leswi ya vulaka swona na le ka ndzavisiso lowu. Eka ndzavisiso lowu ku ta nyikiwa tinhlamuselo ta matheme yo tanihi lawa landzelaka:

1.7.1. Switsariwa

Xitsariwa i rito kumbe tsalwa ro karhi leri nga tsariwaka eka nchumu wo karhi ku nga va ephepheni, ekhumbini, ethekisini na kun" wana na kun" wana. Xi nga tsariwa mahungu yan" wana ni yan" wana lawa munhu a nga ta lava ya va xitsundzuxo evuton" wini ni le miehleketsweni ya yena. Swi nga tlhela swi tirha ku khavisa eka mitirho yo karhi, swi nga va swinavetiso

kumbe vito ra nchumu wo karhi na swin" wana. Switsariwa leswi swi nga kumeka hi mihlovo yo hambana na swivumbeko swa swona swi hambana. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Hornby (2007:770) hi marito lama nge:

Inscriptions are words written in the front of a
book or cut in stone or metal.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku xitsariwa i nchumu lowu kotaka ku va munhu a nga tsala eka buku kumbe ku tsema ribye a tsala leswi a swi lavaka ku hundzisa mahungu yo karhi lawa laha xi nga kona xi nga kotaka ku hlayeka. Switsariwa leswi tsariwaka na ku namaketiwa emathekisini swi va swi kota ku fikelela vanhu vo tala hi nkarhi wutsongo. Ku va mathekisi ya ri na switsariwa i swa nkoka ku va vakhandziyi va kuma tidyondzo na switsundzuxo hiswona.

1.7.2. Thekisi

Thekisi i movha kumbe xifambo xa mani na mani lexi nga na muchayeri laha munhu a khandziyaka a hakela ku ya laha a yisiweke kona. Thekisi u nga swi kota ku yi lava yi ku heleketa laha u lavaka ku ya kona hambiloko u ri wexe, u kota ku hakelela rendzo ra wena. Marhanele na Bila (2016:655) va seketela mhaka leyi hi marito lama nge:

I xifambo lexisongo ngopfungopfu movha lowu
khandziyisaka vanhu lava fanelaka ku hakela.

Lavambirhi eka nhlamuselo ya vona va seketeriwa hi Hornby (2007:1517) loko a ku:

A car with a driver that you pay to take you somewhere.

Taxis usually have meters which show how much money
you have to pay.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku thekisi i movha lowu wu nga ku tekeka ku ya eka ndhawu yo karhi laha u nga ta hakela mali ku ya fika kona.

Hambileswi mathekisi man" wana ma nga na xo pima mpfhuka laha u hakelaka hi ku va ya ri na xikalo xo karhi lexi ya pimaka hi xona, lawa hi lawa ya fambisaka munhu hi un" we. Mathekisi ya mani na mani ma va nandhawu ya ku khandziyisa vanhu va kwalomu ka khumenharhu ku fika eka khumetsevu. Ntsengo lowu tirhisiwaka eka mathekisi lama wu va wu ri lowu nga vekiwa wu tlhela wu tiveka eka nhlangano walowo wa mathekisi. Mathekisi i swifambo leswi tirhisiwaka ngopfu eka tindhawu ta ku hambana leswi vanhu va swi tsakelaka hikuva ya kumeka nkarhi wunwana na wunwana. Vakhandziyi va vona nkoka wa mathekisi na leswaku vukona bya wona ku vile xintshuxo eka lava nga riki na swifambo swa vona, va kuma ku pfuneka emathekisi.

1.7.3. Onomasitiki

Theme ra onomasitiki i rito ra Xinghezi leri humaka eka Xigiriki *onomastikos*, leswi vulaka mathyelo ya mavito. Onomasitiki hi Xitsonga ku kongomisiwa eka mathyelo ya mavito, ku nga va mavito ya vanhu, tindhawu, tintshava, milambu, swiharhi, mimovha na swin'wana. Machaba (2004:25) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

A branch of sociolinguistics that comprises naming, renaming and „denaming“ of entities. Onomastics as a study, goes beyond looking at the linguistic features of names, but also looks at the sociocultural and psychological factors that influence the choice of names given to an entity by the namer.

Hi ntshaho lowu hi twisisa leswaku onomasitiki i rhavi ra mathyelo ya mavito leyi tirhanaka na ririmi leri tirhisiwaka ku thya leri langutaka swihlawulekiso swo tala eka vito rolero. Rhavi leri ri tlhela ri languta na nhlohlotelolo wa ndhavuko wa rixaka rero ku ya hileswi munhu a va ka a swi ehleketa loko a thya vito. Leswi vulaka leswaku mavito ya va ya kombisa na

ndhavuko wa rixaka rero vito ri thyiweke hi ririmi ra kona. Kasi Ngubane (2000:17) u hlamusela onomasitiki loko a ku:

Onomastics, the study of names and involves a variety of complex naming techniques. Onomastics as a science has no ending but is open-ended, accommodating new thoughts and innovations through naming in any of the language of people of the earth.

Ngubane (2000) u tiyisisa mhaka ya ku thya mavito, leswi katsaka vutshila lebyi vanhu va byi tirhisaka loko va thya mavito yo karhi. Tanihileswi ku nga dyondzo ya ku thya mavito, a swi pimiwi leswaku munhu a nga thya mavito ya njhani, munhu u pfumeleriwa ku andlala miehleketo ya yena ku ya hi leswi a swi kotisaka xiswona swi nga ri na mhaka leswaku u tirhisa ririmi rihi ra laha misaveni. Onomasitiki i muxaka wa mathyelo ya mavito lowu nga hlawuriki mavito, yi angarhela hinkwaswo swilo leswi nga na mavito. Hi leswaku ku nga va mavito ya swilo swo hambanahambana leswi hi nga hlanganaka na swona loko hi ri karhi hi hanya laha yi tlhelaka yi kombisa na laha mavito ya swilo ya tumbulukaka kona. Ku thya vito eka nchumu wo karhi swi kombisa vutshila na vutumbuluxi lebyi vanhu va nga na byona, loko va nyika n" wana vito, va languta leswi nga humelela kutani va humesa vito ra n" wana ku suka eka xiyimo xolexo. Leswi swi kombisa nkoka wa ku thya mavito eka swilo swo hambana.

1.7.4. Onomasitiki eka matsalwa

Leri i rixaka ra mathyelo ya mavito leri kongomisaka eka ku thya mavito eka matsalwa, ku nga va mavito ya swimunuhatwa, tindhawu, milambu na swin" wana eka tsalwa. Eka rixaka leri vatsari va thya mavito hi xikongomoxo lava ku hlawulekisa matsalwa ya vona. Vahlayi va kota ku twisisa matsalwa ya vona hikuva mavito lawa va ya tirhisaka ya fambelanisiwa na swiendlo swa ximunuhatwa eka tsalwa rero. Altman (1981:art.21) u seketela mhaka leyi loko a ku:

Literary onomastics is the branch that researches
the names in works of literature and other fiction.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku i rhavi leri lavisisaka mavito lawa tirhisiwaka eka matsalwa ya ku hambanahambana. Vatsari va thya mavito lawa ya fambelanaka na swiyimo swo karhi leswi vanhu va hlanganaka na swona eka vutomi bya siku na siku kumbe leswi swiendlo swa ximunuhatwa swi fambelana na nhlamuselo ya vito ra xona. Ku thya vito eka tsalwa swi na nhlohlotelo eka ximunuhatwa na muhlayi. U hlaya a ri karhi a lava ku tiva leswaku ku va ku ri na munhu loyi a vitaniwaka Mikhenso eka tsalwa, leswi a swi endlaka swa fambelana na vito ra yena, loko swi ri tano mutsari u va a swi kotile ku thya vito leri fambelanaka na mitirho ya ximunuhatwa.

1.7.5. Toponimi

Rito toponimi ri tumbuluka ri huma eka marito mambirhi ya Xigiriki ku nga ‘*topos*’ leyi vulaka ndhawu na ‘*onoma*’ leyi vulaka vito. Toponimi hi rin" wana marhavi ya dyondzo ya onomasitiki laha ku kongomisiwaka eka mathyelo ya tindhawu. Kodman (1992:02) u seketela mhaka leyi hi marito lawa:

... Toponymy thus, is the discipline dealing with
all aspects of place names whether theoretical
and scientific or practical and applied.

Marito lama ya tiyisisa leswaku toponimi yi tirhana na hinkwaswo swikhedzakhedzana swa mavito ya tindhawu, lawa ya anakanyiwaka kunene kumbe ya ntiyiso. Laha ku katsiwa na mavito lawa vanhu va ya tumbuluxaka hikokwalaho ka swilo swo karhi leswi nga humelela eka ndhawu yoleyo.

1.7.6. Antiroponimi

Antiroponimi na rona hi rin" wana ra marhavi ya mathyelo ya mavito leri tumbulukaka eka marito ya Xigiriki ‘*anthropos*’ leswi vulaka vanhu na

'*onumia*' leswi vulaka mavito. Leswi swi vula leswaku theme leri ri kongomisa eka mathyelo ya mavito ya vanhu. Mavito ya vanhu ya angarhela tinxakaxidzi ku nga mavito ya vanhu ya ximfumo, mavito yo duvulela na swivongo swa vona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Koopman (2002:10) loko a boxa leswi landzelaka:

... There are number of different types of names
given to human beings, the most common being
the personal name, the nickname, and the
surname.

Ntshaho lowu wa Koopman (2002) wu tiyisisa ku va mavito yo hambana ya nyikiwa vanhu na swivongo leswaku va kota ku tiveka hi wona kasi ku na mavito lawa va nga thyiwa ku engetela lawa va nga na wona ya ri yo duvulela. Lawa a hi mavito ya ximfumo, kambe i vito leri munhu a ri kumaka ri ri karhi ri bumabumela mitirho ya yena kumbe ku sapatela matikhomelo ya yena. Mavito ya vanhu ya thyiwa vana ku ya hi xiyimo lexi vatswari kumbe maxaka lava nga pfumeleriwa ku thya va vaka va hundza eka xona hi nkarhi wa ku velekiwa ka n" wana. Leswi swi kombisa ku va mavito ya vanhu ku ri switsundzuxo eka swo karhi, swi nga va swa ntsako kumbe maxangu eka vatswari va n" wana.

1.7.7. Vito

Vito i nchumu lowu thyiwaka xanchumu. Vanhu, swiharhi, tindhawu na swilo hinkwaswo swi tihlawulekisa hi vito. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Ngubane (2000:20) hi marito loko a ku:

A name is not the same thing as a word. Words
designate classes, names designates individuals,
persons or things.

Ntshaho lowu wu komba kahle leswaku vito i nchumu wo hlawuleka. Vito a ro va marito ntsena kambe ri na ntikelo eka vanhu na le ka nchumu

wun" wana na wun" wana. Fouler (1990:787) yena u hlamusela vito hi ntlehi:

The word name generally means the word by which
an individual person, animal, place, thing is known
or spoken of.

Fouler (1990) u tiyisisa leswaku vito i nchumu lowu tirhisiwaka ku vula swilo swo hambana hi xikongomelo xo lava ku wu hambanisa na michumu yin" wana. Vito hi nga ri tirhisa ku kombisa vuxaka bya vanhu na vudyelwana exikarhi ka vona. Ri nga tlhela ri tirhisiwa ku humesa ku titwa ka munhu eka nkarhi lowu a thyaka vito. Vito ri kombisa ntsako, ku vaviseka, ku vilela, ku gega na swin'wana exikarhi ka vanhu.

1.7.8. Nhlamuselo

Hi Xinghezi nhlamuselo i '*meaning*' kasi hi Xitsonga ku kongomisiwa eka maandlalelo ya mahungu kumbe makungu. Nhlamuselo yi kota ku humesela erivaleni leswi nga tumbela eka swilo swo karhi swo tanihi mavito hikuva vanhu va thya mavito ya ri karhi ya ri na tinhlamuselo leti tiviwaka hi muthyi wa rona. Hornby (2007:914) u seketela mhaka ya nhlamuselo loko a ku:

Meaning is the thing or idea that a sound, word,
sign represent.

Ntshaho lowu wa Hornby (2007) wu vula leswaku miehleketo, mpfumawulo, rito na xikoweto swi na nhlamuselo yo karhi. Rito ro karhi ri va na nhlamuselo laha marito yan" wana ya vaka ya ri na tinhlamuselo to hundza yin" we. Swi tano na le ka mfungho loko munhu a vona mfungho wo karhi ku va ku ri na nhlamuselo leswaku mfungho wolowo wu yimela yini. Hikokwalaho nhlamuselo yi khomile mahungu lawa ya kotaka ku veka munhu erivaleni eka swilo leswi nga twisisekiki. Nhlamuselo yi kota ku tlhantlha mhaka yo karhi leyi nga tumbela yi kota ku humela erivaleni.

1.8 Maavelo ya tindzima

Ndzima ya 1

Ndzima leyi yi komba matimundzhaku ya ndzavisiso lowu. Yi hlamusela xitatimende xa xiphiqo na nsusumeto lowu endleke leswaku ku endliwa ndzavisiso. Yi tlhela yi paluxa swikongomelo swa ndzavisiso leswi nga landzela hi swivutiso swa ndzavisiso. Yi kombisa na nkoka wa ndzavisiso na ndzilekani wa ndzavisiso lowu nga landzeriwa hi ku kaneriwa ka tinhlamuselo ta matheme lawa nga na nkoka eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya 2

Eka ndzima leyi ku ya kaneriwa hi milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza eka dyondzo leyi, laha ku nga xopaxopiwa matsalwa lawa ya vulavulaka timhaka ta mathyelo ya switsariwa eka mathekisi.

Ndzima ya 3

Ndzima leyi yi hlamusela hi maendlelo lawa ya nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso hiwona ya nga tirhisiwa ku hlengeleta mahungu. Vuxokoxoko hinkwabyo lebyi nyikiweke byi hleriwile ku ya hi ku hambana ka vanhu lava vutisiweke. Ndzima leyi yi tlhela yi paluxa mahlawulelo ya sampulu na ndlela leyi mahungu ya xopaxopiwaka hakona laha ku nga kaneriwa hi thiyori leyi tirhisiweke kun" we namatikhomelo loko ku hlengeletwa mahungu eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya 4

Eka ndzima leyi ku kaneriwile hi switsariwa hi ku angarhela. Ku langutiwile na laha nhlohlotelo wa ku tirhisa switsariwa emathekisini wu humaka kona hikuva vanhu a va swi tirhisangi ntsena, kambe ku va na tinhlamuselo na mikucetelo eka switsariwa leswi. Ku tlhele ku kaneriwa tinxaka to hambana ta switsariwa laha ku nga kaneriwa na swivangelo swa ku tumbuluxa switsariwa leswi.

Ndzima ya 5

Eka ndzima leyi ku ya gimetiwa timhaka hinkwato leti ku kaneriweke hitona hi ku nyika nkatsakanyo na leswi kumekeke eka ndzavisiso. Ku tlhele ku nyikiwa swibumabumelo swa ndzavisiso na leswi nga lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka mayelana na switsariwa emathekisini na kun" wana. Ndzima leyi yi hetelela hi nongonoko wa matsalwa lawa ya tirhisiweke eku tsaleni ka ndzavisiso lowu.

1.9. Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Ku thya i xiphemu lexi nga ta tshama xi ri kona evuton" wini bya hina hila ha ku nga, heriki, ku thya swi kumeka eka swiphemu hinkwaswo swa vanhu laha misaveni ku kota ku hambanyisa swilo hinkwaswo.

NDZIMA YA 2

2.0. Milavisiso leyi endliweke

2.1. Manghenelo

Xiyenge lexi xi ya paluxa mitirho leyi endliweke hi valavisisi na vatsari van" wana mayelana na ku thya mavito ngopfungopfu switsariwa ~~ksi~~ vamathekisi va swi tsalaka eka mathekisi ya vona. Mitirho leyi endliweke i ya nkoka eku leteleni ka milavisiso leyin" wana ya ha landzelaka na vanhu vakota ku kuma vutivi byo karhi eka yona. Valavisisi vo hambana lava ku nga hlayiwa milavisiso ya vona, va hlamuserile swo karhi hi switsariwa swa le mathekisini kambe vo tala va vona va tsarile hi mavito ya vanhu, timbyana, tihomu na tindhawu. Hileswaku milavisiso yo tala yi voyamele eka mavito ya vanhu. Ntirho wa ndzima leyi i ku letela ndzavisiso ni ku pfula mulavisisi matihlo ku kota ku tsala ndzavisiso wa yena. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Blaxter et al (2001:120) hi marito lama nge:

The purpose of literature review is to intergrate the
study into a broader framework of relevant theory
and research.

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya ku va xiphemu lexi xi ri xa nkoka ku pfuna ngopfungopfu eka lava ha ri ki na torha ra ku tsala endzhaku ka ku va va hlayile matsalwa yo karhi laha swi va nyikaka tlhotlho ku vona leswaku va nga tsala va voyamela eka tlhelo rihi na ku pfuna eka leswi va lavaka ku tsala hi swona.

2.2. Nkanelo wa milavisiso leyi endliweke

2.2.1. Sabashe (2003)

Sabashe (2003) eka ndzavisiso wa yena wa *Place Renaming in Limpopo* u boxa leswaku mavito i ya nkoka eka vanhu va tiko. U kombisa leswaku vito i nchumu lowu endlaka leswaku munhu a titiva ni ku titwa leswaku hi yena mani. U hlamusela leswaku Vantima ni Valungu eAfrika-Dzonga va teka vito

ku ri nchumu lowu vulaka xilo xo karhi. Ndzavisiso wa yena wu kumile leswaku mavito yan" wana ya byala vun" we eka rixaka. Sabashe (2003) u tshaha Jenkis ni van" wana loko va ku:

Geographical names serve several functions in relation both to places they designated and to the groups who live in them. They serve to locate, classify, distinguish and characterize an endless number of places or varying nature, function and size, but they also serve to recall, to evoke and even to promote elements of collective memory to a place, be the events, persons, other elements of regional and national culture.

Hi marito man" wana swi vula leswaku mavito ya tindhawu ya ni vuxaka ni tindhawu leti ti thyiweke wona. U boxa leswaku ya tlhela ya va xitsundzuxo eka swo karhi leswi nga humelela.

2.2.2. Katakami (1997)

Katakami (1997) eka ndzavisiso wa yena wa *Personal Names and Modes of Address Among the Mbeere* u hlamusela hileswi Vambeere va nyikisaka xiswona vana mavito laha a vulaka leswaku va thya vana mavito ya vanhu van'wana na ku va ya kombisa rimbewu ra vito rero, ri tlhela ri kombisa laha n" wana a nga velekiwa kona, nkarhi wa mikanerisano ya ku koxa xuma na ku hambana ka mikarhi. U hlamusela leswaku rifu na swihumelelwa swi hoxa xandla eka ku nyika n" wana vito. Vatswari va boheka ku thya ri'wana vana ku va tsundzuxa swo karhi leswi nga humelela evuton'wini bya vana.

Katakami (1997) u hlamusela leswaku tanihileswi khale vanhu a va kumela vana emakaya na le ka ndhavuko wa Vambeere n" wana a ta thyiwa vito hi

loyi a n" wi velekisaka laha hi xitalo a ku ri mukhegula endyangwini. Hambiswiritano u boxa leswaku hi malembe ya va 1960 vatswari va sungurile ku tithyela vana va vona mavito hikuva a va veleka vana eswibedhlele.

Katakami (1997) u tlhela a kombisa leswaku ku ya hi ndhavuko wa Vambeere va na tindlela tinharhu ta mathyelo ya mavito. U hlamusela leswaku vukhongeri bya Xikreste byi tirhisiwa ngopfu exikarhi ka Vambeere, vanhu va na mavito ya Xikreste ku engetela eka lawa va nga nyikiwa loko va velekiwa. Ndlela ya vumbirhi i ya ku va n" wana wa jaha a engetela vito ra yena hi vito ra tatana wa yena kambe loko a ri wa xisati u teka xivongo xa nuna wa yena. Ndlela yo hetelela hilaha munhu a va ka na mavito ya ximfumo laha ku nga ya loko a khuvuriwa kumbe leri a nyikiweke na vito ra le kaya kumbe nyimba ya ka vona na xivongo xa tatana wa yena.

Katakami (1997) u vula leswaku nawu wa Vambeere i ku thya n" wana vitora munhu un" wana wa ndyangu. U hlamusela leswaku i swa nkoka eka rixaka ra vona ku thya n" wana vito ra kokwana wa yena. U vula leswaku mavito ya vona ya va ya ri ya vatswari, maxaka, vanghana na vamakhelwana. Loko va thya n" wana vito ra munhu loyi a nga na vumunhuna mahanyelo lamanene na yena u ta tekelela mahanyelo ya munhu yaloye.

2.2.3. Dakubu (2000)

Dakubu (2000) eka ndzavisiso wa yena wa *Personal Names of the Dagomba* u hlamusela leswaku eka rixaka ra Dagomba, mavito na ku thya mavito swi fambelanisiwa na ndhavuko na ku hlawuleka ka matimu ya vona. U vula leswaku ku nyika n" wana vito i ku vika eka rixaka leswaku va kota ku n'wi tiva leswaku ku na xirho xintshwa. Vito leri a nyikiwaka rona ri va ri ri rona ro sungula leri a nga ta tiveka hi rona leri yimelaka na rixaka ku ya hi xiyimo xo karhi.

Dakubu (2000) u hlamusela leswaku n" wana u amukeriwa hi ntlangu wa ndhavuko laha a nga ta thyiwa vito a tlhela a juviwa misisi. Vito leri a nyikiwaka rona ri va ri vuriwa leri kwetsimeke kumbe ndhawu leyi

kwetsimeke. Vito leri a thiywaka hi mungoma ku va rona ro sungula eka mavito ya rixaka ra Dagomba. U vula leswaku ku na mavito man" wana ~~hwa~~ ya tirhanaka na mavelekeriwelo ya n" wana laha mavito lawa ku nga n" wana a ri un" we loyi a kumaka vito ra muxaka lowu.

Dakubu (2000) u engetela a vula leswaku n" wana u nyikiwa xivati xo ~~karhi~~ emombyeni tanihi mfungho wa nyimba ya rixaka ra yena. Va hlamusela leswaku endlelo leri ri ta n" wi susa eka khombo ra ku va a thiywile ~~ekamimoya~~ leyobiha.

Dakubu (2000) u tlhela a vula leswaku van" wana vana va nyikiwa ~~mavito~~ endzhaku ka ku va manana wa vona va loveriwile hi vana vo hlaya. Va hlamusela leswaku mavito lawa ya thiywa leswaku n" wana a velekiwa a nga sasekangi kumbe a nga tsakeriwi hi mimoya. U vula leswaku n" wana loyi a velekiwaka hi siku ro hlawuleka u thiywa vito ra siku rero. U hlamusela leswaku vana va tlhela va thiywa ku ya hi nkarhi wa siku leri va nga velekiwa hi rona.

Dakubu (2000) u vula leswaku tatana wa n" wana a nga hlawula ku ~~nyika~~ n" wana ku ya hileswi nga humelela endyangwini. U hlamusela leswaku mavito lawa ya tala ku va ya ri hi swivuriso. U vula leswaku ya thiywa ku ya hi ku holovisana loku nga kona endyangwini laha loko un" wana a onhile eka un" wana u ta hlamula hi vito ra n" wana.

2.2.4. Chauke (1992)

Chauke (1992) eka ndzavisiso wa yena wa Mavito ni Nkoka wa Wona eka Xitsonga u hlamusela leswaku mavito ya na xiphemu xikulu ku tsundzuxa rixaka le ra ha taka leswaku ku tshame ku va na rixaka ro karhi leri nga hanya eka ndhawu yo karhi. U tlhela a vula leswaku vito ri tirha tanihi mfungho lowu nga ta tshama hilaha ku nga heriki evuton" wini bya vanhu. U vula leswaku rixaka leri taka a ri nga vi emunyameni ku tiva ndhavuko wa vona. U hlamusela leswaku vito i rifuwo eka rixaka naswona ri fanele ku hlayisiwa.

Chauke (1992) u vula leswaku vito ri hlamusela matimu ya tiko rero na leswaku ya letela vanhu ku tiva misava na leswi nga eka yona. Hambiswiritano, va fanele ku va na vuxaka na mavito tanihi swilo swa nkoka kumbe leswi nga ta tshama swi ri xiphemu xa vanhu laha misaveni.

Chauke (1992) u boxa leswaku n" wana a nga nyikiwa vito ra muendzi loyi n" wana a nga kumeka hi nkarhi lowu yena a ri kona. Leswi ku va ku ri ku aka vuxaka na muendzi xikan" we na ku n"wi xixima leswaku ku va na xinakulobye na n" wana loyi. Muendzi u ta kota ku endzela n" wana ~~na~~ wana nga fanelangi ku ta ximandlamandla, u fanele ku ta a khomile tinyiko. N" wana na yena loko a kurile u fanele ku kombisa ku n" wi xixima hi ku n" wi endzela laha a tshamaka kona.

2.2.5. Chauke (2015)

Chauke (2015) ndzavisiso wa nhlokomhaka ya *Personal Names and Naming Practices Among the Vatsonga* u hlamusela hi mavito ya vanhu na mathyelo exikarhi ka Vatsonga va Afirka-Dzonga. U hlamusela leswaku mavito ya Xitsonga a ko va mavito ntsena kambe ya humesela vundzeni bya vaaki, ndhavuko na migingiriko ya swa tipolitiki hi nkarhi lowu va nga velekiwa hi wona. Chauke (2015) u vula leswaku mavito ya na tinhlamuselo to karhi eka rixaka tani hileswi ya kombisaka matimu na ndhavuko wa rixaka ro karhi, ri tlhela ri tlhontlha miehleketo ya rirhandzu kumbe ku hlundzuka erixakeni. U hlamusela leswaku mavito ya humesa leswi vanhu va ehleketsaka xiswona na leswi va vonisaka xiswona misava leyi va rhendzeleke Meiring (1994:67).

Chauke (2015) u ya emahlweni a boxa leswaku eka rixaka ra Vantima, ku velekiwa ka n" wana i ntirho lowukulu laha swi fambelanisiwaka na mathyelo ya vito ra n" wana yaloye. U vula leswaku va teka ku nyika n" wana vito ku i mhaka yo enta laha munyiki wa vito a hlawulaka vito leri n" wana a nga ta tiveka hi rona tanihi munhu. Vito i nyiko yo hlawuleka yi tlhela yi hlamarisa laha munhu loyi a nga riki na vito a tekiwaka a nga ri munhu.

Eka mitolovelo ya Vantima, ku thya i nchumu wa nkoka laha vito ri tekiwaka ri ri vumbhoni lebyi hlamuselaka vaaki lava vito ri nyikiweke hi ririmi ra vona. Hi marito man" wana vito ri yimela matimu na ndhavuko wa rixaka ra vanhu vo karhi. Vatsonga tanihi vanhu van" wana va na ntolovelo wa ku thya ku tsundzuka ntirho wo karhi. Vito ri na nhlohlotelolo eka munhu loyi a thyiweke vito leri.

Chauke (2015) u hlamusela leswaku Vatsonga va nyika vana va vona mavito ya vakokwa wa vona lava nga hundza emisaveni leswaku hi ku famba ka nkarhi va ta va ekusuhi na n" wana va n" wi sirhelela eka leswobiha. U va leswaku va endzela tin" anga ku ya kumisisa leswaku va nga n" wi nyika vito rihi. Van" wana va tshemba leswaku loko va thya n" wana vito ra kokwana bva ta kuma mikateko.

Chauke (2015) u kombisa leswaku ku thya a hi mhaka leyi u ngo yi sukela u thya kambe hi leswi endliwaka hi vurhon" wana hi nkarhi lowu a hatikiweke leswaku loko a kumeka u ta nyikiwa vito ra njhani. U vula leswaku vito leri ri hundzuka vito ra vuhlangi laha a vitaniwaka hirona nkarhinyana, loko a kurile a ra ha tirhisiwi. U boxa leswaku vakokwana va xisati hivona a va rhangela ntirho wa ku thya n" wana.

Chauke (2015) u boxa leswaku Vatsonga tanihi Vantima va na mathyelo yo hambana loko va nyika vana mavito. Va nyikiwa mavito ku ya hi xiyimo lexi va hlanganaka na xona. N" wana u kuma vito ku landza xiyimo lexi a velekiwaka eka xona, ku nga va xiyimo xa ndyangu, ku navela, swikholwakholwana, ku navelela n" wana na ku kombisa ku amukela na ku va n" wana a velekiwa eka nsusumeto wa swa tipolitiki. Laha Chauke (2015) u nyikile xikombiso xa vito ra Xitereko leri a ri fambelana na nkarhi lowu vantshwa va Afrika-Dzonga va nga va na xitereko hi 16 Khotavuxika 1976. Vadyondzi eswikolweni a va terekela ku va va nga tsakeli ku dyondzisiwa hi Xibunu.

Chauke (2015) u vula leswaku mavito ya kombisa nhlohlotelolo lowu Valungu va nga na wona eka Vantima. Leswi swi vonaka hileswi Vantima va nyikisaka xiswona mavito ya vana va vona laha mavito lawa ya katsaneke

na Xilungu. Chauke (2015) u tlhela a boxa leswaku masiku lawa tinxaka ta Vantima ti lahlekeriwa hi ndzhaka ya tona hi ku lava ku katsa ndhavuko wa vona na Xilungu.

2.2.6. Chauke (2016)

Chauke (2016) eka ndzavisiso wa yena wa mathyelo ya mavito yo duvulela na mavito yo duvulela eka ndhavuko wa Vatsonga, u hlamusela leswaku Vatsonga va na ntolovelwa wa ku nyika mavito yo duvulela eka vanhu laha mavito lawa ya tirhaka ku amukela kumbe ku sola. Mavito yo duvulela hi yan" wana ya mavito lawa ya tirhisiwaka hi Vatsonga tanihi rixaka, ya nga tirhisiwa ku bumabumela kumbe ku komba ku sola mahanyelo ya munhu wo karhi. U vula leswaku muxaka lowu wa mavito ya tirhisiwa ngopfu hi vanhu lava nga tintangha ngopfu eka vana na le ka vantshwa.

Chauke (2016) u vula leswaku vito ro duvulela i vito leri nga hambana na vito ra ximfumo hikuva rona ri tirha ku hlamusela na ku kombisa munhu leswi a nga xiswona. U boxa leswaku vito ro duvulela ri nga tirhisiwa ku hundzisa mahungu yo ka ya nga ri kahle eka vanghana, valala na vamakhelwani ku ri ndlela yo chava ku va kongoma. U vula leswaku vathyi va mavito lawa va xiyaxiyile va tlhela va hlela nhlamuselo ya vito leri va ri nyikaka munhu leswaku ri kota ku fambelana na mahanyelo ya yena. Leswi swi vula leswaku lava nyikaka mavito va na vuxiyaxiya loko swi ta eka leswi vanhu va hanyisaka xiswona. U vula leswaku munhu a nga nyikiwa vito ra Xidakwa ku ri ro duvulela, leri hlamuselaka leswaku munhu loyi u tshama a dakwile. U vula leswaku vito ra yena ra Xidakwa a ri hlohloteli ku va a ri na ku navela swipyopyi, u ri kumile hikokwalaho ka ku swi rhandza. U tlhela a ya emahlweni a vula leswaku man" welo ya munhu loyi ya ~~enda~~ leswaku a tsandzeka ku languta timhaka ta ndyangu wa yena.

Chauke (2016) u vula leswaku mavito yo duvulela ya tsakisa nkarhi wun" wana ya na nhlamba na ku hlundzukisa eka loyi a nyikiweke vito leri. Tani hileswi swi nga oloviki ku kongoma munhu u hundzisa mahungu yo karhi, ku thya vito ro duvulela swi pfuna ku hundzisa swivilelo na ku sandza kumbe ku sola van" wana.

Chauke (2016) u kombisa leswaku yan" wana ya mavito ya tirha ku lumbeta kumbe ku ehleketeleriwa eka vaaki, ku ku endla xihlekiso kumbe ku tshinya eka mahanyelo yo karhi lawa nga amukelekiki. U vula leswaku eka ndhavuko wa Vatsonga, mavito yo duvulela ya hetelela ya amukeriwa. Mavito yo duvulela ya tisa ku hlangana ka vanhu hi ku olova, ya tsakisa ya tlhela ya hlekisa. Ku tirhisiwa ka mavito yo duvulela swi endla leswaku vanhu va kota ku tiyisela gome, ku tsandzeka na ku lumbetiwa.

2.2.7. Chauke (2005)

Chauke (2005) eka thesisi ya yena ya *Aspect of Naming in Xitsonga* u hlamusela leswaku xikongomelo xa ndzavisiso wa yena i ku kuma nkoka wa vito eka munhu ni ku languta tindlela leti mavito ya thiywaka ha tona. U kumile leswaku kereke, swikolo ni swibedhilele swi tirhile ngopfu eku thiyweni ka mavito ya vanhu va khale. Kambe sweswi mavito ya vanhu ya thiywa hi ku landza matimu ya tipolitiki, xiyimo xa swa timali, Xilungu ni swin" wana leswi nga na nhlohloloto.

Chauke (2005) u tlhela a vula leswaku vakokwana, vahahani na vamalume a va ri na ntirho wo thya mavito. Vana a va ta nyikiwa mavito ya vakokwana wa vona lava loveke kumbe lava ha hanyaka, kambe sweswi a swa ha ri tano. Namuntlha n" wana u thiywa hi vatswari va yena, maxaka a ya ha ri narito hikuva ndyangu se i wa vona. U hetelele hi ku vula leswaku vito ri na nhlamuselo eka rixaka rin" wana ni rin" wana tanihiloko vito ri ~~lona~~ matimu na ndhavuko wa rixaka rero. U langutile na nkoka wa mavito laha a nga heta hi ku tshaha Finegan (1970:272) hi ndlela leyi:

Names are of great significance in that they can express joyful sentiments and a sense of a personal aspiration for one self or other. It may also contribute to the literary flavour formal or informal conversation, adding a depth or succinctness through their meaning, overtones or metaphors.

Chauke u kombisa leswaku mavito ya ni nkoka, munhu u kota ku titivisa ni ku titwa leswaku i munhu wa hanya hawona. Vanhu va nga tiva vito ku tlula munhu hi yexe. Yan" wana mavito ya nga va na swigego. Leswi swikombisa leswaku vito ri nga kombisa swiendlo swa munhu hi ku hetiseka.

2.2.8. Mandende (2009)

Mandende (2009) eka ndzavisiso wa yena wa *A study of Tshivenda Personal Names* u hlamusela leswaku mavito eka rixaka ra Vavhenda ma hlawuriwa hi mukhalabya kumbe munhu un" wana wa xinuna lonkulu, kumbe hi tata wa n" wana. Mana wa n" wana a nga pfumeleriwi ku hlawula vito ra n" wana. Utlhela a boxa leswaku rixaka ra Vantima va hlawula vito ri va leri nga na nhlamuselo kumbe ri va ri ri ra munhu loyi a nga hundza emisaveni kwalahaya ndyangwini. U kombisa leswaku eka Vavenda, vatswari na vakokwana va vitaniwa hi mavito ya vana va vona na vatukulu va vona. U ya emahlweni a hlamusela leswaku va tala ku vitana munhu hi n" wana wayena wo sungula. Leswi swi endla leswaku mavito ya vona ya nga tirhisiwi, vanhu etikweni va hetelela va nga ya tiva mavito ya vona ya ntiyiso.

Mandende u tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku eka Vavenda ku thya a swi heleli eka loko n" wana a velekiwa, na loko a kurile a ringanerile ku khomba kumbe ku ya engomeni laha loko ku thyiwa vito u ta endleriwa ntirho kumbe mphahlo. U tlhela a kombisa leswaku ku velekiwa ka n" wana swi tisa ntsako emutini. U boxa leswaku eka Vantima mindyangu ya vatekani lava nga riki na n" wana a va nga hloniphiwi hi xitalo va hundzuriwa xihlekiso. Hikanyingi ku soriwa loyi wa xisati, va vula leswaku hi yena a nga tswaliki laha vukati byi hetelelaka byi fa loko ku nga kumeki xintshuxo.

2.2.9. Mabasa (2013)

Mabasa (2013) u endlile ndzavisiso wa yena wa *The Analysis of the origin on the humorous nicknames in Xitsonga*. Eka ndzavisiso lowo a kongomisa eka mavito yo khovolela yo hambanahambana, a tlhela a kombisa na matumbulukelo ya wona. U yile mahlweni a komba nkoka wa mavito lawa

eka vutomi bya masiku hinkwawo. U bumabumerile leswaku mavito yo khovolela ya fanele ku hlayisiwa leswaku rixaka ra mundzuku ri nga lahlekeriwi hi matimu ya Vatsonga. Mabasa (2013:84) u ya emahlweni a ku:

Mavito a yo thyiwa ntsena, naswona a yo va mavito
ntsena, ku na nsusumeto wo karhi eka vathyi hi ku
landza swiyimo swa matshamelo ya timhaka hi ku
hambanahambana hambi ntikelo wa mhaka leyi
vathyi va lavaka ku lemukisa yona, ku nga va ku tisa
hungu ro karhi, ku tisa tlhotlho wo karhi kumbe
nandzeleriso hi ximunhuhatwa xo karhi eka vaakatiko.

Mabasa (2013) u vula leswaku mavito ya thyiwa leswaku va vitaniwa hi wona. U kombisa leswaku mavito yo khovolela ya thyiwa munhu loyi hi vuyena a nga na vito ku sukela evuhlangini bya yena. U tlhela a vula leswaku ku nga ha va mavito ya swiharhi, tintshava, milambu, tindhawu, swikolo na swin" wana. Mabasa (2013) u ya emahlweni a ku mavito ya tiva vanhu ku hambanyisa mitirho ya vona kumbe maendlelo ya vona. Ku va munhu a vitaniwa hi vito ro karhi ro khovolela, swi kombisa leswaku ku na swin" wana leswi yena n" winyi wa rona a nga swi tiviki.

Mabasa (2013) u tlhela a ya mahlweni a ku matimu ya mavito yo khovolela a ya tsariwangi helo tani hileswi mitsheketo a yi ri xiswona khale. U kombisa leswaku loko matimu ya mavito yo khovolela ya nga tsariwi swi ta endla leswaku ya hetelela ya nyamalala. Ku va ku hlayisiwa matumbulukelo ya mavito lawa i swa nkoka hindlela ya ku hlayisa ndhavuko wa Vatsonga leswaku ya ta tirhisiwa eka nkarhi lowutaka.

Mabasa (2013) u boxa leswaku mikarhi yin" wana mavito yo khovolela ya rhangisiwa emahlweni hi vaakatiko leswi endlaka leswaku munhu a tiviwa hi rona. Mavito yo khovolela ya na matimba ku tlula vito ra ntiyiso. U vula leswaku loko vito ra ha sungula, n" winyi wa rona a nga ri tsakeli. Leswi swi

endla leswaku lava nga n" wi nyika rona va tsaka loko va n" wi vitana a nga i lavi.

Mabasa (2013) u ri hi mavito yo khovolela, Vatsonga va kota ku cinca munhu eka hanyelo ro biha kasi yan" wana mavito i yo ndhundhuzela. U vula leswaku hikokwalaho ka matimba lawa ri nga na wona ri tlula vito leri munhu a thyiweke rona loko a velekiwa.

Mabasa (2013) u kombisa leswaku mavito lawa ya nga ha tirha ku fambisa mahungu exikarhi ka vanghana kumbe vaakelani, ku ri ndlela yo lava ku papalata ku swi vula hi nomu hikuva swi nga vanga timholovo. U ri vito ro khovolela a wu tihlawuleli rona, wo nyikiwa rona swi nga khathaleki leswaku munhu wa ri lava kumbe a nga ri lavi.

2.2.10. Ngubane (2000)

Ngubane (2000) eka ndzavisiso wa yena wa *Reclaiming our names* u hlamusela mhaka ya mavito hi ku vula leswaku, ntirho wa ku thya mavito wu kombisa ku hlangana exikarhi ka Vantima na Valungu leswi hlohloteleke ku thyiwa mavito exikarhi ka Vantima. Vanhu a va fanele ku khuvuriwa leswaku va kuma mavito ya Xinghezi. Mavito lawa ya tirhisiwa eka swa vukhongeri kumbe emitirhweni. Ngubane (2000) u tlhela a boxa leswaku vukhongeri byi vile na nhlohlotelo eka ku thya mavito eka Vantima. Mavito ya le kaya i mavito ya Xintu lawa ya nga tirhisiwiki eka timhaka ta xikolo. Hikokwalaho, khale loko vana va nghena xikolo a va fika va nyikiwa mavito ya Xilungu leswaku va kota ku va vitana hiwona. A va vula leswaku ya twariseka kahle kasi lama ya Xintu ya tika.

2.2.11. Guma (2001)

Guma (2001) eka ndzavisiso wa yena wa *The Cultural meaning of names among Basotho of Southern Africa* u endlile ndzavisiso hi mavito ya vanhu. Yena u hlamusela leswaku eka Vasotho va hala Dzongeni wa Afrika ku thya swi fambelanisiwa na matimu na ndhavuko. U kombisile hi ku tirhisiwa ka mavito ya le ngomeni kumbe evukhombeni. Guma (2001) u tlhela a vula leswaku mavito ya Vasotho ya fambisana na ku tlangela matimu leswi

fambisanaka na ntokoto, mitolovelo, matitwelo, xiyimo, vulawuri na swihlawulekiso swa munhu.

Guma (2001) u tlhela a ya emahlweni a ku vana vo tala va nyikiwa mavito ya swikwembu. U hlamusela leswaku hi xitalo va nyikiwa mavito loko va vabya laha va ya ka en" angeni leyi nga ta va byela vito leri va nga ta ~~thyan~~" wana. N" anga yi ta vula leswaku u vabyisa hi vakokwa wa yena. Kutani ~~va~~ tha thya vito leriya ku tsakisa swikwembu leswaku swi nga ha vuyi swi ta karhata. U boxa leswaku i ntolovelo wa vona leswaku loko ku humelela swo karhi swo tanihi ku velekiwa ka n" wana, va fanele ku vikela swikwembu swavona hi ku endla magandzelo.

2.2.12. Koopman (2002)

Koopman (2002) eka tsalwa ra yena ra *Zulu names*, u hlamusela hi mavito yo hambanahambana yo tanihi mavito ya vanhu na swivangelo swo nyika mavito lawa, mavito yo duvulela na ku phata. Koopman (2002) u tlhela a hlamusela hi swivongo na ku phata xivongo. U yile emahlweni a kombisa hi ta matsalele lawa ya ringanisiweke na ku hlamusela matimu ya tindhawu ta Mazulu. Koopman u tlhele a languta eka mavito lawa ya thyiweke swikolo na mavhengele swa rixaka ra ka vona.

2.2.13. Koopman (2009)

Koopman (2009) eka ndzavisiso wa yena wa *Uniqueness in the Zulu Anthroponymicon system*, u hlamusela hindlela leyi mavito ya Xizulu ya nga hlawuleka ha kona. Koopman (2009) u ri yan" wana ya mavito a ya hlawuriwangi ku suka eka mavito ya Xizulu lama a ya ri kona na khale, mavito yo tanihi „Qinisela' leri hi Xitsonga ku nga „Tiyisela' i mavito lawa ya nga hlawuleka naswona u vula leswaku a ya kumeki.

2.2.14. Batoma (2009)

Batoma (2009) eka ndzavisiso wa yena wa *Onomastic an indirect communication among the Kabre of Northern Togo*, u vula leswaku Vakabre tanihi Mafrika van" wana na vona va tumbuluxile ndlela yo vulavurisana va nga kongomi hi ku tirhisa mavito ya vanhu ni ya swiharhi, ku humesa ku

titwa ka vona na mianakanyo ya vona ngopfu laha ku nga na swiyimo swo karhi leswi nga na ntlimbo. U boxa leswaku va tirhisa mavito lawa ya vaka ya vulavula na munhu wo karhi va nga n" wi kongomi. Batoma (2009) u ri mavulavulelo lawa ya endla leswaku va humesa ku vaviseka ka vona hambiloko ku ri na vuxaka lebyikulu na munhu loyi va vulaka yena.

Batoma (2009) u tlhela a ku mavito ya Vantima ya tala ku va ya komile kambe ya tirhisiwa tanihi swigaririmi. U boxa leswaku muxaka lowu wa mavito wu tirhisiwa ku koka rinoko ra vatwi va rona na ku endla leswaku va tshama va ri tsundzuka. Mathyelo lawa ya pfuna vathyi ku fikelela swikongomelo swa vona na nsusumeto lowu nga va kona leswi endleke ku va thya n" wana wo karhi vito leri.

Batoma (2009) u tlhela a ya emahlweni a ku xikongomelo xa vathyi va mavito i ku humelerisa nhlamuselo ya ririmi leri vito ri nga thyiwa hirona na hlohlotelo wa muthyi, leswaku ku tumbuluxiwa vuxaka exikarhi ka ririmi na ndhavuko. Batoma (2009) u vula leswaku vatirhisi va mavito va teka mavito ku ri vutitivisi hikuva a va tivi xikongomelo na hungu leri muthyi a lava ku ri hundzisa na leswaku vito leri ri sukela kwihi. Kambe laha vaaki va kona va tivanaka, va nga kota ku tiva nsusumeto wa ku va ku thyiwile vito leri.

Nakambe Batoma (2009) u boxa leswaku ndhavuko wa Vakabre, loko n" wana a velekiwa ku na vito leri a thyiweke rona a nga si velekiwa leri nga endleriwa ntirho wo karhi. Vito leri ri vuriwa vito lerikulu ra xihundla. A hi rona leri tirhisiwaka masiku hinkwawo loko va vulavula na yena, na loko ri tshuka ri tirha ri tirhisiwa hi vurhon" wana. Lowu i nawu wa vona leswakuloko n" wana a ri na vito leri ri ta tirha ntsena tanihi xintshuxo eka xiyimo xa ku fa na ku hanya. Ri tirha endzhaku ka loko va ringetile hinkwaswo swi tsandzile hikona va nga ri tirhisaka leswaku va kota ku ponisa n" wana. Van" wi vitana hi rona leswaku a kota ku hanya eka mavabyi yo karhi lawa ya n" wi xanisaka.

2.2.15. Mphela (2010)

Mphela (2010) eka ndzavisiso wa yena wa *An analysis of personal naming in the Moletjie area of the Limpopo Province*, u hlamusela leswaku mavito tindhawu hinkwato ya vula swo karhi na leswaku ya thyiwa ku hambana na hi ndhavuko wa vona. Mphela (2010) u ri van" wana va thya mavito lawa ya fambelanaka na swa vukhongeri. U kombisa leswaku eka matiko ya le Vuxa-xikarhi laha ku nga tala Majuda, mavito ya vona yo sungula hi lawa va nga ya teka eBibeleni. U tlhela a vula leswaku eAfrika, vanhu va nyika vana mavito ya un" wana wa xirho xa ndyangu lexi nga hundza emisaveni.

Mphela (2010) u vula leswaku nhlamuselo ya mavito ya Vasuthu i ya nkoka ku humesela vumunhu bya yena hikuva va tshemba leswaku vito a ri tirhi tanihi vutitivisi kambe ri ni nhlamuselo leswaku u ta va munhu wa njhani. U kombisa leswaku Vapedi na vona va na ndlela ya vona ya mathyelo ya mavito. Mphela nakambe u ri vana va thyiwa mavito ku ya hi leswi humelelaka n" wana a nga si velekiwa kumbe hi nkarhi lowu a nga velekiwa hi wona. U boxa leswaku loko n" wana wa nhwana a velekiwa hi nkarhi wampfula va n" wi nyika vito ra Mapule.

Mphela (2010) u tlhela a vula ku vana va nga thyiwa vito ra vanhu va ndhuma vo tanihi Nelson, leri va ri thya hi ku landza vito ra khale ka Presidente wa Afrika-Dzonga yena Nelson Mandela.

Mphela (2010) u yisa emahlweni a ku eka rixaka ra Vapedi ku thya swi hambana na tinxaka letin" wana hikuva eka vona a ku na mavito ya vanhwanyana na vafana, hinkwavo va avelana mavito. U vula leswaku eMoletjie swi tolovelekile ku thya n" wana vito ra xiharhi, laha a nga boxa leswaku eka munhu ntsena a nga hlamala kambe eka Vapedi i mavito lamakulu ya ndhuma lawa va tinyungubyisaka hi wona hikuva ya yimela xivongo xo karhi.

Mphela (2010) u vula leswaku xidemokirasi xi tisile ku cinca eka vavasati. Wansati loyi a tekiweke u lava ku tirhisa xivongo xa yena leswi a swi nga ri tano khale. Van'wana va vona va hlawula ku tirhisa swivongo swi ri swimbirhi, xa le ka vona na xa le vukatini. Xik: Connie Masilo-Ferguson

mutlangi wa le ka mavonakule. U tirhisile xivongo xa ka vona xa ka Masilo na xa le vukatini eka Ferguson.

2.2.16. Zondi (2012)

Ndzavisiso wa Zondi (2012) wa *Reclaiming their voices in polygamous* wu hlamusela hi ku teka tshengwe ku ri ndlela leyi tirhisiwaka hi vavanuna ku va va kumeka va ri na vavasati lava evuton" wini bya vona. U vula leswaku vavasati eka vukati lebyi, va titwa va pfalelekile va nga koti na ku vulavula. Hambiswiritano va pfumelela vukati lebyi hambi va swi vona leswaku bya va tshikelela. Zondi (2012) u boxa leswaku vavasati lava va twa ku tekiwa swi va hundzurile switirhisiwa. Loko wansati a nga veleki n" wana wa jaha, u hundzuriwa xihlekiso erixakeni. Hikokwalaho ka sweswo, vavasati va tirhisa mavito ku humesela ku titwa ka vona na ku avelana na van" wana etikweni.

2.2.17. Mabunda (2013)

Mabunda (2013) eka ndzavisiso wa yena wa *An appraisal of naming pattern for schools with special reference to Dzumeri community in Mopani District*, eka ndzavisiso wa yena, u vula leswaku mavito lawa ya thyiweke swikolo ya komba tindhawu leti va tshamaka eka tona, kasi yan" wana ya kombisa leswi vaakandhawu va hanyisaka swona. Mabunda (2013) u boxa leswaku mavito yan" wana i mavito ya miganga yaleyo ku fana na Mzilela na yan" wana.

Mabunda (2013) u tlhela a kombisa leswaku a hi vanhu hinkwavo lava pfumelelanaka na mavito lawa, u kombisile leswi a va hlawurisa swona laha a ku ta vitaniwa vaakatiko va fika va hlawula mavito manharhu lawa va ya tsakelaka, va ta hetelela va hlawula vito rin" we. Mikarhi yin" wana a vathya xikolo vito ra munhu loyi a nga tirha swinene a humelela emugangeni, yan" wana ya mavito yo fana na Charlie Rhangani. Lawa a ku ri wonamathyelo yo olova lawa vaakatiko a va pfumelelana eka wona.

2.2.18. Malungani (2014)

Malungani (2014) eka ndzavisisi wa yena wa mavito wa *The investigation of the origins of humorous nicknames given to farmers along the Greater Letaba River* u vulavula hi mavito yo duvulela lawa ya thyiwaka van" wamapurasi hi vatirhi va vona, u hlamusela leswaku va thyiwa mavito hikokwalaho ka swivangelo swo hambana. U vula leswaku van" wana va thyiwa mavito hikokwalaho ka tihanyi eka vatirhi va vona. Mavito yan" wana ya thyiwa hiku languta xivumbeko, xiyimo kumbe mafambelo. Malungani (2014) u yile emahlweni a hlamusela leswaku vatirhi a va ta n" wi nyika vito loko va vona a endla nchumu wo karhi swinene, ku nga va ku tshama a ambale nchumu wo karhi, ku dya ngopfu nchumu wo karhi kumbe ku tshamela ku vula rito ro karhi a va ta n'wi nyika vito ra nchumu walowo.

Malungani (2014) u tlhela a ku mavito yo tala yo duvulela u nga swi kota ku ya landzelerisa ku kuma nhlamuselo ya rona. U vula leswaku u nga kota ku tiva ku vito leri ri ta ri huma kwihi laha a nga nyika xikombiso xa n" wana loyi a nyikiweke vito ra Mabihani. Malungani (2014) u kombisile leswaku vito leri ri nyikiwile n" wana loyi hikokwalaho ka ku va a bihile, ku nga loyi wo ka a nga sasekangi.

Malungani (2014) u ya emahlweni a ku hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga, ndlela leyi mavito ya nyikiwaka hayona, a yi cinci hambiloko va nyiki va mavito va ri karhi va cinca. Eka mavito ya Vantima, ku na tinhlamuselo to karhi eka wona. Vito ri kombisa leswi munhu a nga xiswona. Hikokwalaho, mahanyelo ya munhu ya landza vito leri a nyikiweke rona. U boxa leswaku mavito ya nyikiwa hi ku landza ndhavuko wa vanhu vo karhi.

Malungani (2014) u yisa emahlweni a vula leswaku van" wamapurasi va nhlonge yo basa va le Ritavinkulu lava duvuleriweke hi vatirhi va vona va Vantima van" wana va vona va ya tiva mavito lawa va duvuleriweke hiwona va tlhela va ya amukela loko van" wana va ala no ya amukela. U ri va kona lava nga nyikiwa mavito lawa tiviwaka hi vona vatirhi va ya tirhisa exihundleni.

Malungani (2014) u boxa ku ri mavito yo duvulela ya kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vatirhi na n" wamapurasi na matimu ya vona. U vula leswaku vanyiki va mavito va yimela ku vona swiendlo swa munhu kutani va n" wi thya vito ro duvulela. U tlhela a vula leswaku mavito lawa ya hatla ku tiveka ku tlula mavito ya ntiyiso. Mavito lawa munhu a duvuleriwaka ku ya hi xivumbeko xa miri wa yena, a ya kahle hikuva munhu a nga tihlawuleli eka Xikwembu leswaku u lava ku vumbekisa ku yini. Malungani (2014) u ri mavito ya muxaka lowu a ya laveki hikuva ya vavisa moya wa munhu ni ku vanga rivengo.

2.2.19. Molefe (1999)

Molefe (1999) eka ndzavisiso wa yena wa *Onomastics aspects of Zulu nicknames with special reference to source and functionnaly* u vula leswaku mavito yo duvulela eka Xizulu, ya vumbiwa ku suka eka ririmi rin" wana na rin" wana. U vula leswaku ku thya vito i vutshila na vuswikoti bya ku tumbuluxa lebyi nga na nhlohlotelolo na xivangelo xo karhi ku va vito ri va kona. Vito ro duvulela ri nga lukiwa ku suka eka vito ra Xizulu, kumbe ku lombela ku suka eka tindzimi tin" wana to tanihi Xibunu, Xinghezi na tiva tindzimi. Vito ri nga vumbiwa hi ku hlanganisa tindzimi timbirhi.

Molefe (1999) u kombisa leswaku munyiki na munyikiwa wa vito ro duvulela ku nga va vanhu vo hambana lava katsaka vafana na vanhvana, vanhu ntsena, vandyangu, vadyondzisi, vayimbeleri, vatsari, valandzeri va bolo, vinyi va swipoto na vaxavi. U ri eka hinkwavo ku na munhu wo karhi loyi a thiyiwaka vito ro duvulela. Loyi a kumaka vito, u fanele ku va na swihlawulekiso leswi nga endlaka leswaku munhu un" wana a tsakela ku n" wi nyika vito.

Molefe (2009) u tlhela a boxa leswaku mukumi wa vito u heta nkarhi a nga ri tivi vito leri a nyikiweke rona hikuva vanhu va ri tirhisa exihundleni laha n" winyi wa rona a nga riki kona. Ku kuma vito swi sungula laha vanyiki va langutaka miri munhu ku vona loko ku ri na swirho swo karhi leswi va nga swi tirhisaka ku n" wi duvulela hiswona. Loko va vona swin" wana, va kota ku luka vito ku suka eka leswi va swi vonaka hi munhu yaloye. Vanhu lava

endlaka mavito yo duvulela a va tirhisi swisasi va vula swilo leswi swi nga xiswona.

Molefe (2009) u yisa emahlewni a ku ntirho wa vito ro duvulela i ku va munhu a tiveka hirona eka rixaka laha a vulaka leswaku mavito lawa ya tirha ntirho wo fana na wa vito. Kambe wona ya fuwile hi vuphati byo humba naswona ya nga va na nhlamuselo leyi nga tumbela. U hlamusela leswaku mavito yo duvulela ya tekiwile ku suka eka swihluvi hinkwaswo swa mbulavulo. Molefe (1999) u tiyisisa leswaku ku thya i swa nkoka hikokwalaho a ku na nchumu laha misaveni lowu pfumalaka vito.

2.2.20. Toth (2014)

Toth (2014) eka ndzavisiso wa yena wa *Theory and methodology in literary onomastics* u hlamusela hilaha mavito ya nga xiphemu lexikulu eka ririmi ra vanhu na leswaku ya kumeka eka swiyenge na migingiriko hinkwayo ya vanhu, laha a nga boxa leswaku swi kumeka eka matimu, ndhavuko, vukhongereri na swin" wana. U kombisa leswaku mavito ya na nkoka eka matsalwa tani hileswi swilo swa ntiyiso na leswi ngo anakanyiwa swi fambisanaka swin" we eka matsalwa. Ku hambana na ku yelana exikarhi ka misava ya ntiyiso ya muhlayi na le ka matsalwa swi na nkoka leswaku u swi amukela hindlela yihi. Hikokwalaho mathyelo ya mavito ya mutsari ya na nkoka.

Toth (2014) u vula leswaku eka dyondzo ya matsalwa ku nyika vito swi fanele ku fambelana na ntirho wa rona. Himaritoman" wana leswi vito ratsalwa ri nga xiswona, swi fanele ku fambelana na leswi tlangiwaka eka tsalwa.

2.2.21. Machaba (2004)

Machaba (2004) eka ndzavisiso wa yena wa *Naming identity and the African Renaissance in South African Context* u hlamusela hi ku cinca ka mathyelo ya mavito. U boxa ku cinca loku ku koka rinoko ra vateki va mahungu laha a vulaka leswaku kun" wana ku cinca loku ku fambelanisiwa na xiyimo xa tipolitiki eAfrika-Dzonga, kasi van" wana va cinca vutitivisi ku ya hi ku

hundzuka ka nkarhi. Machaba (2004) u ri swi vangiwa hi ripfumelo ra vona leri nga ngheneleriwa hi swilo swotala ku katsa na ku fika ka Valungu na ku tirhisiwa ka mavito ya Xilungu.

Machaba (2004) u tlhela a ku, hambiloko ku ri na ku cinca ku thya i xiphemu xa vaaki hikokwalaho a swi koteki ku hambanyiseka na laha vito ri humaka kona. Hikwalaho, ku thya a swi nga koteki ku hambanyisiwa na rixaka ra vanhu, mahanyelo na matikhomelo. Vito ra swi kota ku hlanganisa muganga naswona ri nga swi kota ku hambanyisa muganga. U tlhela a yisa emahlweni a ku vanhu va nga swi kota ku dyondza swokarhi hi vito ra rixaka rin" wana na ku va na ku twisisa ku amukela matimu yandhawu leyi a va nga yi tekeli enhlokweni.

Machaba (2004) u tlhela a boxa swilo leswi nga na nkucetelo wa mathyelo ya mavito ku nga vukhongeri, tipolitiki na swiyimo swa vanhu etikweni. Eka vukhongeri byin" wana munhu u nyikiwa vito leri a nga ta tirhisa rona. U nyikile xikombiso eka vukhongeri bya Xiizilamu loko u nghena kona kereke u ta nyikiwa vito ra Xiizilamu.

EAfrika-Dzonga hi nkarhi wa xihlawuhlawu vanhu a va boheka ku va na mavito mambirhi laha rin" we a ri fanele ri va ra Xilungu kambe a ku nga ri na nawu lowu a wu boha vanhu ku endla tano. U hlamusela leswaku van" wana a va boheka ku khuvuriwa leswaku va ta kuma mavito ya Xilungu.

Machaba (2004) u boxa leswaku tani hileswi khale vanhu a va kumela swihlangi emakaya, loko va ya lava switifikhethi a va nga tsaleriwi loko va nga ri na mavito ya Xilungu. A va ta ku tsalela loko u ri na vito ra Xilungu leri loyi a ku tsarisaka a ta ku hlawulela rona. Eka masiku ya namuntlha laha swa tipolitiki swi nga cinca, mavito ya Xintima ya nga duma vanhu vo hambana ku katsa na Valungu va nyika vana va vona mavito ya Xintima. U ri hi mikarhi ya xihlawuhlawu, lava a va ri na mavito ya Xilungu, a ku ri lava vatswari va vona va tirhaka emulungwini kumbe lava nga ya exikolweni xa Mamixinari.

Machaba (2004) u hetelerile hi ku vula leswaku eka masiku ya namuntlha, vanhu vo tala va kota ku cinca mavito ya vona hikokwalaho ka ku fikelela switirhisiwa swa ku kuma mahungu swo tanihi thelevhixini, rhadiyo, maphepahungu na inthanete loko va pimanyisiwa ni lava nga swi kotiki ku swi fikela.

2.2.22. Vom Bruck na Bodenhorn (2006)

Vom Bruck na Bodenhorn (2006) eka tsalwa ra vona ra *The anthropology of names and naming* va hlamusela hi nkoka wa vito eka vutomi bya namuntlha, laha va vulaka leswaku wu fanele ku hlayisiwa. Va vula leswaku i nchumu lowu xilo kumbe munhu a kotaka ku tiveka hiwona. Va vula leswaku eka bindzu, vito ri nga yiviwa kumbe ku suriwa hi ndlela ya vugevenga loko ri nga hlayisiwi. Loko ri kumeka ri tirhisiwile hi tindlela ta vukungundzwana, ra yimisiwa nkarhinyana ri nga pfumeleriwi ku tirha.

Va vula leswaku mathyelo ya mavito ya fanele ku pfuxetiwa ku susiwa mhaka ya tipolitiki eka wona. Va hlamusela leswaku mavito ya hlohloteriwa hi tipolitiki ta nkarhi lowu ya thiyiwaka hiwona. Va kombisa leswaku ku va na vito i mfanelo ya n" wana un" wana na un" wana. Loko n" wana a ri a van" wana, u hlawuleka hirona eka lava a nga na vona, hi rona ri endla leswaku va n" wi tiva.

Vom Bruck na Bodenhorn (2006) va tlhela va kombisa matimba lawa nga kona eka vito hiroxe hi ku hambana ka ndhavuko wa rixaka. Va vula leswaku vito ra wena ri nga endla leswaku vandyangu va ku amukela kumbe va ku veka ekule na vona. Vito ri komba rimbewu, xivongo, ndhawu na vuxaka bya vukhongeri lebyi vandyangu va byi landzelelaka. Vito ri paluxa leswaku munhu loyi i wa rixaka rihi, nkarhi lowu a nga velekiwa hi wona na ndhawu leyi a velekiweke eka yona.

2.2.23. Koma (2012)

Koma (2012) eka ndzavisiso wa yena u kombisa hilaha mavito ya nyikiwaka hakona exikarhi ka Vasuthu va N" walungu lava kumekaka eMoletjie na Sekhukhune. U hlamusela leswaku exikarhi ka vanhu lava, mavito lawa ya

thyiwaka yo tala i ya khale ka vakokwana wa vona, swikholwakholwana, swa ntumbuluko, mavito ya vukati na mavito lama munhu a ya kumaka engomeni. U boxa leswaku tinxaka letimbirhi ti na mavito lawa ya yelenaka. Koma (2012:22) u ri:

In Moletjie and Sekhukhune, there are Christian Biblical names which were given to children after birth and when they had to go to school. Some children were given names when they had to undergo their Christian baptism such as Maria, Joseph and Moses whilst others were given the names because their parents were Christian.

Marito ya Koma (2012) ya tiyisisa leswaku eka tindhawu letimbirhi a va tirhisa mavito yo fana. Handle ka mavito yo huma eka vukhongeri man" wana a ma thyiwa hikokwalaho ka nkucetelo wa swihumelwa emindyangwini swo tanihi swikholwakholwana, makhombo hambu ntsako. Koma (2012) u yile emahlweni a kombisa leswaku mavito man" wana ya suka eka va rixaka ya nyikiwa vana lavatsongo ngopfu loko ku ri na mhaka leyi nga fambisiwangiki kahle. Leswi u swi seketela hi marito lama nge: *If it is a name given ceremony, the family and all the children who had to be named will gather so that the eldest family member introduces them to the ancestors and ask for forgiveness for not giving the children their inherited names on time due to unforeseen circumstances.*

Hi ntshaho lowu Koma (2012) u boxa leswaku loko vakulukumba va vona leswaku va tsandzekile ku nyika n" wana vito hi nkarhi, va ta hetelela hi ku endla mphahlo va tivisa swikwembu swa ka vona va tlhela va kombela ku rivaleriwa.

2.2.24. Ngidi (2012)

Ngidi (2012) eka ndzavisiso wa yena wa *The use of personal names in respect of the living-dead within traditional polygynous families in Kwamambulu* u hlamusela hi mavito lawa va ya tirhisaka ku hlonipha vafi-vahanyi, exikarhi ka mindyangu leyi nga ni tshengwe eKwamambulu eKranskop. Hi ndhavuko wa vona wa Xizulu, va pfumela leswaku vafi va hetelela va lawula vutomi bya vana va vona na vatukulu naswona vanhu lava va hetelela va tirhisa mavito ku kombisa ku ka va nga khomeki kahle na lava hanyaka na vona. Mindyangu yi hetelela yi endla mpahlo ku tsakisa swikwembu.

Ngidi (2012) u vula leswaku va pfumela leswaku vafi i tintsumi leti va rindzaka leti nga kusuhi na Xikwembu. U tlhela a hlamusela leswaku va pfumela eka ku va mitirho leyinene ya katekisiwa kasi mahanyelo yo hamboloka ya tshinyiwa. Ngidi (2012) u boxa leswaku ku hlayisa vuxaka lebyi nga kona eka vona na vafi i swa nkoka, hikuva mavito lawa va ya thyaka ya va hlanganisa hambileswi ku holova swi nga ta tshama swi ri kona emindyangwini leyi va nga ni tshengwe. Mavito ya tirhisiwa ku sivela ku hlundzukisa vafi-vahanyi. U tlhela a kombisa leswaku mavito ya tirha tanihi mbulavurisano exikarhi ka mindyangu na le ka muganga hinkwawo.

Ngidi (2012) u yisa emahlweni a ku rixaka ra Mazulu ri tirhisa ririmi ra vona ku humesela ku titwa na miehleketo ya vona hi ku thya vito. Ndlela leyi va hlawurisaka xiswona marito loko va thya vito ya humesela migingiriko ya vaaki na ndhavuko wa vona. U boxa leswaku va nga se nyika n" wana vito va rhanga va langutisa ntshamiseko na swiyimo swa vona. Hi ku tirhisa vito va fikelela ndhavuko na vukhongereri bya vona.

Ngidi (2012) nakambe u ri vito ri humesela leswi vanhu va hanyisanaka xiswona na van" wana. U hlamusela leswaku mavito lawa a yo thyiwa ntsena, ku na tinhlamuselo na switori swo tala hi vito leri thyiwaka na leswaku hi nga dyondza hi matimba lawa vafi- vahanyi va nga na wona eka maxaka ya vona. Vatswari va nga se nyika n" wana vito va sungula hi ku languta vuxaka bya vona na vandyangu na le ka muganga hi ku angarihela. U boxa leswaku va tlhela va langutisa na xiyimo xa vona etikweni na vuxaka bya vona na Xikwembu. U hlamusela leswaku hi vito munhu a nga kota ku tiva vuxaka

lebyi nga kona endyangwini. U vula leswaku laha ku tshamaka na timbholovo endyangwini vito ra n" wana loyi a nga ta velekiwa hi nkarhi lowu ri ta fambelanisiwa na tona. U tlhela a kombisa leswaku leswi swi humelela ngopfu eka mindyangu leyi vavasati va nga tekiwa hi nuna un" we va hlayile ko tanihi le Kwamambulu laha vavanuna va kona va ha tirhisaka xikhale xa ku teka tshengwe.

Ngidi (2012) u yisa emahlweni a vula leswaku loko wansati a tikile, va kuma nkarhi wa ku xiyisisa xiyimo xa laha ndyangwini, kutani va kuma vito leri faneleke. Mavito ya vanhu lava hundzeke emisaveni ya tirhisiwa eka mindyangu yin" wana ku ri ndlela ya ku va ku tsundzukiwa un" wana wa kwala ndyangwini, a nga nyikiwa vito ra kokwana wa yena kumbe un" wana wa kwala wa xirho xa ndyangu. Va thya vana mavito lawa ku lava ku hlayisa vuxaka exikarhi ka vona lavahanyaka na lavafeke. U hlamusela leswaku va fanele ku hlayisa vuxaka lebyi leswaku ku va na kurhula erixakeni.

U vula leswaku mavito lawa ya tirhisiwa leswaku ku ta hambaniwa na timbholovo exikarhi ka lava hambanaka hi miehleketo. Xik, Vito ro tanihi ra „*Fikelephi*,’ leri hi Xitsonga ri vulaka leswaku „U fikerile eka ndhawu ya njhani? Vito leri ri nyikiwa n" wana wa nh" wana loyi mana wa yena a vilerisiwaka hi xiyimo lexi nga tshamisekangiki lexi n" wana wa yena a nga velekeriwa eka xona. Vito leri ri va ri sola kumbe ku ndunduzela swiendlo swa un" wana kwala ndyangwini. Ngidi (2012) u tlhela a tshaha Obeng (2001:49) loko a hlamusela hi mavito eka mindyangu leyi nga ya tshengwe hi ndlela leyi:

African names a reaction to potentially difficult
communicative situations and therefore involve
indirectness ... names within poligynous families
have the capacity to express the thought of the
members of society, especially, the thought of the

parents of the child, more forcefully and louder than plain or direct speech because they „respond“ to specific, potentially difficult, social or political issues common in the society and the response is „permanent“ for as long as the individual lives.

Laha Obeng (2001) u vula leswaku mavito ya Vantima ya hlamula eka swiyimo leswi va ka swi va tikela hindlela yo ka yi nga kongomi. Eka mindyangu leyi ku nga na tshengwe, va thya ku humesela miehleketo ya vona eka vaakatiko laha ku vaviseka ka mutswari ku susumetiwa hi ku thya vito ku nga ri hi ku vulavula hi xiyimo xa yena, swa tipolitiki kumbe swin“ wana leswi tolovelekeke etikweni laha ku hlamula loku ku nga ta tshama ku ri kona ntsena loko munhu loyi a thyiweke vito leri a ha hanya.

Ngidi (2012) u vula leswaku vito ri na nkoka eka rixaka ra Mazulu laha va pfumelaka leswaku va nyamisoro va tirhisa mavito ku loya van“ wana. Lahaa hlamuselaka leswaku va tirhisa mavito ya vanhu nivusiku va tirhisa na murhi lowu nga ta endla leswaku loyi a vitaniwaka hi vito ra yena u ta vabya. Ngidi (2012) u tlhela a ku mavabyi yotala ya vanhu ya vangiwa hi ku va vanyamisworo va tirhisa mavito ya vanhu ku va loya. Mavito ya tirhisiwa ku humesa vukari na ku nga enerisekangi hi swo karhi ku endlela leswaku lava nga hoxa va swi tiva.

2.2.25. Khuboni (2003)

Khuboni (2003) eka ndzavisiso wa yena wa *The social and linguistic implications of Zulu nicknames in the industrial workplace* lowu kombaka mavito yo divulela eka Mazulu, u hlamusela leswaku vanhu va nyikiwa mavito ku ya hi mahanyelo, matikhomelo, vumunhu na leswi va langutekisaka swona. U boxa leswaku vatirhi va thya vatirhikuloni mavito lawa ya talaka ku va ya hlekisa. Mavito lawa a ya nga ri ya ximfumo naswona a va tala ku ya vula loko n“ winyi a nga swi twi. U yile emahlweni a

hlamusela leswaku vito ro duvulela ri nga ya mahlweni ri tirhisiwa kumbe ri nga tirhisiwi swi ta lawula hi xiyimo na muxaka wa vito leri.

2.2.26. Ntombela (2016)

Ntombela (2016) eka ndzavisiso wa yena wa *Nicknaming amongs Zulu Maskandis with special reference to source* lowu hlamusela hi mavito yo duvulela va vanhu lava nga eka vuyimbeleri bya Maskandi. U kombisa mavito yo duvulela lawa ya tirhisiwaka hi valandzeri va vunanga bya *Maskandi* na vayimbeleri va vunanga lebyi hi voxé.

Ntombela u tlhela a ku mavito lawa yo duvulela ya *Maskandi*, ya vumbiwa ya suka eka mavito kumbe swiphemu swa miri wa swiharhi, swithopo, mahanyelo ya vanhu na le ka tinomboro. Mavito lawa va ya thyaka ya kombisa vumunhu, exikarhi ka vayimbeleri va Maskandi. Leswi hi swi vona hi ku va vayimbeleri va avelana vito na un" wana muyimbeleri ku ri hawatinholovo. Ku hambana na vumunhu van" wana va thya mavito lawa ku lava ku avanyisa van" wana. Mavito yan" wana va thyiwa hi vayimbeleri ~~uku~~ ku ri ndlela yo pfuka un" wana.

Ntombela (2016) u tlhela a ya emahlweni a boxa leswaku vito ro duvulela ri nga tshama eka munhu vutomi bya yena hinkwabyo. U vula leswaku loko munhu a nyikiwile vito ro ka ri nga amukeleki, u endla swin" wana ku risusa, ku nga va ku endla wonge wa ri amukela, a tlhela a ri tirhisa ri twiwa hi munhu un" wana na un" wana. Leswi u swi endlela ku va musunguli ~~va~~ rona a ta tshika ku ri tirhisa.

Ntombela (2016) u boxa ku ri loko muyimbeleri wa *Maskandi* a tirhisa vito leri hlundzukisaka, un" wana u swi endla onge i ntlangu wo karhi laha na muyimbeleri loyi a nyikiweke vito leri u ta thya vito leri nga ta n'wi kwatisa lowun" wana. Loko va endla hindlela leyi valandzeri va vona a va swi tivi leswaku vo tlanga, eka vona valandzeri ku va na ku lwa hi ku ehleketa leswaku va yimbeleri na vona va le ku lweni.

2.2.27. Williams (2004)

Williams (2004) eka tsalwa ra yena ra *What is a name?* u kombisa ku thya ku ri mhaka leyi hlamarisaka yi tlhela yi hambana emisaveni na le ka vaaki ngopfu eka tiko. Eka hinkwako mavito ya vula swin'wana. U vula leswaku mavito ya vula swotala hi matimu, mbangu, mfuwo na ndhavuko wa rixaka rero.

Williams (2004) u kombisa leswaku eka tinxaka tin" wana vuxaka exikarhi ka mavito na leswi vulavuriwa swi le rivaleni laha a boxaka leswaku mavito ya tirhisa marito ya ntolovelolo, laha a vulaka leswaku a swi tano hi mavito ya Xilungu eka lava vulavulaka ririmi eVupeladyambu bya Yuropa. U hlamusela leswaku mavito ya Xilungu yo tala ya wona ya tika na tinhlamuselo ta wona a ti le rivaleni naswona ti nga kumeka eka ririmi leri a ri tirhisiwa khale leri sweswi ri nga ha vulavuriwiki, tindzimi to tanihi Xilatini kumbe Xigiriki xa makwangala.

Williams (2004) u vula leswaku vatswari loko va thya n" wana vito a va nwi thyi hikokwalaho ka nhlamuselo ya rona kambe va thya hikokwalaho ka ku landza mpfumawulo wa rona kumbe vumunhu lebyi va tsundzuxaka un" wana wa rixaka, munghana kumbe un" wana wo tiveka ngi Hambiswiritano u vula leswaku mavito hinkwawo ya Xilungu ya na tinhlamuselo leti va kombisaka laha va humaka kona.

Williams (2004) u tlhela a ku xihlovo xo sungula xa mavito lawa a ya tirhisiwa eBiritheni na hinkwako laha a va tirhisa Xinghezi hi le Bibeleni, laha a va tirhisa mavito yo tanihi Adam, Benjamin, David laha vaxisati a va thyiwa mavito ya va Deborah, Ruth na Sarah. U vula leswaku mavito yan" wana ya tekiwa eka mavito ya vandyangu laha vito ra un" wana wa ndyangu ri nga tekiwaka ri va xivongo.

2.2.28. Bughesiu (2011)

Bughesiu eka ndzavisiso wa yena u hlamusela hi mavito ya mavhengele tanihi muhlanganisi eka rixaka. U kombisa hilaha mavito ya tekaka ndhawu leyi kombisaka ku cinca eka ndhavuko na Xirhoma laha a vulaka leswaku swi vangiwele hi ku hlangana ka Xinghezi na ndhavuko. Beghesiu (2011) u

yile emahlweni a hlamusela hi ku hambana ka mavito ya tifeme, tikhamphani ku katsa na mavito lama thiywaka switumbuluxiwa eka khamphani yo karhi. Mavito lama ya hundzuka mfungho lowu khamphani yaleyo yi kotaka ku tiveka hiwona na ku amukeleka eka vanhu lava swixavisiwa leswi swi endleriweke vona. U vula leswaku mfungho lowu wu hundzuka xinavetiso xa nchumu wolowo. Leswi hi swona swi endlaka leswaku mfungho wa vito ro karhi ku va rona leri nga khoma nhlamuselo ya mutumbuluxi wa vito. Hikokwalaho loko u vula vito, ku vona kumbe u twa u tsundzuka mfungho wa rona. Mfungho wa vito ro karhi wu na ntirho ku vula eka vaxavi leswaku va wu lava nchumu wolowo naswona loko va wu ambarile wu va endla va titwa kahle va twa va enerisekile.

Bughesiu (2011) u tlhela a kombisa leswaku mavito lawa ya vulavula, ya tisa mahungu hi tindlela timbirhi, ya ku va u fanele ku teka goza na ya ku ya xava. U vula leswaku mavito ya vulavula kambe ya nga kongomi. A ya ku byeli leswaku u xava kambe yo navetisa nhlamuselo ya wona kutani ya endla leswaku vanhu va twa wonge va dinga nchumu lowu, leswi vulaka leswaku vahlayi a va fanelangi ku hlaya nchumu wolowo kambe va fanele ku navela ku va na wona.

Bughesiu (2011) u tlhela a hlamusela leswaku mavito ya na xiave xa ku va muhlanganisi exikarhi ka tinxaka timbirhi, ku nga vanhu lava vulavulaka Xirhoma na lava vulavulaka Xinghezi. U kombisa leswaku Xinghezi a ro tisa nhlohlotelolo ntsena eka Varhoma, kambe swi tisa ku cinca na le ka mavulavulelo na vudyelwani.

2.2.29. Hlekisana (2016)

Hlekisana (2016) eka nadzvisiso wa yena wa *The significance of Setswana names of business enterprises in Botswana* u paluxa hi mavito lawa ya nyikiwaka mabindzu yo tanihi mavhengele na le tibarheni ta le TlokwenaeVuxeni bya Gaborone ntsindza wa Botswana. U vula leswaku mabindzu lawa ya thiywa hi Xitswana. Mavito lawa ya thiywaka ya va ya suka eka swivuriso, swivulavulelo na swin" wana swa ntumbuluko leswi hlamuselaka nkoka wa ndhavuko wa vona.

Hlekisana (2016) u ri ku na swo tala leswi hlohlotelaka ku va swilo swi nyikiwa mavito ku ya hi ndhavuko wa Vantima, swilo swo tanihi vukhongeri, mitolovelo na swa mabindzu. Laha Hlekisana a nga tshaha Mathangwane na Gadner (1998:75) loko va ku:

Personal names in African societies have been found
to play an important role in portraying the cultural
values and traditions of society.

Ntshaho lowu wa lavambirhi wu tiyisisa mhaka ya Hlekisana ya leswaku mavito ya Vantima ya kumeka ya ri na ku kombisa nkoka wa ndhavuko wa vona na mitolovelo ya vaaki lava mavito ya thyiwaka hi ririmi ra vona. U ri mavito ya vana va Vantima ya thyiwa hi ku ya hi swihumelelwa leswi nga kona hi nkarhi wolowo swo tanihi mikhuvo, tinguva, nkarhi na ndhawu. Vito leri n" wana a thyiwaka ri va ri fambelana na swona.

Hlekisana (2016) u tlhela a kombisa leswaku mavito ya Vantima ya na tinhlamuselo. Vantima va hlawula vito leri nga na nhlamuselo leyi nga ta rhumela hungu ro navelela, ku khensa Xikwembu hi n" wana loyi a kumekeke kumbe ku thya vito leri fambelanaka na leswi nga humelela un" wana. U tlhela a boxa leswaku mavito eBotswana tanihi mabomani" wana ya Vantima, a ko va mavito ntsena yo hambanyisa swilo kumbe vanhu eka van" wana kambe ya va ya ri na swigego, matimu na tinhlamuselo leti tokotiweke.

Tanihi mavito ya vanhu Vatswana a va thyi mavito ya mabindzu ya vona va nga ya ehleketanga. Va nyika mabindzu ya vona leswaku ya tiveka ya tlhela ya kota ku hambanyiseka na yan" wana. Va n" wamabindzu va tirhisa maku avelana ntokoto na milorho ya vona na rixaka. Nkarhi wun" wana vanyika vito ku ya hileswi va swi langutelaka eka bindzu ra vona. Mavito ya tlhela ya tirhisiwa ku humesa mavonelo eka swilo swo karhi swa vutomi. Hikokwalaho eka vito rin" wana na rin" wana ku va na xitori lexi ngamlamuseriwaka hi rona. Mavito i ndlela yo burisana hikuva muthyi u nyika

vito eka bindzu ra yena hi xikongomelo xo lava ku avelana ku titwa na ntokoto wa yena na rixaka hi ku angarhela.

Hlekisana (2016) u kombisa leswaku mavito ya vona ya hlamusela nkoka wa ndhavuko wa Vatswana wa ku va va ri vanhu va ku tirha hi ku tiyimisela, ku tshembeka, xinghana, rirhandzu, ku langutela, malwandla na swin" wana. U vula leswaku Vatswana na vona va na ndhavuko wa vona lowu va tinyungubyisaka hiwona.

Hlekisana (2016) u tlhela a boxa leswaku a swi hlamarisi ku nyika mabindzu ya vona mavito va ri karhi va hlohloteriwa hi nkoka wa mitolovelo ya vona. Xik, ETlokweg Mall ku na vhengele leri thyiweke vito ra 'Ratang' leri hi Xitsonga ku nga Rhandzani. Nwinyi wa vhengele leri u hlamusela leswaku eka vhengele ra yena vito leri ri hlohlotela vaxavi leswaku va rhandza wa rikwerhu na leswaku loko va ya eka vhengele ra yena u langutela rirhandzu ku suka eka vaxavi na ku tiyisisa leswaku na vona va ta kuma rirhandzu eka yena. Leswi hlamuselaka leswaku ku ta va na ku rhandzana exikarhi ka yena na vaxavi va vhengele ra yena.

Hlekisana (2016) u vula leswaku u kumisisile leswaku leswi endlaka va thya mabindzu mavito hi Xitswana, va lava ku tlakusa ririmi na ndhavuko wa vona. Leswi swi endla leswaku va kuma ku titiva na ku tinyungubyisa hi ririmi ra vona. Va swi endlile hi ku nyika mavito lama humesaka nkoka wa ndhavuko wa vona hi ku tirhisa swivuriso na swivulavulelo ku dyondzisa, ku komba ndlela na ku tsundzuxa van" wana.

Hlekisana (2016) u tlhela a vula leswaku va tirhisa ririmi leri hikuva vanhu va le matikoxikaya va vulavula Xitswana. Leswi swi ta endla leswaku va kota ku twisisa na ku amukela nhlohlotelo ya nhlamuselo ya n'winyi wa vhengele hi ku olova. U ri va thya mavito yo koma yo olova lawa kokaka rinoko leswaku vaxavi va ta navela ku ta xava nhundzu leyi va yi xavisaka. U heta hi ku vula leswaku vito ri tlhela ri kombisa vutshila na miehleketo ya munyiki wa rona.

2.2.30. Lombard (2015)

Lombard (2015) eka ndzavisiso wa yena wa *The socio onomastic significance of American cattle brands* u tsarile hi vafuwi va tihomu va le Amerika lava a va fungha tihomu ta vona hi ku ti hiselela va vekela xithikithani endleveni lexi va ka xi tsariwile vito. U boxa ku ri ku thya tihomu mavito swi komba ku tsakela na ku kota ku ti hambanyisa. Lombard (2015) u tlhela a ku tihomu ti yimela xifaniso na ku hlamulana hi ku tsala leswi tirhisiwaka tanihi mavitavito. Mathyelo lawa ya kombisa vuxaka lebyi nga kona na tinxaka tin" wana ta mavito. U ya emahlweni a ku ku thya swi humesela vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu na leswaku vito na ku thya i ku tiyisisa mitolovelovelo na ndhavuko hi nhlamuselo ya tihomu.

Lombard (2015) u hlamusela leswaku ku tlula tisenchari timbirhi vafuwi va tihomu va le Montana na swifundza swin" wana swa le Amerika, va tihatiayini to hisa ku ri ndlela ya ku fungha tihomu ta vona. Leswi a swi endleriwa ku ti tiveka na ku kombisa vun" winyi bya tona hikuva a swi tiveka leswaku tihomu ta mfungho lowu, i ta munhu wo karhi. Ku va ti hisiwa mfungho lowuyani, a ku ri rona ririmi leri a ri vulavuriwa ri tlhela ri tsariwa ri tirha tanihi vito.

Lombard (2015) u ya emahlweni a kombisa leswaku ku fungha tihomu i mathyelo ya mavito ya muxaka wa wona lowu fambelanaka na tinxaka tin" wana ta mavito. Hambiloko mathyelo lawa ya nga ri ririmi leri vulavuriwaka na swona ya nga ri ki na nhlamuselo, kambe ya kuma mpimo wa nhlamuselo loko swi ta eka ku hlangana na tin" wana eka ndhawu yoleyo, loko ti ri na mfungho ti kota ku hambanyiseka na tin" wana.

Lombard (2015) nakambe u ri hambileswi ku nga na maendlelo ya ku fungha tihomu ya ximanhemanjhe, ku fungha hi ku hisa ayini swa ha famba emahlweni eAmerika. U vula leswaku swirhodyana swi funghiwa hi tinhweti ta ximun" wana laha vafuwi va katsaka na ku swi tlhavela eka mavabyi yo hambana.

Lombard (2015) u boxa leswaku nkarhi wa ku fungha tihomu wu hundzukile ndhavuko lowu nyanyulaka eka vaaki va le makaya exikarhi ka Montana. Mavito yan" wana ya fambelana na mifungho ya tihomu

hambileswi ya pfumalaka nhlamuselo. U tlhela a vula leswaku yin" wana ya mifungho yi va ku ri letere ro sungula ra vito ra n" winyi wa tona kumbe nomboro ya rhence, van" wana va tirhisa mfungho wa dayimani, van" wana va tirhisa mfungho wa swiphemu swa mbilu leyi tshovekeke kumbe nomboro ya bindzu ro karhi etikweni. Leswi swi kombisa vuxaka lebyi nga kona eka vanhu, ndhawu na swin" wana leswi nga kona eka ndhawu yoleyo. U hetelele hi ku vula leswaku ku fungha tihomu i swa nkoka na ku va swi ri na nhlamuselo yo karhi eka ndhavuko wa vona.

2.2.31. Mhute (2016)

Mhute (2016) eka ndzavisiso wa nhlokomhaka ya *Are names really empty*, u tsarile hi mavito lawa ya nyikiwaka timbyana ta vanhu va rixaka ra Mashona eZimbambwe. U hlamusela leswaku timbyana hinkwato ta Mashona ti na mavito lawa ku nga na xitori xo karhi hi vito ra kona, laha a vulaka leswaku ku va ku nga ri vito ntsena kambe ku va na nhlamuselo yo karhi hirona.

Mhute (2016) u tlhela a ku mikarhi yin" wana va nyika timbyana ta vanamavito lawa ya tirhaka ku va mbyana yi tiveka hirona. U vula leswaku va nga thya mbyana vito ku ya hi muhlovo wa yona. Mikarhi yin" wana va nyika mbyana vito ku ya hi swihlawulekiso leswi vona va tsakelaka leswaku loko mbyana yi kula yi va xiswona. Leswi hi leswi va pfumelaka eka swona leswaku loko u nyika n" wana kumbe xiharhi vito ro karhi, ri ta va nanhlohlotelo wo karhi eka xona.

Mhute (2016) u ya emahlweni a ku mavito ya timbyana ta Mashona, ya le kule na ku va ya nga vi nchumu hikuva ya khomile switori swo tala leswi nga hlamuseriwaka hi wona. U vula leswaku va hlawula timbyana ku fambisa mahungu hikuva ti kumeka ti ri kusuhi swinene na vanhu hi nkarhi lowu va lavaka ku ya hundzisa hi wona. Hikokwalaho ka ku va ti nga tshamiseki, ti tshamela ro vitaniwa hi mavito lawa yo tikirheta na ku biwa. U kombisa leswaku leyi hi yona ndlela yo hatlisa ku fikisa mahungu leyi a yi tirhisiwa na le ka mikarhi leyi nga hundza. Mhute (2016) u ri loko mahungu

ya fika eka loyi ku byeriwaka yena hi vito leri, mi ta vona a cinca eka mahanyelo yo ka ya nga amukeleki.

Mhute (2016) u kombisa leswaku mavito ya tele hi mahungu yo hambanahambana. Laha Mashona va nga kuma ndlela ya ku nyiketa switsundzuxo, tidyondzo, ku sola, ku hlamusela, ku langutela na mahungu lawa ya nga ya ndhavuko. U boxa leswaku va titwa va ntshuxekile evuton" wini bya vona loko va hundzisa mahungu hi ndlela leyi.

2.2.32. Mabunda (2017)

Mabunda (2017) eka ndzavisiso wa yena wa Nxopaxopo wa mathyelo ya mavito ya timbyana emugangeni wa ka Chavani u hlamusela leswaku Vatsonga tanihi tin" wana tinxaka, va kumile ndlela yo hundzisa mahungu eka vandyangu, vaakelani ni le ka lava nga va dyohela. Mabunda (2017) u ri va hlawurile ku tirhisa mbyana hikokwalaho ka ku va ku ri xifuwo lexi kumekaka ekusuhi swinene na vanhu. Va tshama na yona, ya va hungasa yi tlhela yi va pfuna no sirhelela miti ya vona. Mbyana i munghana wa munhu hikuva mikarhi yin" wana va tlanga swin" we na ku va pfuna lukhoma swiharhi loko va ya eku hloteni.

Mabunda u yile emahlweni a hlamusela leswaku vanhu va kumile ndlela ya ku burisana hiyona hikuva loko va nyika mbyana vito a vo thya ku nga ri na mhaka, kambe vito leri va ri thyeke ri va ri ri na nhlamuselo leyi ngo tiviwa hi muthyi wa rona. Munhu ntsena a nga ehleketa leswaku ko va vito kasi ri hlamusela swo karhi.

Mabunda (2017) u kombisa leswaku vito ra mbyana ri na matimba lamakulu hikuva muthyi wa rona loko a yi nyika vito leri, u twa a phofurile eka leswi nga n" wi karhata hi vanhu lava a tshamaka na vona. Va hundzisa mahungu hi vito ra mbyana. Mikarhi yin" wana loyi ku vuriwaka yena wa swikota ku swi twa leswaku ku vuriwa yena loko a swi lava na yena u ta hlamula hi vito ra mbyana ya yena.

Mabunda (2017) u tlhela a ku va kumile ndlela yo tirihsela, ku dyondzisa na ku va ya tisa ku tshinya eka mahanyelo yo ka ya nga amukeleki hi ku

thya mbyana vito. U vula leswaku vanhu va thya timbyana mavito ku ri ku lava ku hundzisa hungu ro karhi. Xik, Vito ra „Avandzilavi“. Vito leri ri nga thyiwa mbyana hi wansati loyi a tekiweke emutini lowu n" wingi wa yena a nga n" wi laviki. Leswi swi va swi vangiwa hikuva n" wana wa vona a te nsati loyi vona a va nga n" wi lavi ku va a tekiwa hi n" wana wa vona. Leswi vula leswaku a ku ri na loyi vona a va n" wi hlawurile leswaku u ta tekiwa hi n" wana wa vona, kambe swi nga vi tano. Kutani wansati loyi loko afikile va nga n" wi khomi kahle va hetelela hi ku n" wi lumbeta swilo swo tala swo tanihi vuloyi, vulolo, vugangu na leswaku u na futa. Leswi hinkwaswo va swi vurisa hi ku va va nga n" wi lavi na vahariva na vona va yima na mana wa vona. Wansati loyi u tshama evukatini hikuva a nga ri na xiphiko na nuna wa yena. Ku thya mbyana vito, wansati wa phofula eka xiyimo lexi a nga eka xona xa ku ka a nga laviwi endyangwini hi vingi.

Mabunda (2017) u tlhela a ku mbyana i xifuwo lexi nga tekiwiki kahle, mbyana yi fambelanisiwa na mitirho kumbe mahanyelo yo biha. Hikokwalaho ka ku va mbyana yi kumeka yi ri kusuhi na munhu, yi tshama yi ri karhi yi biwa hi ku ka yi nga tshamiseki naswona loko va yi ba, va twa va ri karhi va ba munhu loyi a va karhateke. Hambileswi mbyana yi nga tekiwiki kahle, vito ra yona ri vulavula ku tlula yona hiyoxe hikokwalaho ka nhlamuselo ya rona.

Vito leri ri va ri hlamula eka swo karhi leswi nga humelela, swi nga va swi humelerile muthyi wa vito kumbe a vonile swi humelela eka van" wana. U tlhela a hlamusela leswaku vanhu va kumile ndlela yo gega hi mavito ya timbyana, hambiloko ku gegiwa wena, a wu nga swi twi hikuva u ta twa wonge ko va vito ntsena. Muthyi wa vito hi yena a nga na hlamuselo leyi heleleke hi vito leri a ri thyeke mbyana ya yena. Mabunda (2017) u hetelela hi ku vula leswaku mavito ya timbyana ya talele hi swicele na ku godela kambe va nga kongomi.

2.2.33. Batoma (2009)

Batoma (2009) eka *Onomastic an indirect communication among the Kabre of Northern Togo* u kombisa leswaku ntirho wa vito i wa muthyi wa rona.

Munhu loyi a thyaka vito u thya hi ndlela leyi nga ta tlhontlha loyi hungu ri kongomisiwaka eka yena leswaku a ta hlamula swi ri karhi swi ya hi ririmi leri tirhisiweke eka vito. Leswi u swi kongomisa ngopfu eka mavito lawa ya thyiwaka swifuwo swo fana na timbyana. U boxa leswaku mavito ya timbyana ya tirhisiwa tanihi tlhari ku rihiseta eka lava a nga na nandzu na vona.

2.2.34. Makondo (2014)

Makondo (2014) eka ndzavisiso wa yena u hlamusela hi mavito lawa ya nyikiwaka timbyana ta rixaka ra Maxhona eZimbabwe leswaku ya va ya suka eka swiharhi, rifu na vuloyi. U yisa emahlweni a vula leswaku mikarhi yin" wana mavito lawa ya va na nhlohlotelolo wo biha ekavanhu.

2.2.35. Sauti (2006)

Sauti (2006) eka ndzavisiso wa yena wa *Minibus taxi drivers are they all children born from the same mother?* u hlamusela leswaku mathekisi ya na xiphemu lexikulu xa nkoka eka Vantima va Afrika-Dzonga ngopfu eka lava nga riki na swo famba kumbe lava nga tsakeliki ku tirhisa swifambo swa vona. U vula leswaku va tirhisa mathekisi ku va yisa emitirhweni na le tindhawini tin" wana. Hikokwalaho ka ku mathekisi ya kumeka hi ku ~~lova~~ ya tlhela ya tshembeka na tihakelo ta wona ti ri hi ntsengo wa le hansi vanhu vo tala va tsakela ku ya tirhisa.

Sauti (2006) u boxa leswaku vakhandziyi vo tala etindhawini ta Randfontein na Johannesburg va tirhisa ngopfu mathekisi. Leswi swi tiyisisa hi vamahungu loko va vula leswaku mathekisi ya fana na mabokisi yo lahla vafi yo ka ya nga hlayisekangi hambileswi ya va ka ya ri karhi ya fambisiwa.

Sauti (2006) u tlhela a ku ndzavisiso wa yena wu lava ku kumisisa leswaku emathekisini ku na nhlohlotelolo muni eka vachayeri ku ya hi vudyelwani. U vula leswaku u lava ku kumisisa na leswaku vachayeri va dyondza mahanyelo ya le mathekisini hi ku famba ka nkarhi kumbe hi nga vula leswaku vachayeri hinkwavo va mathekisi va velekiwile hi manana un" we,

hikuva mahanyelo, mitolovelo na maendlelo ya vona ya swilo swa fana wonge i vana va ngati yin" we.

Sauti (2006) u ya emahlweni a ku vakhandziyi va na swivilelo hi vachayeri va mathekisi. Swin" wana swa swivilelo hileswaku va chayela hi vusopfa naku ka va nga languti vuhlayiseki bya vakhandziyi na ku khandziyisa ku tlula mpimo. Va tlhela va hlamusela leswaku ku chayela mathekisi lawa a ya fanele ku ya fayiwa hikokwalaho ka ku ka ma nga ha yisiwi ku ya kamberiwa, hi wona ya vangaka makhombo emapatwini. U vula leswaku vachayeri va tlhela va hlangana na ku lwisana na loyi va hambanaka hi miehleketo hi ta mafambelo ya vona. Vakhandziyi va vula leswaku vachayeri va langutana na ku endla bindzu, ku nga ri ku hlayiseka ka vakhandziyi.

Sauti (2006) u kombisa leswaku loko a xiyaxiyile mathekisi, u kumile leswaku ku na mitolovelo yo fana ya machayelelo na leswi va hanyisaka swona loko va ri entirhweni lowu. Sauti (2006) u hetelela hi ku vula leswaku eka ntirho wa mathekisi, vachayeri va hlamuseriwa va ri vanhu va vukungundzwani na matirhelo ya vona ya fambisana na madzolonga na ku chayela hi vusopfa leswi vangaka makhombo emapatwini ya Afrika-Dzonga.

2.2.36. Kgwedi na Krugsmann (2017)

Kgwedi na Krugsmann (2017) eka ndzavisiso wa vona wa *Minibus-taxis as a provider of scheduled, park & ride service* va tsarile hi nkoka wa mathekisi na leswaku ya fanele ku fambisana na milawu ya vatirhi. Va hlamusela leswaku a swi ta kota ku pfuna ku ololoxa swiphiqo leswi nga kona eka mathekisi hikuva eka nkarhi lowu i nhlangu lowu hlangahlanganeke. Va tlhela va kombisa leswaku ku fanele ku tumbuluxiwa milawu leyi nga ta lawula matirhelo ya vona leyi nga ta fambelana na milawu ya vatirhi. Mhaka leyi yi nga katsa swo fana na tiawara leti vachayeri va fanelaka ku tirha tona, miholo ya vona na ku va va kuma masiku yo wisa.

2.2.37. Neethling (2005)

Hi ndzavisiso wa Neethling (2005) *An onomastics renaissance* u hlamusela mathekisi lawa ya tirhisiwaka tanihi swifambo swa mani na mani eKapa Vupeladyambu na le Kapa Vuxa leswaku mathekisi lawa ya nyikiwile mavito. Neethling (2005) u tlhela a ku mavito lawa ya nga va ya thiyiwile hi vinyi va wona, va ndyangu, vachayeri kumbe vakhandziyi. Mavito lama ya vekiwa laha ku vonakaka. Swivangelo swa ku vekela mavito lawa swa hambana kambe swin" wana i swa ku va thekisi yi tiveka hirona, xin" wana ku bumabumela kumbe ku hlamusela leswi n" winyi wa thekisi a langutekisaka swona. U tlhela a hlamusela leswi va hlawurisaka swona mavito ya mathekisi.

2.2.38. Ahrens (2007)

Ahrens (2007) eka tsalwa ra *Naming of minivan taxis used for public transport in the Caribbean* u tsarile hi mathekisi lawa ya tirhisiwaka eswihlaleneni swa *Caribbean* ku va swifambo swa mani na mani leswaku ya ni mavito. U kombisa leswaku swifambo leswi swi tlulerile na le ka matiko man" wana yo tanihi Afrika-Dzonga, laha mathekisi ya nyikiweke ~~mavito~~ Mavito lawa ya tsariwile hi pende leyi vonakaka efasitereni. Ahrens (2007) u ri mavito lawa ya hlamusela swo karhi hi ndhavuko na mahanyelo ya vanhu volavo.

Ahrens (2007) u tlhela a boxa leswaku eka xihlala xa Caribbean, vanhu va na mathekisi lawa ya nga ya vona, lawa yan" wana ya khandziyisaka vanhuva nhlayo ya ku suka eka nkombo ku ya eka khumentlhanu. U vula leswaku eka swihlala swin" wana hiwona ntsena ya tirhisiwaka ku famba hiwona kasi kun" wana ya pfunana na mabazi. Ahrens (2007) u yisa emahlweni tlhela a ku mathekisi lawa a ya fambi hi ku landzelela mafambelo yo karhi, kambe muchayeri hi yena a tekaka xiboho xa ku tintshuxa loko a twa a tirhile leswaku a ta wisa. Loko a kuma mukhandziyi loyi a nga na mali yo nyawula, hambi a ri yexe wa n" wi heleketa laha a lavaka ku yisiwa kona. U kombisa leswaku mathekisi hinkwawo ya tindhawu leti ya tsariwile vito na nomboro ya ndlela leyi yi tirhelaka kona.

Ahrens (2007) u hlengelletile mavito ya mathekisi ya swihlala swa *Nevis* na *St. Kitts* leswaku mavito lawa ya kota ku pfuna vakhandziyi ku ya tiva. Mavito lawa a ya nga pfuni leswaku va tiva muchayeri kambe a ya yimela mitolovelolo na ndhavuko leswaku rixaka ra xihlala xexo ri va na ku tsakela. Ahrens (2007) u nyikile xikombiso xa thekisi leyi nyikiweke vito ra *The Humble*. Vito leri ri hlamusela leswaku muchayeri i munhu wo titsongahata. Ahrens (2007) u yisa emahlweni a ku mavito lawa nyikiweke mathekisi ya kombisa leswi nga swa nkoka eka muchayeri swi tlhela swi kombisa leswi tekiwaka swi ri swa nkoka eka vantshwa na mahanyelo ya vona, vukhongeri, vunyanyuri kumbe swa misawu na ku kombisa leswaku vanhu va na mali kumbe a va na mali. Ahrens (2007) u ri hinkwaswo leswi, swi humelerisa ndhavuko wa vona.

2.2.39. Oosthuizen na Baloyi (2000)

Oosthuizen na Baloyi (2000) eka *The minibus taxi route colour-coding project in the greater Pretoria metropolitan area* va tsarile hi ku va ku tirhisiwa mihlovo ya switikara etindhawini ta le Pitori. Va hlamusela hi ku oloveriwa ka vakhandziyi lava tirhisaka swikoweto, kambe swi tikela vapfhumba. Va boxa leswaku vapfhumba swa va tikela ku tirhisa mathekisi. Va kombisa leswaku ku va ku tirhisiwa mihlovo ya switikara va lava ku antswisa mafambelo na ku kuma mahungu hi ku olova ngopfungopfu eka vapfhumba.

Va boxa leswaku mathekisi ya Afrika-Dzonga ya tumbuluxiwile swi nga ri swa ximfumo, leswi endlaka leswaku swi nga fambi hindlela. Va vula leswaku a ku na matsalwa naswona ku na ku hlanganana. Va kombisa leswaku swilo swi fanele ku famba hi ndlela laha mihlovo leyi nga ta tirhisiwa eka mafambelo yi ta pfuna leswaku vanhu va tiva leswaku muhlovo wo karhi wu tirhisiwa hindlela yo karhi. Leswi swi ta pfuna lava lulamisaka swifambo ku va na ku twisisa matirhelo ya mafambelo ya mathekisi ya tindhawu ta le Pitori.

Oosthuizen na Baloyi (2000) va tlhela va hlamusela hi ta milawu ya mafambelo ya mathekisi laha va kombisaka leswaku bodo ya swa

mpfumelelo wa mafambelo hiyona yi nyikaka mpfumelelo wa thekisi ku va yi tirha eka ndhawu yo karhi. Va vula leswaku lava tsarisaka mathekisi va na ntirho wa ku endla leswaku ntirho wa mathekisi wu va wa le henhla laha na swirho leswi nga titsarisela swi fanelaka ku fambisana na vumbiwa na milawu. Va boxa leswaku mihlangano ya mathekisi na vinyi va wona va fanele ku titsarisela ku ya hi milawu ya le ka lejisilexini. Va hetelela hi ku vula leswaku swo famba hinkwaswo swa mani na mani ku katsa na mathekisi swi fanele ku tiyisisiwa eka makungu lawa ya lulamisiweke hi valawuri va swa vutleketli.

2.2.40. Oosthuizen (2013)

Oosthuizen (2013) eka ndzavisiso wa yena wa *Minibus-taxi route colour cording* u hlamusela hi ku xaniseka ka vapfhumba loko va fanela ku ya khandziya mathekisi eAfrika-Dzonga ngopfu etindhawini ta Gauteng. U kombisa leswaku vaakandhawu va khandziya hi ku tirhisa swikoweto loko va khandziya mathekisi, leswi swi tikisela lava nga tshameki kona hikuva a va tivi leswaku va fanele ku koweta hindlela yihi ku kuma thekisi leyi nga ta va yisa laha va lavaka ku ya kona.

Hi ku vona ku xaniseka ka vona, Oosthuizen (2013) u boxa leswaku ku ta va na switikara leswi nga ta tsariwa mavito ya ndlela laha yi fambelaka kona na nomboro ya ndlela. Switikara leswi swi ta va swi hambana na hi muhlovo swi ta tiveka leswaku switikara swa muhlovo wo karhi swi ta fambelo tlhelo rihi. U hlamusela leswaku switikara swi ta pfuna eka vanhu lava nga ri ki vaakandhawu yoleyo ngopfungopfu vapfhumba na vanhu lava nga tolovela ku tirhisa timovha ya vona.

2.2.41. Mhlongo (2016)

Mhlongo (2016) eka ndzavisiso wa yena wa *The names of minibus taxis in Durban's inner West District and surrounding areas* u hlamusela hi mavito lama thiyiwaka mathekisi ya tindhawu ta le Pinetown. U boxa hilaha vinyi va mathekisi va thyaka ha kona mavito ya mathekisi ya vona. Mhlongo (2016) hi ndzavisiso wa yena u lava ku kuma tinhlamuselo ta mavito lawa ya

nyikiweke mathekisi lawa. U tlhela a vula leswaku u kumile ku ri mavito lawa ya thyiweke mathekisi ku tale lawa ya nga thyiwa hi Xizulu kasi nhlayo yitsongo i ya lawa ya nga tsariwa hi Xinghezi. U hlamusela leswaku van" watithekisi va hlawula mavito lawa va ya nyikaka mathekisi ya vona hi vukheta hikuva vito leri ri va ri yimela yena na leswaku vanhu va ta languta vito ra thekisi kutani va ri fambelanisa na yena naswona va vona swi ri swa nkoka ku va mathekisi ya vona ya va na mavito. Mhlongo (2016) u tshaha Koopman (2002:12) a vula leswi landzelaka:

Bestowing a name upon an entity is always based on
some sort of motivation which is very prominent in
the name giver" s mind.

Ntshaho wa Koopman (2002) wu hlamusela leswaku ku nyika vito ku va na nhlohlotelolo wo karhi emiehleketweni ya munyiki wa rona. Tanihi ku thya n" wana vito, vo tala va vona va nyikile mathekisi ya vona mavito ku kombisa xiyimo lexi a va ri eka xona loko va sungula bindzu leri ra mathekisi. U kumisisile leswaku eka Vantima, vito ra munhu na vutitivisi swa fambisana hikuva vito ra munhu ri na hlamuselo. Mhlongo (2016) u tlhela a ku vito ri kombisa ndhavuko na vukhongerile bya munhu. Vanhu va tirhisa mavito ku humesa swivilelo leswi va va nga na swona eka van" wana. Hikokwalaho vito rin" wana na rin" wana ku na xitori xo karhi hi vito leri, leswi swi kumekile na le ka mavito ya mathekisi.

Mhlongo (2016) u yisa emahlweni a ku mavito yo tala ya thyiwiwe ku ya hileswi n" winyi wa thekisi a nga hundza eka swona hi nkarhi lowu a nga xava thekisi. U nyikile xikombiso xa vito leri nyikiweke thekisi ra „Baphi Ondaba' leswi hi Xitsonga ri vulaka leswaku „Va kwihi Vahlevi' kumbe Va kwihi lavo hleva lavo rhandza timhaka. N" winyi wa thekisi leyi a yi thyeke vito leri u hundzile hi le ku tikeriweni hi tlhelo ra swa timali laha maxaka a va nga ha lavi ku twa nchumu hi yena. A va n" wi hleva va vula leswaku a va nga ha n" wi lombi hikuva a nga vuyisi na leswaku loko va n" wi vona a nghena emutini, u ta eku lombeni ka mali. A va hlangana va vulavula hi ta

ku xaniseka ka yena. Va pfalekile milomo loko a sungula bindzu ra yena ra mathekisi, swilo swa yena swi sungula ku famba kahle.

Mhlongo (2016) u kombisa leswaku u thyile thekisi ya yena vito leri ku ri xivutiso eka lava a va n" wi hleva leswaku va kwihi lavo hleva vo rhandza ku vulavula hi timhaka ta vanhu, a va kombela leswaku va hleva na sweswi matafula ya nga hundzuluka.

Mhlongo (2016) u hetelela hi ku vula leswaku mavito lawa ya thyiweke mathekisi ya hlamusela swiyimo na mitlhontlho leyi van" wamathekisi va hundzaka eka yona evuton" wini.

2.3. Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi ku paluxiwile hi vuxokoxoko bya milavisiso leyi xopaxopiweke ya swidyondzeki swo hambanahambana laha ku nga milavisiso leyi a yi fambelana na nhlokomhaka hi tlhelo ra mavito na leswi tsariwaka emathekisini. Milavisiso leyi yi swi kotile ku kombisa vangwa leri nga kona hi tlhelo ra switsariwa na mavito ya mathekisi ngopfu eka Xitsonga. Milavisiso leyi endliweke yi ta kota ku pfuna eka lava nga ta endla yin" wana milavisiso ya switsariwa swa mathekisi na mavito ya tona.

NDZIMA YA 3

3.0. Maendlelo ya ndzavisiso

3.1. Manghenelo

Maendlelo ku kongomisiwa eka matirhelo ya swilo swo karhi. Maendlelo i swikhedzakhedzana swa swilo hinkwaswo leswi nga ta endliwa ku va ku fikeleriwa swikongomelo swa ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu ta fikeleriwa hi ku tirhisa maendlelo ya ku tirha hi ku xopaxopa matsalwa na maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso.

3.2. Xivumbeko xa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta landzelela maendlelo yo rungula na ku hlamusela timhaka, laha ku nga ta kambiwa ntikelo wa tona. Ku kota ku endla

ndzavisiso lowu leswaku wu humelela ku ta tirhisiwa tindlela to hlaya ku va ti ya pfuna ku hlhluva timhaka ku kuma ntikelo wa tona. Maendlelo lawa ya hlamuseriwa hi Wild na Diggings (2009:37) loko va ku:

Qualitative research is the collection, analysis and interpretation of data that cannot be meaningful, qualified that is summarised in the form of numbers while other scholars see it as a string of logic that ultimately links the conclusion to be drawn to the initial question of the study.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku mulavisisi u ta pfuniwa hileswi a nga ta va a swi hlengetile, a swi hlhluva a tlhela a swi hlavutela ku kota ku kuma mahungu ya nkoka lama a nga ta ma tirhisa ku fikelela swikongomelo na rimitsu swa ndzavisiso wa yena. Ku ya hi ndzavisiso lowu, maendlelo lawa ya ta kota ku humesela erivaleni matitwelo, mabumabumelo ni matwisiselo ya vanhu hi switsariwa na mavito swa mathekisi.

3.3. Mahlengelletelo ya mahungu

Ndzavisiso lowu ku va wu kota ku humelela ku na maendlelo yo karhi lawa ya landzeleriweke. Mulavisisi u ta hlengetela mahungu hiyexe a ri karhi a tirhisa endlelo ra nhlokohliso wa swivutiso. Endlelo ra nhlokohliso wa swivutiso ku kongomisiwa eka endlelo leri eka rona mulavisisi a nga ta tirhisa nongonoko wa swivutiso leswi a swi vutisaka muvutisiwa ku kumisisa vuxokoxoko byo karhi lebyi nga ta pfuna ku fikelela tinhlamuselo ta swivutiso swa nhlokomhaka leyi a endlaka ndzavisiso hiyona. Mulavisisi a nga vutisa swivutiso va langutanile na muvutisiwa kumbe hi ku tirhisa riqingho. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Hall (2006:322) hi ndlela leyi:

Interview is a formal meeting or conversation

with a person in order to obtain information

guided by means of series of questions.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku mulavisisi u burisana ni muvutisiwa hi ku tirhisa swivutiso leswi tlhontlhaka miehleketo ku humesela erivaleni tinhlamuselo leti nga ta fikelela swikongomelo swa ndzavisiso wa yena. Hoberg (1999:48) u vula leswi landzelaka hi endlelo leri:

Interviews are important because they are often

the primary source of data during qualitative

research approach.

Hoberg (1999) u seketela mhaka ya nhlokohliso wa swivutiso leswaku wu ni nkoka hikokwalaho ka ku va mulavisisi a vulavula na vavutisiwa hiyexe ku kuma mahungu ku suka eka vona ku nga ri ku twa ku suka eka van" wana, hikuva loko ti suka eka van" wana, ku nga va na ku engetela kumbe ku hungutiwa ka timhaka. Maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso ya ta endliwa eka van" wamathekisi, vachayeri ni le ka vakhandziyi etirhenkeni tamathekisi ya Elim-Bungeni xifundzatsongo xa Vhembe. Vanhu lava nga ta hlamula swivutiso va ta pfuna ku engetela ka vutivi lebyi nga kona ehenhla ka switsariwa swa le mathekisini.

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa tindlela timbirhi ta nhlokohliso wa swivutiso. Ndlela yo sungula hileyi mulavisisi a burisanaka na muhlokohlisiwa va langutanile. Laha hilaha mulavisisi a tshamaka na muvutisiwa va mbhurisana. Eka muxaka lowu wa nhlokohliso wa swivutiso vuxaka exikarhi ka muhlokohlisiwa na muhlokohlisi i bya nkoka leswaku ndzavisiso wu va lowu nga ta humelela. Leswi swi ta nyika mulavisisi nkarhi wa ku va a kota ku hlavutela na leswi muvutisiwa a nga swi vulangiki hi nomo kambe a kuma tinhlamulo hi ku n" wi xiyaxiya leswi a tikhomisaka xiswona, ku nga va loko a n" wi languta exikandzeni na le matihlweni. Swi tlhela swi pfuna muvutisi ku twisisa leswi vuriweke a tlhela a kota ku landzelerisa xivutiso ku kuma nhlamuselo leyi a yi tumbetiwile.

Mbhurisano wa mombo hi mombo wu na nkoka ku va muvutisi a kota ku kuma mavonelo ya munhu, matitwelo na ntokoto eka mhaka leyi ku buriwaka hiyona na ku tlhela a kuma mongo wa nhlokomhaka ya ndzavisiso. Hikokwalaho nhlokohliso wa swivutiso wu hundzuka wu va mburisano eka vanhu vambirhi laha ku lavekaka vutivi na vuswikoti bya muvutisi leswaku a kuma mahungu ya nkoka. Eka nhlokohliso wa swivutiso lowu ku tlhela ku pfumeleriwa na tinhlamulo leti nga languteriwangiki, leti tumbulukaka hikokwalaho ka ku va muvutisiwa a hlamula ku ya hi xivutiso lexi nga laviki nhlamulo yin" we, yi lavaka vanhu va ta na mavonelo yo hambanahambana.

Hambiswiritano, laha mulavisisi a tsandzekaka ku ya fika va vulavurisana a nga ha tirhisa nhlokohliso hi ku tirhisa riqingho ku va a kuma mahungu. Endlelo leri na rona hi rin" wana leri pfunaka mulavisisi ku kuma mahungu a nga tekangi tendzo ku landza mahungu. Ri tlhela ri pfuna ku hlayisa nkarhi hikuva muhlokohlisi a nga vutisela vanhu vo hlaya hi nkarhi wutsongo na ntsengo lowu nga tirhisiwaka wu ri wa le hansi swinene.

Ndlela ya vumbirhi ya nhlokohliso wa swivutiso ku ta tirhisiwa nhlokohliso wa ntlawa. Laha hilaha mulavisisi a hlengeletaka ntlawa wa vanhu vo karhi lava nga na vutivi na ntokoto mayelana na nhlokomhaka leyi a lavisisaka hiyona, kutani a burisana na vona hindlela ya ku va vutisa swivutiso. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Schurink na Schurink (1998:2) loko va ku:

Focus group as a purposive discussion of a topic
or related topics taking place between nine to
twelve people with a similar background and
common interest.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku i nhlokohliso wa swivutisolowu endliwaka eka ntlawa wa vanhu va le xikarhi ka kaye ku fika eka khumembirhi, lava nga na vutivi eka nhlokomhaka leyi yelanaka. Ku va nhlayo yi va hindlela leyi hileswaku yi kota ku lawuleka hikuva loko va tele

ngopfu va nga ka va nga lawuleki. Mahungu ya ndzavisiso lowu ya hlengeletiwile eka vanhu lava landzelaka:

3.3.1. Valawuri va ndlela

Ntirho wa valawuri va ndlela i ku vona leswaku vachayeri va tirhisana hi kurhula, na loko ku tshuka ku va na timholovo eka vachayeri. Va tlhela ku va vona va tirhisana na hofisi ya vona loko va lava swin'wana. Loko vachayeri va holova, va vitaniwa swi ololoxiwa. Loko un" wana wa vachayeri a tinonohwisa ku nga vi na ku twanana, va hundzisa papila ri ya eka huvo ya hofisi. Loko muchayeri a tshuka a hundzisile swin" wana ehofisini swi nga tekeriwi enhlokweni swa landzelerisiwa hi valawuri va ndlela.

Va tlhela va tirha ku pfuna vanhu lava lavaka ku nghena eka nhlangano wa mathekisi, va ri karhi va tirhisana na huvo ya komiti. Va vula leswaku ku va munhu a ta kuma mpfumelelo wa ku va na maphepha ya ku tirhisa xo famba ku rhwala vanhu, u ya ehofisini ku ya hlamusela a kombisa leswaku u lava ku nghena eka nhlangano, kutani a ta kuma fomo ya ku huma eka huvo ya komiti leyi a nga ta yi tata a tlhela a humesa mali yo karhi. Loko swi kumeka leswaku maphepha ya mpfumelelo ya kona hi nkarhi wolowo, u ta vitaniwa eka nhlengeletano laha a nga ta vutisiwa swivutiso swo hambanahambana leswi kombisaka leswaku yena u lava ku nghena eka nhlangano wa mathekisi. Loko swi pasile, u ta nyikiwa masiku yo karhi laha a nga ta vuya a ta kuma papila leri kombaka leswaku wa pfumeleriwa leswaku a ta kuma maphepha ya mpfumelelo wa ku tirhisa xo famba ku rhwala vanhu.

Xin" wana a nga xi endlaka loko a lava ku nghena eka nhlangano wa mathekisi, a nga kuma munhu loyi a nga na maphepha ya mpfumelelo wa ku tirhisa xo famba ku rhwala vanhu a nga ri ku ya tirhiseni va nga pfumelelana ku lombana. Va fanele ku tlhelela ehofisini ku ya twanana kona leswaku munhu wo karhi u lombana un" wana maphepha laha va nga ta pimelana leswaku u ta ya tirhisa tin" hweti tingani. Eka ntwanano lowu, kutlheleriwa eka huvo ku ya tatiwa fomo ya ku komba leswaku va lombana maphepha ya ku tirha hiwona. Ku ta tlhela ku rindzeriwa papila ra

mpfumelelo, loko ri vuya u fanele ku ya na thekisi leyi lavaka ku tirhisa maphepha laha swi nga ta vuya swi cincile mavito ya vitana loyi a lombiwaka. Loko u lava ku xava yi va ya wena eka loyi a nga na yona na swona swa pfumeleriwa. Va hlamusela leswaku mathekisi lawa va ya lawulaka eka ndlela ya Elim-Bungeni ya fika kwalomu ka makumenkombo nhungu lawa ya nga ku tirheni hi nkarhi wa ku tsariwa ka ndzavisiso lowu.

3.3.2. Vinyi va mathekisi

3.3.2.1. Malembe ya vinyi va mathekisi

Nhlayo ya vinyi va mathekisi lava mulavisisi a va vutiseke swivutiso i ya makumenharhu ntlhanu. Vanhu lava mavutiselo ya vona a ku tirhisiwanga swivutiso leswi a va fanele ku va va swi hlamula hi ku swi hlaya va swi hlamula hikuva van" wana va vona a va dyondzangi naswona a va nga swi tsakeli ku nyikiwa maphepha yo hlaya, ku tirhisiwile ku vutisa hindlela yo burisana laha a va hlamula swivutiso va tshunxekile.

Va hlamuserile leswaku ku nghena eka bindzu ra mathekisi a va hlawuli ntsena loko u ri na khumenhungu wa malembe kumbe ku tlula, kambe va vula leswaku vantshwa va le hansi ka malembe ya makumenharhu i nhlayo yitsongo swinene leyi nga na mathekisi, na loko va tshuka va ri kona hi lava mathekisi ya kona ku nga rifa leri va siyeriweke hi vatswari va vona.

Va boxa leswaku nhlayo ya le henhla ya vinyi va mathekisi i ya vanhu va ku suka eka malembe ya makumemune ku ya ehenhla. Lava hi vona va nga exivindzini xa bindzu leri laha vo tala va vona a va ha chayeli hivoxe kambe va thorile vatirhi lava chayelaka mathekisi ya vona. Va hlamusela leswaku khale vanhu lava a va kumeka eka bindzu leri i vanhu lava a va ri ephenxenini kasi sweswi va tele lava nga eka bindzu ra mathekisi va ri karhi va ri na ntirho wa vona wa siku na siku. Va vula leswaku swi va pfuna ku ka va nga yimeli muholo ntsena na ku tlhela swi pfuna loko thekisi yi nga tirhi kahle, va kota ku yi pfuneta hi mali ya muholo ku yi hakela. Va vula leswaku ku va yi tsandzeka ku tihakela swi vangiwa hi ku va mathekisi ya hlayile eka masiku lawa.

3.3.2.2. Malembe lawa vinyi va mathekisi va nga na wona eka bindzu ra mathekisi

Malembe lawa vinyi va mathekisi va nga na wona eka bindzu leri va hlamusela leswaku ya hambana tanihileswi na vona va hambanaka hi malembe. Van" wana va hlamusela leswaku va na makumenharhu ntlhanu va ri eka bindzu leri naswona va tiva swo tala hi bindzu, swilo swo tanihi masungulelo, milawu na ntokoto lowu va nga na wona eka malembe lawa va nga na wona. Van" wana va vula leswaku va ha ku nghena eka bindzu leri vana malembe ya ntlhanu kasi van" wana ya tlula.

Van" wana lava nga nghena khale eka bindzu leri va ha ri hava mathekisi va lo sala na maphepha kasi van" wana va nyiketile vana va vona leswaku vaswi fambisa hikuva vona va kurile.

3.3.2.3. Rimbewu eka vinyi va mathekisi

Mhaka ya rimbewu i tlhontlho lowukulu eka vaxisati leswaku va va vinyi va mathekisi. Leswi swi vangiwa hi ku va bindzu leri ri taleriwile hi vavanuna. Vavasati lava nghenaka eka bindzu leri hi ku rhandza na ku tsakela a va tati xandla, lava nga eka rona hi lava nga siyeriwa hi vavanuna va vona lava nga hundza emisaveni. I nhlayo yitsongo leyi salaka yi yisa emahlweni bindzu leri, lavotala va sala va xavisa. Va vula leswaku leswi endlaka leswaku va xavisa hileswaku vavanuna lava tirhaka na vona va va tirhisa ku vava, va tlhela va va tekela ehansi va vula leswaku wansati a nga tivi nchumu hi patu kasi van" wana va titshuneta va lava ku va tekela mathekisiya vona.

Leswi hi swona swi vangaka nhlayo ya vaxisati emathekisini yi ri ehansi hikuva a va kona lava tsakelaka ku nghena eka ntirho lowu. Ku va vaxisati va nga ri na ku tsakela swi endla leswaku vinyi va mathekisi ku tale va rimbewu ra xinuna.

3.3.2.4. Xiyimo xa swa timali

Loko swi ta eka mali a nga kona loyi a tsakelaka ku vulavula hi xiyimo xa swa timali. Lava nga kota ku hlamula va hlamuserile leswaku va fambisa

bindzu ra vona hivoxe na leswaku a va hlengangi na munhu. Va vula leswaku va hlayisa swilipi laha va tsalaka kona switirhisiwa swa nhweti swa thekisi, kutani mali leyi salaka va ya yi veka ebangini. Kambe eka vanhu lava va ha ri kona lava nga tshembiki ku veka ebangini kambe va lava ku tihlayisela mali ya vona hivoxe. Eka mali leyi va yi kumaka hi n" hweti, hiyona va tlhelaka va hlayisa mindyangu hiyona kambe va kota ku vona leswaku thekisi yi tirhisa ku yini hi n" hweti.

Ku va vachayeri va nga yisi mali hinkwayo eka muthori, swi vanga ku va swi nga tiveki leswaku thekisi yi tirha mali muni hi siku. Van" wamathekisi va vula leswaku ku va thekisi yi tirha kahle, hiloko yi tirha yi kota ku tihakela yi tlhela yi siya na mali yo karhi leyi vekiwaka. Lava ku nga khale va ri eka bindzu leri, hi vona va nga yima kahle hikokwalaho ka ku va mathekisi ya vona yan" wana ya herile ku hakeriwa, leswi swi va pfuna ku va namacheleni yo nyawula lawa va kotaka ku ya tumbeta. Va hlamusela leswaku loko va ku thekisi yi tirhile kahle, hiloko yi endlile mali yo ringana R20 000-00 ku ya ehenhla hi n'hweti. Kambe va hlamusela leswaku a swi olovi ngopfu loko u nga tirhi hiwexe.

3.3.2.5. Nhlayo ya mathekisi lawa va nga na wona

Nhlayo ya mathekisi lawa va nga na wona ya hambana tani hileswi malembe ya vona ya nga ringaniki na hi xiyimo xa swa timali. Lava ku nga khale va ri eka bindzu leri, va hlamusela leswaku va na mathekisi yo suka eka manharhu ku ya eka nhungu, kasi lavotala va ha ri na rin" we kumbe mambirhi. Va hlamusela leswaku ku xava thekisi a hi mhaka yo tika ku fika kwalaho, kambe ku yi kumela maphepha ya ku tirha hiyona i mhaka leyi karhataka hikuva va vula leswaku loko va endla swikombelo, swi heta nkarhi wo leha maphepha ya nga lunghi.

Va tlhela va vula leswaku a swi siveriwi leswaku munhu a nga va na mathekisi mangani, ntsena loko a ri na mpfumelelo wa wona hikuva thekisi yin" wana na yin" wana yi fanele ku va na mpfumelelo wa yona ku kota ku tirha. Va hlamusela leswaku leswi va tsandzisaka ku va na mathekisi yo tala hileswaku mpfumelelo wo tirha hiwona wa durha.

Tani hileswi thekisi yi tirhaka loko yi ri na mpfumelelo wa ku tirha, lava tirhaka va nga ri na mpfumelelo a va tlhaveriwi hi sana hikuva vinyi va mathekisi va hlawulana ku rindza emapatwini laha va tirhelaka kona. Loko va ku kuma u khandziyisa u nga tirheli kona kumbe ku nga ri ndlela ya wena va ku chichisa u nga ha khandziyisi eka ndlela ya vona.

3.3.2.6. Swa tidyondzo

Dyondzo hi yona xitlhangu xa vutomi, loko u nga dyondzangi a wu nga vi na vutivi byo enela naswona a wu kuli emiehleketweni. Dyondzo yi pfuna munhu ku teka swiboho leswi faneleke hi ku loko u dyondzile, a wu nga sayini nchumu wun" wana na wun" wana lowu nga ta ta eka wena. Hi kumleswaku nhlayo ya vanhu lava nga fikangiki eka ntangha khume (Giredi 12) a yi talangi, yi kumeka ntsena eka vanhu lava nga na malembe ya makumentlhanu ku ya ehenhla. Lava hivona va nga fika eka ntangha tsevu na nhungu, kasi lavan" wana va fikile eka ntangha khume van" wana va y etikholejini na le tiyunivhesiti ku ya dyondzela mitirho kambe hikokwalaho ka ku pfumaleka ka mitirho, va bohekile ku nghena eka bindzu leri ra mathekisi.

Ku nghena ka vona eka bindzu leri hiswona swi vangeke ku va va onhaka va fana na lavo ka va nga dyondzangi hikuva eka ntirho lowu wu na nhlohlotelolo wa ku va vanhu va kona va hanya ku fana. Hambiswiritano, ku va va dyondzile swa va pfuna ku hlaya na ku twisisa milawu hinkwayo ya mafambiselo ya swa mathekisi. Va tlhela va kota ku tirhisa na ku hlayisa mali ya vona hi mfanelo.

3.3.3. Vachayeri va mathekisi

Matirhelo ya vachayeri eka ndzavisiso lowu ya endliwile eka vachayeri vo ringana khumentlhanu. Vachayeri lava va hlamusela leswaku ku va muchayeri a kota ku tirha u fanele ku va na maphepha ya ku chayela lawa ya kumekaka loko u ri na malembe ya khumenhungu kumbe ku tlula, u tlhela u va na maphepha ya mpfumelelo wa ku fambisa vanhu (*PDP, Public drivers permit*) leyi faneleke ku va yi pfuxetiwa endzhaku ka malembe

mambirhi. Maphephe lawa ya mpfumelelo muchayeri u fanele ku chayela a ri na wona nkarhi wun" wana na wun" wana hi ku bohiwa hi nawu wa ~~pa~~ wa Act 17 ya 2000. Muchayeri u fanele ku va na vutivi bya mafambelo ya mathekisi na leswaku mitsengo ya laha a tirhelaka kona yi yimisile ku yini leswaku a kota ku tirha hi mfanelo.

Leswi va tirhisaka swona va hlamusela ku loko va fika nampundzu, va languta xifambo xa vona leswaku xi basile na leswaku na vona vinyi va basile hikuva va nyikiwile milawu loko va thoriwa. Loko swi ta eka masiku yo wisa, va ya kuma ntsena loko va vabya na loko ku tshika ku humelela swin" wana endyangwini. Va nga tlhela va kuma siku ro wisa loko thekisi yionhakile.

Vachayeri va boxile mitlhontlho leyi va hlanganaka na yona loko va ri karhi va tirha, hi ku vula leswaku tlhontlho wa masiku hinkwawo lowu va nyamisaka na ku pfuka va ya entirhweni, i patu ro pfumala xikontiri leri va tirhaka eka rona ku suka eka Bungeni ku fika eka N" waxinyamani. Patu ~~h~~ia ri lehang, ri nga endla kwalomu ka 4,5km kambe ra vava ku famba eka rona ri tlhela ri karharisa.

Vachayeri va tlhela va va na tlhontlho wo ka va nga tivi leswaku va hola rini, hikuva vathori va vona a va va byeli. Mhaka leyi yi endla leswaku va tikeriwa loko va lava ku tixavela swixavaxavani. Va tlhela va boxa leswaku loko va lava ku lombwa swo karhi emavhengeleni va lava ku tiva leswaku va hola rini, kutani loko ku nga ri na siku leri tivekaka swa karhata.

Xin" wana lexi ku nga tlhontlho eka vona i ku va miholo ya vona yi nga ringani, va ri karhi va tirha ntirho wo fana. Va hlamusela leswaku loko u hola muholo wa le hansi, hiloko u hola R1500-00, kasi van" wana yi fika eka R3000-00. Vanwana va hola hi tiphesente, n" winyi wa thekisi u vula leswaku u ta kuma tiphesente ta nkombo kumbe khume eka mali leyi u nga ta yi tirha hi n'hweti.

Kasi van" wana vachayeri va byeriwa leswaku va fanele ku endla R20 000-00 hi n'hweti, leyi nga ta sala hiyona va nga ta hola yona. Leswi swi fika swi va

tlhontlho eka muchayeri hikuva loko a tsandzeka ku fikisa mali leyi lavekaka, swi ta vula leswaku a wu nge holi. Va hlamusela leswaku van" wana va heta tin'hweti tinharhu va nga holi hikokwalaho ka kutsandzeka ku fikisa mali leyi lavekaka. Mhaka leyi yi endla leswaku va hetelela va lan" wa va tshika hi ku va va karhele ku tirhela mahala.

Va tlhela va kombisa leswaku tlhontlho wun" wana eka vona hileswaku a wu swi koti ku tiba xifuva hi ku vula leswaku wa tirha, hikuva nkarhi wun" wana na wun" wana u nga byeriwa leswaku u nga ti entirhweni ~~hwa~~ movha a wu onhekile, kambe u ya vona yi ri karhi yi fambisiwa hi un" wana. Hileswaku namuntlha u va na movha wo tirha hiwona, mundzuku ku na un" wana exivandleni xa wen, leswi siyaka vachayeri va nga tsaki hi swona.

Vachayeri na vona va vangelana mitlhontlho ya ku va muchayeri un" wana a jika endleleni ya un" wana. Leswi swi vanga timholovo loko swi endliwa hi ku khandzakanya, laha van" wana va kalaka va banana hikuva un" wana a ~~nga~~ koti ku tirha hi ku kavanyetiwa hi un" wana. N" winyi wa thekisi u ~~ha~~ muchayeri a vuya na mali, a nge lavi ku swi tiva leswaku u hlangana na yini epatwini.

Tlhontlho wun" wana i wa ku va vakhandziyi va va rhuketela, va va ~~bya~~ leswaku a va dyondzangi. Leswi va vula leswaku a swi va khomi kahle kambe va boheka ku miyela hikuva a va pfumeleriwi ku holovisana na vakhandziyi. Xin" wana i ku va mukhandziyi a ta na mali ya R100-00 kumbe R200-00 nampundzu. Loko a ta na mali leyi, va kombela cinci eka vakhandziyi, loko yi nga kumeki va kombela emavhengeleni, loko na kona yi nga kumeki va n" wi kombisa leswaku muchayeri u ta kombela u khoma mali leyi a nga na yona u ta ku nyika leyi nga sala loko ndzi vuya. Loko munhu wa kona a ri wa le kule, va n" wi kombisa leswaku loko va hlangana va kombela a va nyiketa mali leyi va nga chika va nga hakelangi hikokwalaho ka ku tsandza ku cinceka.

Vachayeri va hetelela hi ku vula leswaku vakhandziyi van" wana a va hlamuseli leswaku a va na mali yo hakela loko va khandziya, va vula ntsena loko va fika laha va yaka kona. Loko xiyimo xi ri tani, muchayeri u kombisa

mukhandziyi leswaku a nga swi tsakeli leswi a nga swi endla, kutani a n" wi vutisa vuxokoxoko bya yena ku endlela leswaku mundzuku ka siku va nga ti ehofisini va ku u bile mukhandziyi hikokwalaho ka ku va a nga hakelangi. Leswi va endlaka swona eka munhu yaloye, va n" wi tekela nchumu wo karhi lowu a nga na wona, va famba na wona ehofisini ku ya vika leswaku ku na nhundzu leyi a yi tekeke eka mukhandziyi loyi a tsandzekaka ku hakela, kutani ndzi ta kombela mi ndzi ahlulela yona loko yo tshuka yi fikile eka n" wina. Mukhandziyi u fanele ku ya kutsula nhundzu ya yena hi ku ta na mali leyi a fanela ku hakela yona.

3.3.4. Vakhandziyi va mathekisi

Vakhandziyi na vaaki hi ku angarhela va makumenharhu, va humesile ku titwa ka vona hi mathekisi lawa va ya tirhisaka masiku hinkwawo tanihi xo famba xa vona. Va vula leswaku mathekisi ya va fambisa kahle ku fika laha va ya ka kona hi ku hatlisa, kambe va hlamusela leswaku ku famba hiwona u tibeja ku fa na ku hanya hikuva a wu swi tivi leswaku loko u famba u ta vuya kumbe a wu nga vuyi. Leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va vachayeri va nga hloniphi vakhandziyi na vatirhisi va patu van" wana. Vayima kun" wana na kun" wana, a va landzeleri milawu ya patu na leswaku laha va yimeke kona ku nga veka vutomi bya vakhandziyi ekhombyeni. Leswi hinkwaswo a va swi tekeli enhlokweni, ntsena vona va kuma mali.

Van" wana va kumeka va ri eka makhombo hikokwalaho ka ku va thekisi leya va famba hiyona yi khandziyisile ku tlula mpimo. Man" wana mathekisi ma hava na maphepha ya mpfumelelo wa ku khandziyisa vakhandziyi. Kambe vakhandziyi a va swi tivi leswaku a yi pfumeleriwangi ku khandziyisa. Va vula leswaku mfumo a wu swi koti ku swi sivela hikokwalaho ka vanhu lava tirhaka lava va humesa mali va nyika maphorisa ya le magondzweni leswaku va nga va khomi.

Vakhandziyi va rila hi vachayeri lava hlanganisaka vakhandziyi lava ha taka hi le kule va rivala hi lava nga endzeni ka thekisi, leswi vangaka leswaku va fika emitirhweni va hlwerile. Van" wana loko va khandziyile u ta famba katsongo, kambe loko a vona thekisi endzhaku ka yena, u ta sungula ku

tsutsumisa na laha patu ri nga na magoji laha vakhandziyi va vavisekaka hi ku ngandlavetiwa hi thekisi, leswi endlaka leswaku vadyuhari va nga tsakeli ku khandziya mathekisi.

Ritshuri leri ngehenaka endzeni ka mathekisi eka mapatu lawa ya nga ri ki na xikontiri, ri endla leswaku vakhandziyi va fika emitirhweni va nga ha languteki hikokwalaho ka rona. Van" wana va vula leswaku vachayeri van" wana lava nga na nsele, loko va hakela hi mali leyikulu yo tanihi R50-00 na R100-00 nampundzu a va va nyiki cinci, va handzula mali ya vona va nga lavi ku tiva xivangelo xa ku va va hakela hi mali leyikulu nampundzu.

Vakhandziyi van" wana va khensa vachayeri lava va fambisaka hi malwanda, lava na loko a pfumala mali yo hakela va n" wi khandziyi a va hakela loko a yi kuma. Vakhandziyi van" wana vo tanihi vana va xikolo, va vilerisiwa hi vachayeri lava va va rhwalaka loko va ya exikolweni hikuva va gandliwa va tele ku hundza nhlayo leyi thekisi yi lavaka yona. Leswi swa va tikela kambe a va tivi leswaku va nga endlisa ku yini hikuva hinkwawo mathekisi lawa ya va fambisaka ya tala ngopfu.

3.3.5. Matirhelo eka bindzu leri

Eka mafambelo ya mathekisi, va hlamusela leswaku masiku lawa ku tirhekaka i masiku ya Musumbhunuko na Ravuntlhanu. Leswi swi vangiwa hileswaku van" wana vatirhi lava tirhelaka kule na le kaya, va vuya hi Ravuntlhanu va tlhela hi Musumbhunuko. Va hlamusela leswaku masiku lawa va nga kumeki vakhandziyi vo hlaya i Ravunharhu.

Vachayeri va tlhela va boxa leswaku emahelweni ya n'hwetini na maholideyi, hikona va tirhaka swinene, va famba marendzo yo hlaya va ri karhi va endla mali. Va vula leswaku loko ku omile, lava swi antswaka eka vona hi lava rhwalaka vana va xikolo hikuva va vula leswaku ku rhwala kan" we swi tisa ku cinca enkwameni.

Va hlamusela leswaku leswi xungetaka eka bindzu ra vona i nkwetlembetano leyi nga kona emathekisini, kasi van" wana va vula leswaku i ku pfumaleka ka mpfuno wa swa timali ku suka eka mfumo. Va hlamusela

leswaku handle ka nkwetlembetano endzeni ka bindzu ra vona, xin" wana i ku pfumaleka ka dyondzo na vuleteri ku kota ku fambisa bindzu ra vona na leswaku va nga antswisisa ku yini matirhelo eka bindzu.

3.3.6. Makhombo ya mathekisi

Eka makhombo lama humelelaka, va hlamusela leswaku a swi talangi ku va ti va kona, ti humelela kan" we endzhaku ka nkarhi woleha. Va boxa leswaku ti humelela ntsena hi Makhisisimusi laha lava tirhaka exilungwini va vaka va vuyile leswi endlaka leswaku ku va na mimovha yo tala epatwini. Va hlamusela leswaku lava vangaka makhombo i magayisa lava chayelaka hi rivilo ra le henhla na laha swi nga fanelangiki eswitandini. Va boxa leswaku ku va thekisi yi khumbeka eka makhombo a swi tati xandla.

3.3.7. Tinyimpi emathekisini

Eka bindzu ra mathekisi, tanihi le ka bindzu rin'wana na rin'wana ku va na ku tlulana milenge. Leswi swi va swi vangiwa hi ku va ku lweriwa tindlela leswaku mathekisi ya muganga wo karhi ya nga pfumeleriwi ku ya eka muganga wo karhi. Eka timhaka ta tinyimpi, va hlamusela leswaku eka nkarhi wa sweswi tinyimpi a ti kona eka nhlangano wa mathekisi wa Hlanganani. Vachayeri va vula leswaku va tirha hi kurhula.

3.3.8. Xibalo eka van'wamathekisi

Loko swi ta eka mhaka ya xibalo, va hlamusela leswaku va hakela xibalo lexi fambelanaka na mabindzu lamatsongo laha va hakelaka ku ya hileswi muchayeri a tirhiseke xiswona.

3.4. Maxopaxopelo ya mahungu

Mahungu lawa ya hlengeletweke ya ta hleriwa ni ku nyikiwa tinhlamuselo leti faneleke hi ku tirhisa endlelo ra *Document analysis*. Leri i endlelo leri kongomisaka eka ku va mulavisisi a tirha hi ku hlaya matsalwa yo hambanahambana. Lama i matsalwa lama a ma hlengeleteke lama fambelanaka na nhlokomhaka leyi a endlaka ndzavisiso hiyona. Mulavisisi u ta ya xopaxopa hi ku hlela, a tsavula swivulwa na marito a ri karhi a

tsalatsala timhaka ta nkoka leti nga ta pfuna ku humelerisa ndzavisiso. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Bowen (2009:33) hindlela leyi:

Document analysis is a form of qualitative
research in which documents are interpreted
by the researcher to give voice and meaning
around an assessment topic.

Ntshaho lowu wu hlamusela ku va mulavisisi loko a hlayile matsalwa u kota ku va a ya hlayutela, a kota ku tiva leswi ya vulaka swona na nhlamuselo leyi a yi lavaka eka ndzavisiso wa yena. Matsalwa yo hambana ya nga pfuna mulavisisi ku kuma tinhlamuselo, ku pfuna ku twisisa na ku kumisisa vundzeni bya timhaka leti fambelanaka na ndzavisiso wa yena. Matsalwa ya va ya langutanile na nchumu wun" wana na wun" wana wo tsariwa kunene. Laha ku katsiwa swilo swo tanihi tibuku, maphephahungu, timagazini, tijenali, switsalwana ni matsalwa hinkwawo ya ximfumo.

Endlelo leri ri pfuna ku hlengeleta mahungu hikuva matsalwa i swilo leswi hlayisekaka laha u nga kotaka ku ya hlaya u vuyelela kambe ya nga cinciwi hi hlonhlotelo wa mulavisisi kumbe maendlelo ya ndzavisiso. Mulavisisi loko a hlaya a vuyelela, u kota ku kuma na swin" wana leswi a swi hupile eku sunguleni, leswi nga engetelaka leswi lavekaka eka ndzavisiso. Mulavisisi u ta xiyisisa ku fana na ku hambana loku nga kona hi mahungu lawa a ya kumeke. Mahungu hinkwawo ya ta hleriwa kambirhi, loko ya ha hlengletiwa ni loko se ya hlengletiwile. Leswi swi ta pfuna mulavisisi ku hlawula mahungu ya risima ku ya tirhisa eka ndzavisiso. I endlelo leri nga ta tirhisiwa ku hlaya matsalwa hi xikongomelo xo lava ku humesela erivaleni swihlawulekisi leswi nga kona eka tsalwa ku ya hi matirhiselo ya mutsari ya ririmi.

3.5. Mahlawulelo ya sampulu

Mahlawulelo ya sampulu hi lama hi Xinghezi ma vuriwaka *sampling*. Sampulu i xiphemu xitsongo xa ntlawa lowu paluxaka swihlawulekiso swo

karhi leswi ku lavisisiwaka hi swona. Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa maendlelo yo hlawula sampulu leyi vuriwaka *purposive sampling* leswi hi Xitsonga ku nga ku hlawula hi xikongomelo. Sampulu leyi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu i ya vanhu, matsalwa na switsariwa swo karhi leswi hlawuriweke hi xikongomelo xo huma na vuxokoxoko lebyi lavekaka eka ndzavisiso. Bryman (2012:427) u hlamusela mhaka ya sampulu loko a ku:

Sampling is not just about people but also about
sampling other things ... like documents.

Hi ku landza endlelo leri mulavisisi u hlawula sampulu a ri karhi a tiva muxaka wa vanhu na switsariwa leswi tirhisiweke ku kuma vuxokoxoko mayelana na mathekisi. Mulavisisi u ta hlawula switsariwa swo tanihi tijenali, tiatikili na tidesithexini leswi xopaxopiweke. Cresswell (2013:110) yena u hlamusela mhaka ya sampulu hindlela leyi:

Sampling is the process of finding people or places
to study, to gain access to study; and to establish
a rapport so that participants provide relevant data.

Ntshaho lowu wu hlamusela sampulu ku ri ndlela ya ku kuma vanhu, u va dyondza u tlhela u burisana na ku twisisana na vona leswaku va kota ku humesa mahungu lama fambelanaka na ndzavisiso. Hi ku landza endlelo leri, mulavisisi eka ndzavisiso lowu u hlawurile sampulu a ri karhi a tiva muxaka wa vanhu na switsariwa leswi tirhisiweke ku kuma vuxokoxoko mayelana na mitlhontlho na mafambiselo ya swa mathekisi. Vanhu lava hlawuriweke va katsa vinyi va mathekisi vo ringana makumenharhu ntlhanu, vachayeri va khumentlhanu, vakhandziyi va khumentlhanu na vaaki hi ku angarhela va khumentlhanu va le ka xifundzatsongo xa Vhembe lava tirhisaka mathekisi ya Hlanganani ya Bungeni-Elim. Exikarhi ka vanhu lava ku na vantshwa va xinuna na vaxisati, vavanuna ni vavasati, vakhalabya ni vakhegula, vadyondzisi na manese lava tirhisaka mathekisi.

3.6. Thiyori ya ndzavisiso

Ndzavisiso wun" wana na wun" wana wu na rimba ra thiyori leri ~~na~~ wu simekiwaka eka rona. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa thiyori leyi vuriwaka *Russell's Descriptive Theory (RDT)* leyi tumbuluxiweke hi Russell hi malembe ya va 1905. Thiyori leyi yi vula leswaku nhlamuselo ya vito yi hlohlotella na nkongomiso wa vito ku hlamusela ririmi leri tirhisiweke ku thya vito. Thiyori leyi yi kombisa leswaku mavito ya na tinhlamuselo to karhi, vito ri thiyiwa hikuva ri ri na hungu ro karhi. Popescu (2013:2) u hlamusela rimba leri loko a ku:

Descriptivism yields a view which allows for the
composition of a cluster to change across time,
without impugning on the identity of the various
name tokens whose uses the cluster in all gulses,
supports.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku vito leri thiyiwaka nchumu wo karhi ri fanele ku va na nhlamuselo leyi yelanaka na vito rolero. Thiyori ya *descriptive* yi fambelana na ndzavisiso lowu hikuva yi vulavula hi mavito na tinhlamuselo ta wona eka michumu leyi thiyiweke wona. Hikokwalaho thiyori leyi yi ta pfuna ku letela mulavisisi ku humesa vutivi bya ku kuma tinhlamuselo eka switsariwa swa mathekisi.

3.7. Matikhomelo eka ndzavisiso

Loko ndzavisiso wu nga si endliwa, lava nga ta va na xiave va tivisiwile no hlamuseriwa xikongomelo, xivumbeko, ku pfuna na leswaku hikokwalaho ka yini ku endliwa ndzavisiso. Va tlhele va tshembisiwa leswaku a va sindzisiwi ku nyika vuxokoxoko loko va nga swi lavi, va fanele ku nyika vuxokoxoko hi ku swi tsakela. Mhaka ya matikhomelo yi ta fikeleriwa hi ku va ku va na ku pfumelelana na vavutisiwa.

Mulavisisi u fanele ku endla leswaku movutisiwa a titwa a tshunxekile ku hlamula swivutiso leswi vutisiwaka. Ku fanele ku va eka ndhawu leyi nga na ntshamiseko, laha movutisiwa a nga ta titwa ku nga ri na nxungeto wa swo

karhi na leswaku leswi nga ta vulavuriwa ku ta va leswi nga ta fambelana na ndzavisiso. Muxaka wa nhlokohliso wa swivutiso wu fanele ku va hi xivumbeko xa mburisano. Hambiswiritano, muvutisi a nga fanelanga ku hlamula hi ku va a avanyisa leswi hlamuriweke hi muvutisiwa, xa yena i ku vutisa swivutiso ku lava ku vekiwa erivaleni kumbe ku landzelerisa leswaku muvutisiwa a hlamusela ku ya emahlweni.

Muvutisi u fanele ku tshika muvutisiwa a hlamula swivutiso ku ya hi matitwelo ya yena, kambe muvutisi hiyena a teka vulawuri eka mburisano lowu. Laha muvutisiwa u fanele ku nyikiwa nkarhi wa ku hlamusela leswi yena a tivaka swona ku nga ri ku hlamula swivutiso leswi lulamisiweke. Leswi a swi hlamuselaka hileswi yena a swi vonisaka xiswona na leswi a swi tokoteke hi nhlokomhaka leyi ku lavisisiwaka hiyona. Leswi hi swona swi nga ta endla leswaku mulavisisi a kuma mahungu yo fuwa ku suka eka vatekaxiave ku tlula ku kuma mahungu eka swivutiso leswi fambaka hi nxaxamelo wo karhi. Muvutisi u fanele ku tiyisisa eka muvutisiwa leswaku eka mahungu hinkwawo lawa a ya nyikeke vito ra yena ku ta va xihundla, a swi nga boxiwi leswaku hi yena a hlamuseleke.

3.8. Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi ku hlamuseriwile hi maendlelo lawa ya tirhisiweke eka ndzavisiso laha ku nga kombisiwa maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso, laha swivutiso swi nga tirhisiwa ku hlengeleta mahungu. Vanhu lava hlawuriweke va nyikile vuxokoxoko lebyi pfuneke ku hlengeleta mahungu ku ya hi vutivi bya vona eka nhlokomhaka ya ndzavisiso. Mahungu ya xopaxopiwile ku tlhela ku tirhisiwa rimba ra thiyori ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso. Milawu ya matikhomelo leyi nga tirhisiwa yi kombisiwile loko ku hlengeletwa mahungu.

Ndzima ya 4

4.0. Nxopaxopo wa switsariwa emathekisini

4.1. Manghenelo

Munhu un" wana na un" wana loko a kunguhata ku endla nchumu wo karhi, u va a ri na xikongomelo lexi a lavaka ku xi fikelela. Vanhu lava va nga na swo famba hi ku hambana ka vona, va humesile vutshila lebyi va nga na byona hi ku tumbuluxa switsariwa swo hambana leswi va swi tsaleke eka mathekisi ya vona, naswona ku na nsusumeto wo karhi lowu endleke leswaku va ehleketa hileswi va swi tsaleke. Switsariwa leswi swi va swi ri karhi swi vula swo karhi eka n'winyi wa xo famba xolexo na le ka vanhu lava kotaka ku hlaya xitsariwa xolexo. Hi marito man" wana, xitsariwa xiyimela swilo swo tala swo tanihi nhlamuselo, dyondzo, ku phata, ku tshinya na swin" wana. Eka xiyenge lexi ku ya hlamuseriwa switsariwa hi ku hambana ka swona emathekisini.

4.2. Switsariwa

4.2.1. Switsariwa swa vukhongeri

Munhu un" wana na un" wana ku na leswi a pfumelaka eka swona. Vanhu va pfumela eka swikwembu, kasi van" wana va pfumela eka Xikwembu na swin" wana. Vanhu va kumeka va ri karhi va nghena tikereke hi ku hambana ka tona hikokwalaho ka swivangelo swo hambana. Hikokwalaho va kumeka va tirhisa switsariwa swa vukhongeri, va vula leswaku va titwa va ri kusuhi na Xikwembu naswona va twa va sirhelelekile. Leswi swi seketeriwa hi Mhlongo (2016:25) loko a tshaha van" wamathekisi loko va ku:

You have to be positive all the time. You can" t afford

to be negative and you need God" s protection here

or powers from your ancestors, life is not easy.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya ku va vinyi va mathekisi va tirha va ri karhi va va na vuxiyaxiya, va ri na laha va tshembaka kona, hi ku ka va nga

tshembani entirhweni wa vona. Vinyi va mathekisi na vakhandziyi loko va vona xitsariwa xa muxaka lowu, xi va na nhlamuselo yo karhi na le ka vona. Hikokwalaho ku kumekile switsariwa swa vukhongeri leswi humeselaka mianakanyo ya vona hi ndlela leyi landzelaka:

4.2.1.1. Because of you God (Hikwalaho ka wena Xikwembu)

Munhu loyi a tshuleke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u hlamuserile hi ta rendzo leri a ri fambeke a ha lulamisa timhaka ta ku xava thekisi ya yena na ku kuma maphepha ya mpfumelelo wa ku tirha a rhwala vanhu. U hlamusela leswaku a swi nga olovi ku kuma mali ya ku titsarisela hikokwalaho ka ku va yi hlayile. U hlamusela leswaku a nga swi kotangi hikwalaho ka vutlhari bya yena, kambe u vula leswaku u swi kotlie hi ku pfuniwa hi Xikwembu hikuva i Xikwembu xi nga n" wi pfuna ku n" wihlanganisa na vanhu lava faneleke, lava endleke leswaku thekisi ya yena yi kota ku tirha yi ri na maphepha lawa ya faneleke. U boxa leswaku ku va a tsarile marito lawa u khensa Xikwembu ku va xi tirhisile vanhu hinkwavo lava n" wi pfuneke. U tlhela a vula leswaku leswi a nga xiswona namuntlha i hikwalaho ka matimba ya Xikwembu.

4.2.1.2. God cares (Xikwembu xa hlayisa)

Xitsariwa lexi xa Xikwembu xa hlayisa, xi le ka thekisi ya munhu loyi a nga hlamusela leswaku a hanya hi ku xaniseka swinene. Hi mikarhi leyi laha a hlayisiwa kona a nga ngheni na xikolo. U hlamusela leswaku ku vile na n" wamathekisi un" wana loyi a nga vona ku xaniseka ka yena laha a nga riw nyika ntirho wa ku hamba a famba na yena a ri karhi a n" wi pfulela rivanti ra thekisi ya yena.

U boxile leswaku u hlengelletile mali leyi a yi hola. kutani a tiyisa exikolweni xo dyondzela ku chayela. Loko a kumile maphepha yo chayela, u kumile ntirho wa ku chayela tithekisi. U hlamusela leswaku a tirha a ri na miehleketo ya leswaku siku rin" wana u ta chayela ya yena thekisi. A swihetangi nkarhi laha a nga xava ya yena thekisi, kutani a lombela maphepha ya mpfumelelo wa ku va a khandziyisa vanhu. U tirhile ku kondza a

hlengeleta mali ya ku va kuma maphepha ya yena ya ximfumo. U hlamusela leswaku u tirhisile marito lawa hikuva Xikwembu xa hlayisa hakunene. Xi n" wi hlayisile ku sukela loko a ha xaniseka ku kondza a humelela hikuva sweswi mathekisi ya yena ya hlayile naswona ya tirhela etindhawini to hambanahambana.

4.2.1.3. Thanx God (Ndzi khensa Xikwembu)

Ndzi khensa Xikwembu i xitsariwa lexi nga tsariwa eka thekisi ya munhu loyi a ku ri muchayeri wa thekisi, loyi a nga kuma nghozi hi thekisi leyi a a tirha hiyona. U kombisa leswaku a vavisekile swinene, swi nga tshembisi leswaku a nga hanya. Thekisi leyi a nga wa hiyona a ya ha lunghangi kambe yena u vuye a hola. U boxa leswaku endzhaku ka malembenyana swi humelerile, u kumile mali ya ndzindzakhombo wa le mapatwini (*RAF, Road accident fund*) laha a nga xava thekisi ya yena leyi a nga yi tsala Ndzi Khensa Xikwembu.

U hlamusela leswaku u khensa Xikwembu ku va xi n" wi ponisile eka khombo ra thekisi na ku va kumile mali a xava ya yena ku tihanyisa hi yona. U vula leswaku u khensa Xikwembu hikuva sweswi u kota ku thola vatirhi lava chayelaka mathekisi ya yena. U tlhela a khensa Xikwembu hi matirhelo ya Xona lawa vanhu va nga ta ka va nga koti ku ya twisisa.

4.2.1.4. Peace & Grace (Kurhula na Tintswalo)

Marito lawa ya Kurhula na Tintswalo ya tsariwile ethekisini ya munhu loyi a hlamuseleke leswaku u tsala leswi hi ku tiva leswaku i marito lawa a ya tirhisiwa ngopfu eBibeleni. Marito lawa a ya vula hi vadyondzisiwa na varhumiwa loko va fika endhawini. Loko vanhu va ndhawu yoleyo va va amukela a va ta sala na tintswalo na kurhula kasi loko va nga va amukeli a va ta sala na maxangu.

U hlamuserile leswaku u tsarile marito lawa, ku va vanhu va kuma kurhula na tintswalo loko va khandziyile thekisi ya yena. U ta va fambisa kahle laha va ya ka kona. Marito lawa u twa ya endla leswaku a tsakela ku va a pfuna

loko vanhu va lava ku yisiwa ko karhi. U boxa leswaku xitsariwa lexi xi endla leswaku a va na ntshamiseko emoyeni wa yena.

4.2.1.5. The Good Samaritan (Musamariya wa musa)

Musamariya i munhu wa tintswalo. N" wamathekisi u hlamusela leswaku u thyile thekisi ya yena hikokwalaho ka nhlohlotelolo lowu a nga wu kuma eka timhaka ta Musamariya wa musa loyi a kumekaka eBibeleni. Loyi a kumeke munhu loyi a biwile hi swigevenga, swi n" wi siya a ri ekusuhi na ku fakambe loko yena a fika, a n" wi komba tintswalo laha van" wana va nga n" wapaalata hambiloko va vona a nga ha koti nchumu.

N" wamathekisi u vula leswaku u tsarile marito lawa eka thekisi ya yena ku hlamusela leswaku yi fana na Musamariya wa musa, yi endlela un" wana na un" wana tintswalo. U vula leswaku yi khandziyisa munhu un" wana na un" wana hambu u xisiwana, xifumi, lava nga basa na lava nga basangiki, hambu ku na mpfula kumbe ka hisa, thekisi ya yena yi ta va fikisa laha va yaka kona.

U hlamuserile leswaku thekisi ya yena yi fana na Musamariya loyi a nga pfuna munhu loyi a nga va ka a biwile hi ku yiva kumbe swin" wana, u lon" wi teka a n" wi yisa laha a fanele a ya kuma vutshunguri kona. Swi tano n" ka thekisi ya yena, vanhu lava khandziyaka a va vutisiwi leswaku va ya kwihi, va ya endla yini, yena wa va khandziyisa ntsena loko va ta n" wi hakela mali, ku va a va fikisile laha va yaka kona. U boxile leswaku yena u vile na tintswalo ku va a mi kumile epatwini mi jahile, mi ri karhi mi neriwa hi mpfula kumbe mi ri karhi mi tshwa hi dyambu a mi teka hi thekisi ya yena mi ya fika laha mi yaka kona mi hlayisekile.

4.2.1.6. Lord provider (Xikwembu muphameri)

Xitsariwa xa Xikwembu muphameri n" wamathekisi u hlamusela leswaku u xi tsarile ethekisini ya yena hi ku tiva hilaha Xikwembu xi phameleke vana Vaisiraye le loko va ri karhi va sika hi ndlala emananga laha va phameriweke manna na switsatsatsa va dya va xurha. N" wamathekisi u hlamusela leswaku u tsala marito lawa hikuva a heleriwile hi ntirho laha a nga xava

thekisi a ri karhi a tshemba leswaku Xikwembu xi ta n" wi phamela hi thekisi ya yena. U boxa leswaku hambiloko a nga ha ri na ntirho, thekisi ya yena Xikwembu xi ta endla leswaku a kuma ku dya hiyona. U vula leswaku Xikwembu xi ta endla ndlela ku va thekisi ya yena yi tirha kahle a kota ku phamela ndyangu wa yena hikokwalaho a tsaleke thekisi ya yena Xikwembu muphameri.

4.2.1.7. Everything is in God's hands (Hinkwaswo swi le mavokweni ya Xikwembu)

Thekisi leyi nga na xitsariwa xa hinkwaswo swi le mavokweni ya Xikwembu n" winyi wa yona u hlamusela leswaku vanhu a va n" wi sola swinene loko a yi xava, va ku u xava thekisi a ri hava yindlu yo etlela. U vula leswaku hambiloko a nga ri na yindlu, hinkwaswo swi le mavokweni ya Xikwembu. U boxa leswaku Hosi hiyona yi swi tivaka leswaku ku va a xavile thekisi a endlela ku rhwala vanhu a ta kuma mali yo aka yindlu.

Muhlokohlisiwa loyi u ttherile a vula leswaku u vekerile xitsariwa lexi hikuva a nga swi tivi leswi nga ta humelela hi thekisi ya yena loko a yi pakile ekaya. Yena u tshikela miringu leyi nga ta n" wi humelela loko a ri epatwini emavokweni ya Xikwembu. U hlamuserile leswaku ku nga humelela swo tala epatwini na hi vutomi bya yena na vanhu lava a va fambisaka. Eka hinkwaswo a nga chavi nchumu hikuva u swi tshikela emavokweni ya Xikwembu naswona wa swi tiva leswaku Xikwembu a xi nga n" wi cukumeti. U vula leswaku ku va a nga humelela swi le mavokweni ya Xikwembu na hinkwaswo swa vutomi bya yena swi le mavokweni ya Xona.

4.2.1.8. God never fails (Xikwembu a xi tsandzeki)

Xitsariwa xa Xikwembu a xi tsandzeki xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku ku kala a xi tsala u hlohloteriwile hi leswi a swi humelela eka Bibele. Eku tikeriweni vanhu va tiyisiwaka hi rito ra Xikwembu leri nga tsandzeki ha nchumu. Leswi swi seketeriwile hi swikombiso swo hlalaha vana Vaisiraye a va tshembisiwa kutani Xikwembu xi hetisisa switshembiso swa xona. N" wamathekisi loyi u vula

leswaku u tsarile xitsariwa lexi a ri karhi a tshemba Xikwembu leswaku a xi nga n" wi tsandzekisi eka bindzu ra yena ra mathekisi. U boxile leswaku ange tsandzeki ku va a tirha a tiendlela leswi a swi lavaka hikuva wa swi tiva leswaku lava tshembaka eka Xikwembu a xi va tshiki. Na yena u tekile mali ya yena yo hetelela a xava thekisi a pfumela leswaku Xikwembu a xi nga n" wi tsandzekisi. U tlhela a vula leswaku hakunene Xikwembu a xi tsandziwi hi nchumu hikuva thekisi ya yena yi le ku tirheni kahle naswona u pfumela leswaku xi ta n" wi kotisa ku ya emahlweni a hanya hiyona.

4.2.1.9. God is good (Xikwembu xi kahle)

Xikwembu xi kahle mikarhi hinkwawo naswona xi vona leswi hi hundzaka eka swona masiku hinkwawo. Hi nga va hi hundza hi le ntsakwini kumbe eku xanisekeni, Xikwembu xi kahle na loko hi hundza eka swiyimo swoleswo. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u vula leswaku u lemukisa vanhu hi vunene bya Xikwembu hikuva swa endleka vanhu va rivala leswaku Xikwembu xi kahle xi tlhela xi va xi lulamile. U vula leswaku hi xitsariwa lexi, u hlamusela leswaku Xikwembu a xi cinci, xi tshama xi ri leswi xi nga xiswona. U vurile leswaku hambi vanhu kumbe vanghana na maxaka va nga ku sukela, Xikwembu a xi nga ku sukeli xi ta va na wena. U paluxile na leswaku na loko a chayela thekisi ya yena, a nga chavi hikuva wa swi tiva leswaku Xikwembu xi kahle naswona xi va xi ri na yena.

4.2.1.10. Prayer is the weapon that makes the impossible to be possible (Xikhongelo i tlhari leri endlaka leswi nga kotekiki swi va leswi kotekaka)

Xikhongelo i mphahlo lowu vakereki va tihlanganisaka na Xikwembu xa vona hi xona. Vakereki va Xikreste va tshembile ngopfu xikhongelo laha va pfumelaka leswaku loko va khongela, Xikwembu xa vona swilo leswi va swi lavaka swa endleka. Va hlamusela leswaku swiyimo leswi a swi nga koteki se swa koteka hikokwalaho ka xikhongelo. Va vula leswaku xikhongelo xi va pfulela tindlela ta swilo swa ku tala. Va tlhela va hlamusela leswaku hi ku khongela, va kota ku nghena emitirhweni na laha va nga veka xileriso xa

leswaku a ku na ntirho, eka vona va khongela ntirho wa pfuleka kutani va thoriwa.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku a vabyeriwa hi n" wana laha madokodela a ya vula leswaku mavabyi n" wana wa yena a ya tshunguleki naswona u saleriwile hi mahikimambirhi ku va a ha hanya, hi ku khongela eka Xikwembu, mavabyi ya n" wana loyi ya vuye ya hola. Sweswi loko va n" wi kambela a swi nga hvonaki leswaku u tshama a vabya, u horisiwile emavabyini hi Xikwembu. U boxa leswaku u vekela xitsariwa lexi hi ku va a vonile xikhongelo xi n" wi endlela leswi a va ku a swi koteki. U hlamuserile leswaku eka yena a nga kanakani xikhongelo hikuva u vonile mbuyelo wa xona eka n" wana wayena loyi a nga pona ku fa.

4.2.1.11. I'm walking in God's favour (Ndzi famba hi tintswalo ta Xikwembu)

Eka masiku hinkwawo vanhu lava fambaka hi swipandzamananga emapatwini a va swi tivi leswaku va ta tlhela va vuya kumbe va ta fambela makumu. Munhu loyi a tsaleke marito lawa ya nga laha henhla eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku ku va a famba masiku hinkwawo hi thekisi ya yena a tlhela a vuya a hlayisekile, i matimba na tintswalo ta Xikwembu hikuva xa n" wi hlayisa epatwini. U vula leswaku epatwini va hlangana na vachayeri vo hambanahambana, van" wana va chayela va n" wile bak kutani va nga chayeli kahle, van" wana va hundza timovha laha swi nga fanelangiki kasi van" wana va chayela va nga ri kona epatwini hikokwalaho ka ku va va karhathiwile hileswi tivanaka na vona vinyi. Eka hinkwaswo leswi humelelaka, u hlamusela leswaku u famba epatwini hi ku hlayisiwa hi Xikwembu, xi n" wi endla hi tintswalo a kumeka a famba a hlayisekile makhombo ya le patwini ti va ekule na yena.

4.2.1.12. What is impossible with man is possible with God (Leswi munhu a nga swi koteki swa koteka eka Xikwembu)

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u vonile matimba ya Xikwembu hi vutomi bya yena. U hlamusela leswaku u vabyile swinene laha va ka vona va nga kayakaya ku n" wi yisa eswibedhlele swo hambana na madokodela yo hambana a nga kumi ku pfuneka. U vula leswaku va ringetile na le tin" angeni laha ti nga fika ti ba bvuri.

Endzhaku ka loko va kayakayile a nga pfuneki laha vanhu a va ehleketa leswaku swi herile hi vutomi bya yena. A herile a lo sala nhloko na timbambu ti lo calala, ku ta fika muendzi loyi a nga fika a va tsundzuxa leswaku va n" wi yisa ekerekeni va ya ringeta ku kuma ku pfuneka. U boxile leswaku loko va ri karhi va n" wi yisa ekerekeni hi masiku, a sungula ku hlakarhela a kota na ku famba hiyexe a hetelela a hola. U hlamusela leswaku hi swona swi susumeteke ku va eka thekisi ya yena a tirhisa xitsariwa lexi n" wi tsundzuxaka leswi Xikwembu xi nga n" wi endlela swona. U vula leswaku leswi a swi tsandza vanhu ku va a hola Xikwembu xi swi kotile hikuva leswi tsandzaka munhu a swi hluli Xikwembu.

4.2.1.13. Burning bush (Xihlahla lexitshwaka)

Xihlahla i ndhawu leyi nga tlhuma hi mirhi yo hambanahambana na byanyi. EBibeleni hi hlaya hi ta xihlahla lexi nga voniwa hi Muxe xi ri karhi xi tshwa loko a ri karhi a langutela swifuwo. Laha a nga twa rito ra Hosi Xikwembu ri vulavula ri huma eka xihlahla lexi a xi ri karhi xi tshwa, kutani rito ri byela Muxe ku susa tintanghu hikuva xivandla lexi a ri eka xona a ku ri lexi kwetsimeke no va xi nga n" wi fanelanga leswaku a va eka xana.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku thekisi ya yena yi kwetsimile ku yelana na ndhawu leyi a ku ri na xihlahla lexi a xi tshwa eBibeleni. U tsala leswi ku hlamusela vakhandziyi leswaku loko va ri eka thekisi ya yena, va nga vi na ku chava hikuva i xivandla lexi tengeke, yi tshama yi ri karhi yi ku n" wetsin" wetsi. Va y

khandziyi va ri na miehleketo leyi nga phyuphya naswona va ta hlayiseka eka yona hikuva a ku na xo biha xi nga va hume lelaka.

U kombisa leswaku hi xitsariwa xa yena, u tiyisisa eka vakhandziyi hi ta ku hlayiseka ka vona hikuva eka ndhawu leyi kwetsimeke, a ku na swo biha swi nga hume lelaka. U tlhela a vula leswaku Muxe a ri murhangeri wa vana va Isiraye le na yena i munhu loyi a xiximekaka etikweni hikokwalaho ka mitirho leyinene a yi endlelaka tiko. U vula leswaku u rhangela tikomiti leti pfunaka vanhu hi swilo swo hambana etikweni ra ka vona naswona vanhu va tsaka hi matirhelo ya yena.

4.2.1.14. Your situation may not be good but God is good (Xiyimo xa wena xi nga va xi nga ri xinene kambe Xikwembu i xinene)

Vanhu loko va hundza eka mitlhontlho na swiyimo swa vutomi leswi tikaka, va hetelela va hlundzuka Xikwembu. Va timbeyambeya hi ku ehleketa swo tala na ku va va tivutisa leswaku va nga va va onhile yini ku kala va hanya eka swiyimo swoleswo. Hi xitsariwa lexi n" wamathekisi u hlamusela leswaku na loko xiyimo lexi u hanyaka eka xona xi nga ri xinene, Xikwembu i xinene. A xi cinci naswona a xi jiki hikuva vanhu va hundzuka, va nga ku tshembisa swilo va heta va cinca.

N" wamathekisi u lava ku hlohlotella vanhu ku na loko va hanya eka swiyimo leswi nga amukelekiki, a va lo onha nchumu, ko va nkarhi wa kona. Vanhu va fanele va hanya eka xiyimo xolexo, va ri karhi va swi tivi leswaku Xikwembu i xinene exikarhi ka xiyimo xa vona. Xikwembu xa swi vona xi ta tisa xitshunxo hi nkarhi lowu faneleke. Vona a va languteli eka xona hikuva xi tiva hinkwaswo naswona rito ra xona ri ri swilo hinkwaswo swi tirhela ku lulama eka lava xi tshembaka na lava xi rhandzaka, kutani a va tshembi eka vunene bya xona.

4.2.1.15. Faith (Ripfumelo)

Ripfumelo i vito leri tsariweke eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku yena u tshemba eka Xikwembu leswaku xi ta n" wi engetela eka leswi a nga na swona. U tlhela a tshemba leswaku xi ta n" wi nyika swa

nkoka hi ku tlurisa leswi yena a nga ehleketi leswaku a nga swi fikelela. U boxile leswaku na thekisi leyi u vile na ku navela leswaku a nga yi kuma kutani a va na ku pfumela leswaku u ta yi kuma swi nga leswi ripfumelo ra yena ri n" wi kotisile.

U vula leswaku hi xitsariwa xa yena, u lava ku hlohlotela na van" wana ku va va pfumela leswaku leswi va swi lavaka va ta swi fikelela hikuva ripfumelo i ku pfumela eka nchumu lowu u nga wu voniki. U tlhela a vula leswaku loko a xava thekisi a ha ku dyondza ku chayela. U vula leswaku masiku hinkwawo loko a nghena ethekisini ya yena, u tirhisa ripfumelo leswaku u ta chayela swona a nga endli mhangu epatwini

Muchayeri u hlamusela leswaku u tirhisa ripfumelo leswaku loko a ri karhi a chayela, a va kumi vakhandziyi epatwini a nga fambi a ri yexe. U vula leswaku ripfumelo ra yena ri n" wi pfunile ku famba kahle a nga tumbi kumbe ku chayisiwa hi van" wana. U kombisa leswaku hi ku pfumela, vanhua va kuma va tata thekisi va tlhela va yima, hambiloko a va byela leswaku yi tele a va ta kombela ku khandziyisiwa va vula leswaku va jahile.

Loko vakhandziyi va endla hi ndlela leyi, a va tiyisa ripfumelo ra yena hikuva mali leyi a yi lava a kota ku yi fikelela hikokwalaho ka ripfumelo. Hi xitsariwa lexi u tsakela ku khutaza vahlayi va xona leswaku va tiya eka ripfumelo ra vona.

4.2.1.16. Only God can judge me (I Xikwembu ntsena xi nga ndzi avanyisaka)

Vanhu lava hi hanyaka na vona laha misaveni hi nga ehleketa leswaku va hi rhandza kambe ku nga ri ntiyiso mikarhi hinkwayo. Loko u tshuka u ndlile swin" wana hilaha u nga ta vona mavala ya vanhu, va ta ku avanyisa va nga tivi rimitsu ra mhaka naswona va nga ri na lunghelo ra ku ku avanyisa. Leswi hi swi vona ku suka eBibeleni laha vanhu va nga khoma wansati loyi va nga n" wi avanyisa leswaku a dlayiwa hi ku va a endla vuoswi, laha va nga n" wi yisa eka Yesu va vula mhaka leyi. Yesu u lo va hlamula leswaku loyi anga se tshamaka a dyoha a sunguli a n" wi khandla hi maribye. Hikokwalaho

ka ku va un" wana na un" wana wa vona a tikambisisile kutani a swi kuma leswaku na yena u tshama a dyoha a va swi kotangi ku khandla wansati hi maribye. Xifaniso lexi xi hi tsundzuxa leswaku hi nga avanyisi vanhu van" wana hikuva un" wana na un" wana wa dyoha.

Munhu loyi a tsaleke marito lawa eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u lava vanhu va tshika ku avanyisa hikuva a hi ntirho wa vona ku avanyisa van" wana. U boxa leswaku i Xikwembu ntsena muavanyisi wa vanhu ku nga ri munhu ntsena.

Muchayeri u ri timhaka ta ku avanyisa van" wana ti humelela eka tindhawu hinkwato. U kombisa leswaku loko n'wana wo karhi exikolweni a karhata vadyondzisi na ku lwa na vana van" wana, vanhu loko va swi vonisa sweswova n" wi avanyisa va vula leswaku u ta helela ejele. Leswi ku va ku ri xihoxo hikuva a va tivi laha vumundzuku bya yena byi yaka kona, i Xikwembu ntsena xi nga avanyisaka vumundzuku bya yena.

Muchayeri u boxa leswaku loko vanhu va vona munhu wo karhi a xanisiwa hi mavabyi a nga holi, va sungula ku n" wi avanyisa va vula leswaku u vabya vuvabyi byo karhi kambe va nga ri na ntiyiso wa swona. Loko va vona a vabya ngopfu, va n" wi avanyisa va vula leswaku a nge hanyi ku ve a hi vona va nga n" wi nyika vutomi lebyi, munyiki wa vutomi i Xikwembu kutani hixona xi nga ta avanyisa leswaku vutomi bya yena byi ta tekiwa rini.

U tlhela a kombisa leswaku ku nga va ku ri Mufundhisi loyi a endleke swo karhi ekerekeni, ku nga va ku ri ku dya mali ya kereke kumbe ku tshika nsati. Vanhu va ta n" wi avanyisa va vulavula swo tala van" wana va suka male kerekeni. Vanhu va ta n" wi avanyisa va ku a fanele a nga n" wi tshiki vanga tivi ku tikeriwa loku yena a nga na kona, vona loko va swi vonela kule va veka yena nandzu va nga tivi rimitsu ra mhaka. Ku avanyisa munhu a swi fanelangi hikuva u ta avanyisiwa hi Xikwembu xa yena hi nkarhi wa kona. U vula leswaku van" wana va avanyisa tikereke va vula leswaku kerekeyo karhi yi kahle, leyokarhi a yi kahle. Xikwembu hi xona muavanyisi ku nga ri vanhu.

Muchayeri u kombisa leswaku u nga va u ri wanuna u tshame u khomiwa hikokwalaho ka ku va va ku u pfinyile waxisati. Vanhu va heta va ku penda hi pende ya leswaku wena wa pfinya kambe ku va ku nga ri mikarhi hinkwayo vanhu lava va va ka va pfinyile. Van" wana va vula leswaku va pfinyiwe loko va vona leswaku swi tivekile leswaku va endlile timhaka ta masangu na munhu wo karhi naswona va lo twanana leswaku va ta nyikana mali yo karhi. Loko loyi wa xinuna a tsandzeka ku humesa mali, wansati wa n" wi mangalela a vula leswaku u pfinyiwe. Leswi swi endla leswaku vanhu va n" wi avanyisa va ku loyi hi loyi wo pfinya. U hlamusela leswaku xitsariwa xa yena u lava ku lemukisa vanhu leswaku va nga ti nyiki ntirho wa ku avanyisa hikuva i Xikwembu ntsena muavanyisi. U vula leswaku xitsariwa lexi a xi vulavuli na munhu un" wana na u" wana loyi kotaka ku xi hlaya.

4.2.1.17. It is possible ... (Swa koteka ...)

Nchumu wun" wana na wun" wana lowu munhu a lavaka ku wu fikelela a swi kota ku wu fikelela, ntsena loko a tivekela swipimelo swo karhi leswi swi nga n" wi pfunaka leswaku a fikelela ku navela ka yena. Munhu loyi a nga tsala marito lawa eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku loko ku ri na leswi va lavaka ku swi endla kambe va nga tivi leswaku va nga sungula kwihi va heta kwihi, a va swi tivi leswaku swa koteka loko u ri na Xikwembu hikuva eka Xikwembu hinkwaswo swa koteka. Xikwembu hixona xi nga ta nghenelela va kota ku fikelela leswi va swi dingaka.

Muchayeri u vula leswaku hi ku tshemba Xikwembu swa koteka, yena i mbhoni ya swona hikuva i n" wamathekisi loyi a nga dyondza kambe a hlupheka na dyondzo ya yena. U vula leswaku endzhaku ka malembe yo hlaya a ri karhi a lava ntirho, a lahlekeriwe hi ku tshemba kambe Xikwembu xi n" wi hlamula a kuma ntirho. Loko a ha lava ntirho lowu anga wu dyondzela a khomakhoma emathekisini laha a nga va na ku navela eka bindzu leri. Ku te loko a kumile ntirho wa tidyondzo ta yena, a ya xava thekisi leyi a yi tsaleke Swa Koteka Eka yena u vula leswaku swa koteka loko munhu a ri na Xikwembu hikuva yena u tshemba xona

Muchayeri u hlamusela leswaku ku kala a tsala marito lawa ya kombisaka ku nga helelangi, u lava leswaku munhu un" wana na un" wana loyi a nga ~~ta~~ hlaya, a langute eka xiyimo xa yena kutani u ta hetisa ku ya hileswi swi nga ta vula swona eka yena. Munhu u ta hetisa hi swin" wana na ~~swi~~ ^{swi} valeswi eka yena swi nga ta koteka loko a swi endla.

Muchayeri u vula leswaku eka yena ku pfumela eka Xikwembu hiswona swi endleke leswaku swi koteka leswi a swi lava ku nga ku kuma ntirho hikuva u yimerile nkarhi wa Xikwembu naswona Xikwembu a xi hlweli. Xikwembu xi nyika munhu xilo hi nkarhi lowu faneleke, na lowu yena a nga kuma ntirho hi wona a ku ri lowu faneleke. U vula leswaku hi xitsariwa xa thekisi ya yena, u lava leswaku lava nga ta va na nkateko wa ku xi hlaya, a va kumi ku hlohloleka leswaku na vona va ta swi kota leswi va swi lavaka hikuva swa koteka.

4.2.1.18. God help me to keep my big mouth shut, until I know what to say (Xikwembu ndzi pfune ku pfala nomu lowukulu wa mina ku kondza ndzi tiva leswi ndzi nga ta swi vula)

Vanhu van" wana hi ntumbuluko laha va nga kona ku twakala vona ~~ntsen~~ ^{ntsen}, a va swi koti ku pfala nomu. Hakanyingi swilo leswi va vaka va ri karhi va swi vulavula, swi tala ku ka swi nga aki, va vulavula hi ku sandza un" ~~wana~~ ^{wana} loyi va nga na yena leswaku a ta hlekiwa hi lavan" wana kumbe ku vulavula hi vanhu vo karhi. Muchayeri loyi a tirhiseke xitsariwa lexi ethekisini ya yena, u va a ri karhi a tshinya vanhu lavo vulavula ngopfu leswaku loko va hlaya xitsariwa lexi, va kota ku tikambisisa eka mitolovelolo ya vona yo hamboloka no hahlula. U vula leswaku Xikwembu a xi pfuni na yena muchayeri ku tiva leswi a nga ta swi vula eka vakhandziyi va yena leswi nyikaka vuton" wini ku nga ri ku byi herisa.

Muchayeri u hlamusela leswi hikuva na le thekisini u twa vakhandziyi van" wana va ri karhi va vulavula hi munhu wo karhi, va ri karhi va nga tivi vanhu lava khandziyeke leswaku ku nga va ku ri na maxaka ya yena. U kombisa leswaku ethekisini a hi ndhawu leyi vanhu va nga vulavulaka ku fikela laha vanhu hinkwavo va miyelaka va yingisela munhu. U tsundzuxa

lava vulavulaka ngopfu leswaku loko va khandziyile thekisi ya yena, va vulavula va ri karhi va pima, va nga vulavuli va nga tivi leswaku va vula yini hikuva van" wana va hlaya mahungu lawa va nga ya twangiki kahle.

U tlhela a vula leswaku yena u lava Xikwembu xi n" wi pfuna ku vulavula loko swi fanerile hikuva ku vulavula ngopfu swi nga n" wi nghenisa etimhakeni laha va nga n" wi lumbetaka leswaku u vurile swo karhi a nga vulangi. U kombisa leswaku ku vulavula ngopfu swa dlayisa.

4.2.1.19. If God say yes no one can say no (Loko Xikwembu xi pfumela ku hava loyi a nga kanetaka)

Nkarhi wun" wana vanhu va lava leswaku swilo evuton" wini swi fanele ku humelela hi ku hatlisa kumbe ku humelela hilaha va lavaka hakona. Hi xitalo a swi humeleli hindlela leyi va swi lavisaka swona, swi tala ku va hi nkarhi lowu u swi lavaka ngopfu swi nga humeleli kambe nkarhi lowu u nga rivala hi swona, hikona swi humelelaka u nga ehleketangi nchumu.

Leswi swi humelela hikokwalaho ka ku va Xikwembu xi nga se pfula tindlela ku va leswi munhu a swi lavaka a swi kuma. Xikwembu xi va xi swi vona leswaku loko xi n" wi nyika hi nkarhi lowu a nga ka a nga vi na matikhomelo lamanene. Kambe loko xi swi vona leswaku i nkarhi lowu faneleke ku va munhu a swi kuma hambu vanhu va nga swi sivela a va nga swi koti hikuva loko Xikwembu xi pfumela leswaku a swi kuma ku hava loyi a nga alaka leswaku a nga swi kumi. Himaritoman" wana, laha ku pfulaka Xikwembu ku hava loyi a nga pfulaka.

N" winyi wa thekisi leyi u ri a tirha, kambe a ri na swikweleti leswi a swi riwa tsandzisa ku kuma xikweleti xa ku xava thekisi leyi a yi lava. U vula leswaku u ringetile malembe etibangi hi ku hambana ka tona a ri karhi a khongela eka Xikwembu leswaku swikweleti swa yena swi nga suriwa a tlhela a lombiwa hi vuntshwa. U vula leswaku siku rin" wana a nga ehleketangi nchumu a kuma riqingho ku suka ebangini yin" wana ku riwa tivisa leswaku loko a lava mali yo karhi u ta yi kuma eka bangi ya vona. Ku na twa sweswo o namba a ku milenge yimbirhi a ya kona. Loko a fika va

languta xiyimo xa yena va kumile leswaku a nga ha ri na xikweleti, hiloko va n" wi lombela mali leyi a yi lava leswaku a xava thekisi.

4.2.1.20. God is my refugee (Xikwembu i xichavelo xa mina)

Munhu loyi a tirhisaka xitsariwa lexi, eka thekisi ya yena u vula leswaku Xikwembu xi ta n" wi tumbeta eka mitlhontlho leyi a hlanganaka na yona. U kombisa leswaku emathekisini ku va na ku pfukelana tinyimpi laha vanhu va dlayanaka. U hlamusela leswaku u tsala marito lawa ku va ya n" witsundzuxa leswaku loko ku fika mikarhi ya mikitsikitsi, a swi tiva leswaku u na ko tsutsumela kona hi xikhongelo ku nga eka Xikwembu.

U hlamusela leswaku na loko a ri eku tikeriweni u tsutsumela eka Xikwembu ku ya kuma vutumbelo laha a nga ta kuma ku rhula ka mbilu na moya hikuva u nge yi eka Xikwembu u ri karhi u tikeriwa u huma wa ha tikeriwa. U vula leswaku munhu loyi a nga ta hlaya xitsariwa xa thekisi ya yena a tiva leswaku Xikwembu i xichavelo hikuva yena xi n" wi tumbetile eka makhamba lawa a ya lava ku n" wi tekela thekisi ya yena ku kala a tsutsumela eka xona hi xikhongelo, kutani xi n" wi sirhelela makhamba va nga ha n" wi voni, a va a ponise sweswo. Hikokwalaho u vula a tiyile leswaku Xikwembu i vuchavelo bya yena.

4.2.1.21. God is my saviour (Xikwembu i muponisi wa mina)

Van" wamathekisi hi mikarhi yo tala va titwa va nga hlayisekangi naswona a va swi koti ku tshembana eka ntirho wa vona hikuva un" wana na un" wana u lava ku sirhelela vutomi bya yena. Loyi a nga tsala leswaku Xikwembu i muponisi wa mina eka thekisi ya yena, i munhu loyi a pfumelaka eka Xikwembu leswaku hixona xi nga ta n" wi ponisa. U vula leswaku hi xitsariwa xa yena u lava ku va Xikwembu xi n" wi ponisa eka timhangu ta le mapatwini, ku tlhakisiwa hi lava nga ta lava ku n" wi tekela thekisi na tinyimpi loko va lwela tindlela.

N" wamathekisi kombisa leswaku loko a tsarile marito lawa u twa a sirhelelekile, u lava leswaku Xikwembu xi vona leswaku wa hlayiseka tani hileswi a vulaka leswaku hixona muponisi wa yena. U vula leswaku ku va a

hanya u tshemba Xikwembu ku va xi n" wi nyika nsirhelelo na ku pona eka miringo ya masiku hinkwawo. Himaritoman" wana, xitsariwa xa thekisi ya yena i xitsundzuxo na le ka van" wana leswaku loko vo tshemba Xikwembu, xi ta va ponisa eka mitlhamu ya lavobiha.

4.2.1.21. Zwo lugha Murena (Swi lulamile Xikwembu)

Evuton" wini i swa nkoka ku hi dyondza ku khensa na ku amukela swiyimo leswi hi hundzaka eka swona. Vanhu hi xitalo a va swi koti ku swi amukela swiyimo leswi evuton" wini bya vona va hlenganaka na swona no va vanga mavabyi hi ku tsandzeka ku amukela. Munhu loyi a tsaleka marito lawa eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u byi vonile vutomi leswaku byi njhani. U vula leswaku yena u hundzile eka mitlhontlho leyi a nga kumi ku pfuneka laha vafundhisi lava a va n" wi pfuna hi miehleketo na switsundzuxo va nga n" wi byela leswaku swilo swin" wana a nge swi koti kva a swi cinca, xa yena a tidyondzisi ku vula leswaku loko wena Xikwembu u lava leswaku swilo swi va hi ndlela leyi swi lulamile.

U hlamusela leswaku u dyondzile ku vula marito lawa loko a ri na n" wana loyi a ri xilema, laha a vilela swinene hi xiyimo xa yena a tlhela a nga n" wiamukeli. A tshama a ri karhi a tivutisa swivutiso leswaku a nga va a onhile yini emahlweni ka Xikwembu ku va a kumile n" wana wo fana na yena kambe a nga yi kumangi nhlamulo. Loko a ri karhi a kuma ku pfuniwa kusuka eka madokodela na vafundhisi, u sungurile ku twisisa xiyimo xa yena na leswaku a xi tolovela ku fika laha a nga vula leswaku swi lulamile Yehovha. U amukerile leswaku hambiloko a ri na n" wana wa xilema, swi lulamile Xikwembu hikuva van" wana va hava na un" we yena a ri na yena. Uvula leswaku wa n" wi amukela n" wana wa yena hikuva i nyiko leyi Xikwembu xi n" wi nyekeke yona, no va swi kongomanile na yena.

Muchayeri u yile emahlweni a vula leswaku hambiloko u hundza eku tikeriweni swi lava ku vula leswaku swi lulamile Yehovha, hambi u hundza eka xiyimo lexi hikuva xin" wana na xin" wana xi na nkarhi wa xona. Mrhuu fanele ku pfumela nkarhi wa ku hundza eku tikeriweni wu ta fika nkarhi laha na swa wena swi nga ta famba kahle.

U nga va u khomiwile hi mavabyi ya nga holi, u fanele ku vula leswaku swi lulamile Xikwembu nkarhi wa mina wa leswaku ndzi vabya wu lo fika. Loko ngi a hi kota ku amukela swiyimo, swilo a swi ta hi olovela hikuva na loko hi etlela hi nga dyangi hikokwalaho ka ku pfumala vanhu va fanele ku vula leswaku swi lulamile Xikwembu namuntlha hi mina ndzi nga etlela na ndlala, mundzuku ku ta va van" wana mina ndzi tava ndzi xurhile. Vutomi ivhilwa vanhu a va xaniseki nkarhi wun" we. Leswi nga kahle i ku amukela nchumu wun" wana na wun" wana. U vula leswaku swi lava vanhu walyondza ku vula ku leswi u nga ndzi tumbuluxisa xiswona ndza swi amukela swi lulamile Yehovha hikuva vanhu va xaniseka va ticinca hi ku ka va nga tiamukeli.

Muchayeri u vula leswaku hambiloko swiphiqo swi ku landzelela swi lulamile Yehovha. Khombo rin" wana na rin" wana ri humelela wena, wu va ku hleka hileswi ku humelelaka va vula leswaku u lo swi lava. Loko vana va nga yingisi, lava majaha va dzhaha mafole lamakulu, lava vanhwana va famba na mapatu vula u ku swi lulamile Yehovha, i nkarhi wa ku va va hanya hindlela leyi hikuva va tshinyiwa va nga yingisi. A swi vuli leswaku loko u ku swi lulamile u va u tsakela mahanyelo ya vona kambe u va u vula leswaku u ringetile hi matimba ya wena, kutani swi tsandza se u va u swi nyiketa eka Xikwembu leswaku xi tirhana na xiyimo lexi. U va u vula leswaku wena Xikwembu loko ku ve u ndzi nyikile vana lava leswaku va ta ndzi xanisa, hikokwalaho ka ku va huma eka wena swi lulamile.

4.2.1.22. If you think God is dead, you better look around (Loko u ehleketa leswaku Xikwembu xi file, swa antswa u languta leswi nga ku rhendzela kumbe leswi nga kusuhi na wena)

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku u lava vanhu va pfula mahlo va xiyaxiya leswi nga kusuhi leswi Xikwembu xi swi tumbuluxeke na leswi xa ha swi tumbuluxaka. U vula leswaku munhu un" wana na un" wana loko a languta nchumu lowu na ekusuhi na yena, u ta swi vona leswaku Xikwembu xa hanya. Swilo leswi vanhu va kotaka ku swi tumbuluxa, va kota ku swi endla hikokwalaho ka

vutlhari lebyi va byi kumaka eka Xikwembu hikuva xa hanya. Leswi nga endliwa hi vanhu swi na makumu kasi leswi swi nga endliwa hi Xikwembu a swi na makumu.

Muchayeri u vula leswaku u kota ku swi vona leswaku Xikwembu xa hanya hiloko u ri eku tikeriweni, u nga ehleketa leswaku Xikwembu xi file kambe loko u humile eka ku tikeriwa, u vula u ku Xikwembu xa hanya hi ku vona ndlela leyi u humisaka xiswona leswaku a hi matimba ya wena kambe i ya Xikwembu lexi hanyaka.

Hikokwalaho, loko u nga languta xivumbeko xa munhu, u nga kota ku vona leswaku Xikwembu xa hanya hi ku va ku velekiwa ka n" wana, i singta lerikulu ku kombisa leswaku Xikwembu xa hanya. Hi xitsariwa lexi muchayeri u vula leswaku munhu un" wana na un" wana loyi a nga ta haxitsariwa lexi a langutise leswi nga kusuhi, u ta kuma nhlamuselo ya xona hi ku hetiseka hikuva eka un" wana na un" wana ku na leswi swi oha leswaku a swi vona leswaku Xikwembu a xi fangi xa hanya.

4.2.1.23. Dear God, look at these people that you have given me to live with (Eka Xikwembu, languta vanhu lava u ndzi nyikeke ku hanya na vona)

Vanhu lava hi hanyaka na vona siku na siku, hi vona swo tala swo hambana eka vona. Van" wana hi hanyisana kahle na vona kasi van" wana a swi koti ku hanyisana kahle na vanhu. Lava hanyaka kahle na vanhu va swi kota ku languta vamakhelwani lava xanisekaka kutani va pfuna va nga languteli ku riheriwa. Va va pfuna hi ku va nyika swintirhwana leswi nga ta endla leswaku va etlela va dyile na ku va nyika swo ambala loko va hlakaleriwile. Lava nga swi kotiki ku hanyisana na van" wana, va famba va yiva, ku xanisa vaxisati hi timhaka ta masangu na ku heta va va dlaya.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi u hlamusela leswaku u xi tsarile hikokwalaho ka ku karharisiwa hi matikhomelo ya vanhu lava a hanyaka na vona. Hi xitsariwa lexi, u rilela Xikwembu hi vanhu lava laha a lavaka leswaku xi endla swin" wana hivona hikuva yena u karhela naswona wa

tsandzeka ku kondzelela ku hanya na vona. Mahanyelo ya vona a ya amukeleki.

Muchayeri u hlamusela leswaku eka ntirho wa yena wa mathekisi, vanhu lava a tirhaka na vona a va twisisi, i swipandzanhloko. Loko va te xexo, a va cinci naswona leswi vona va swi vulaka ku fanele ku twiwa vona. U hlamusela leswaku na loko va ri karhi va tirha, a va tirhisani kahle epatwini. U boxa leswaku loko muchayeri a ya eka tlhelo ro karhi loko a vona vakhandziyi eka tlhelo lerin" wana wa jika, a ya va khandziyisa a nga rina mhaka na lava a va faneriwile hi ku tirhisa tlhelo reri yena a nga yiva vakhandziyi. U vula leswaku a ku na ku tirhisana kahle eka ntirho wa vona hikuva a va navelelani leswinene.

U kombisa leswaku loko va vona leswaku wa vulavula ku ringeta ku lulamisa swilo eka nhlangano wa vona va ku xavela vanhu va ku dlaya. Hikokwalaho a tirhiseke xitsariwa lexi ku lava ku pfuniwa eka Xikwembu, ku va a hanyisana hi kurhula na vanhu lava.

4.2.1.24. If we met & you forget me, you have lost nothing, but if you meet Jesus Christ & forget him, you have lost everything ... (Loko hi hlanganile u ndzi rivala, a wu lahlekeriwangi hi nchumu, kambe loko u hlangana na Yesu Kriste u n'wi rivala u lahlekeriwile hi hinkwaswo ...)

Loko hi hlangana na vanhu laha ku fambeni ku na swo tala leswi swi nga endlaka leswaku hi va tsundzuka kumbe hi va rivala. Hakanyingi hi kota ku va tsundzuka ngopfu loko va endlile swilo leswi nga hi vavisa hikuva hi tshama hi tsundzuka swilo leswi nga hi vavisa ku tlula leswakahle evuton" wini. Leswi swi fika swi nga vi kahle eka rihanyu ra vanhu hikuva ku ehleketa ngopfu hi swilo leswi vavaka swi vangela mavabyi yo hambanahambana.

Muchayeri loyi u lava ku hi kombisa leswaku ku n" wi tsundzuka a swi na nkoka, hikuva na yena hi siku u vona vanhu vo tala lava a nga swi kotiki ku va tsundzuka. Hikokwalaho u vula leswaku loko u hlanganile na yena

kutani u n" wi rivala, u va u nga lahlekeriwangi hi nchumu leswi vulaka leswaku a swi bohi leswaku u n" wi tsundzuka.

U ya emahlweni a hlamusela leswaku loko u hlangana na Yesu Kriste u fanele ku ka u nga n" wi rivali hikuva loko u n" wi rivala, u ta va lahlekeriwile hi hinkwaswo. U vula leswi hikuva Yesu Kriste u hinkwaswo leswi munhu a nga swi ehleketaka evuton" wini. U vula leswaku Yesu Kriste hikokwalaho ka ku va a ri n" wana wa Xikwembu loko u hlangana na yena u kuma vutomi lebyi nga heriki hikuva i muponisi wa misava hinkwayo.

Muchayeri u vula leswaku loko hi twa hi ta Yesu Kriste, hi tshama hi ri karhi hi swi tiva leswaku nchumu wihi na wihi lowu hi nga wu lavaka hi nga wu kuma eka Yesu hikuva loko hi hlaya eka Bibeke hi twa hi ta masingita layotala a ya endleke. Hikokwalaho a tirhiseke xitsariwa xa yena xi nga helelangi u vula leswaku leswi kayivelaka munhu un" wana na un" wana u ta hetisa hi ku tiva leswaku loko ndzi rivala Yesu ndzi ta va ndzi lahlekeriwa na hi leswi a ri karhi a vula leswi a swi lavaka. Mhakankulu leyi a lavaka ku yi hundzisa hi xitsariwa xa yena hileswaku hi nga rivali hi Yesu Kriste loyi a nga hinkwaswo evuton" wini bya hina.

4.2.1.25. Oh Lord, guide me while I'm driving protect us from all dangers and make our journey safe until we arrive at our destination through our Christ our saviour Amen! (Oho Yehovha, ndzi leteli loko ndza ha chayela, hi sirheleli eka timhangu hinkwato kutani endla rendzo ra hina ri va lero hlayiseka ku kondza hi fika laha hi yaka kona ha Yesu muponisi wa hina Amen!

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku lexi i xikhongelo lexi a xi khongelaka masiku hinkwawo loko a sungula ku tirha nampundzu. U kombisa leswaku hixona lexi endlaka leswaku a tirha a tshunxekile hikuva wa swi tiva leswaku Xikwembu xi na yena endleleni hikokwalaho ka ku va a xi rhambile loko a ha sungula ku tirha. U vula leswaku na vakhandziyi va yena loko va khandziyile thekisa ya yena va endla xikhongelo lexi loko va ri karhi va xi hlaya hikuva i xikhongelo

lexi tsariweke endzeni ka thekisi. U vula leswaku swi n" wi endla a nga rivali leswaku Xikwembu xi kona evuton" wini bya yena.

4.2.2. Switsariwa swa mavito ya le ngomeni

Vantima eAfrika-Dzonga va na ntolovelo wa ku yisa vana va vona engomeni kumbe vukhomba. Vito ra le ngomeni kumbe ra vukhomba hi leri n" wana a thyaka rona loko a vuya kumbe loko mufana a huma engomeni. Ku va vana va ya engomeni na ku khomba i xiphemu xa ndhavuko laha vana loko va vuya kona, va nghena eka xiphemu lexintshwa xa vutomi bya vona. Laha va khomiwaka ku hambana na lava nga yangiki engomeni kumbe ekhombeni hikuva va vula leswaku engomeni na le khombeni wanhwana u ya dyondza ku va wansati kasi wajaha u ya dyondza ku va wanuna.

Majaha ya dyondzisiwa vutihlamuleri va tlhela va dyondzisiwa leswaku va tikhomisa ku yini tani hileswi va vupfeke na leswaku va nga tirhiseka njhani eka muganga wa ka vona. Va tlhela va dyondzisiwa ku tisirhelela na tindlela leti va nga sirhelelaka ndhawu ya ka vona. Mandela (1996:5) u seketela mhaka leyi loko a ku:

In Xhosa custom a boy becomes a man only after
he is circumcised.

Ntshaho wa Mandela (1996) wu tiyisisa leswaku ku yimba swi hambanyisa jaha na wanuna hikuva u vula leswaku ku yimba eka rixaka ra ka vona ra Maxhosa, mufana u hundzuka wanuna endzhaku ka ku yimba ntsena. Leswi swi kombisa nkoka wa ku yimbisa vana eka Vantima hikuva loko va vuya engomeni vatswari va tsaka va tlhela va tlangela ku vuya ka vona hikokwalaho ka leswaku swa endleka vana van" wana va nga vuyi va dya hi ngoma. Siku va vuyaka ku va na nkhuvo lowukulu etikweni, va tlangela swigwamatshuku swi nga vuya engomeni. Majaha lama vuyaka engomeni ma tithya mavito. Mavito lama nga tirhisiwa eka mathekisi hi lama:

4.2.2.1. Nyakaza

Nyakaza vito ra Xizulu leri nga thyiwa thekisi leri hi Xitsonga swi vulaka ku endla swilo swo karhi hi ku chivirika. Munhu loyi u vula leswaku u tsarile vito ra Nyakaza ku lava leswaku vito ra yena ri duma hikuva u ri rhandza ngopfu. U tlhela a boxa leswaku u tsarile vito leri ku lemukisa vachayeri va yena leswaku a va fani na vito ra yena loko va ri karhi va tirha, a va tirhi hi ku chivirika swi vonaka leswaku va le ntirhweni. U vula leswaku a va tirhi hi ku tiyimisela hikuva loko va nga nyakazi epatwini, mali yi ta va hundza. U hlamusela leswaku va fanele ku hiteka hikuva va ta sala va ya fika va kuma van" wana va tekile vakhandziyi hinkwavo, va sala va famba ntsena. Uhetelela hi ku vula leswaku vatirhi va yena va fanele ku tlhariha epatwini.

4.2.2.2. Mzamani

Mzamani i vito leri talaka ku thyiwa jaha leri vuyaka engomeni. N" wamathekisi u hlamusela leswaku u ngenile eka bindzu ra mathekisi hi ku va a ringeta ku endla mali hikuva eka timhaka ta mabindzu wo ringetela, swa endleka mali yi nghena kumbe yi tsandzeka na ku hakela thekisi leswi nga ta vula leswaku a yi nga ngeni mali. U vula leswaku u xavile thekisi a nga swi tivi leswaku ku ta humelela yini, hikuva yena a ringeta hikwalaho xitsariwa xa yena xi vulaka leswaku i Mzamani laha a vulaka leswaku u zama ku endla mali.

4.2.2.3. Gezani

Gezani na rona i vito ra Xizulu leri vulaka leswaku hlambani. N" wamathekisi u hlamusela leswaku u vekerile xitsariwa xa vito ra yena eka thekisi hikokwalaho ka nhlamuselo ya rona laha a hlamuselaka leswaku ku kala a tsala vito leri, u lava ku lemukisa vanhu lava yaka va ya khandziya thekisi ya yena va nga hlambangi, ngopfungopfu vachayeri va yena. U vekerile vito leri ku va tsundzuxa hikuva van" wana a va ta entirhweni va nga hlambangi. U hlamusela leswaku u endlela leswaku loko va fanele ku ta entirhweni, va ehleketa leswi nga tsariwa eka thekisi leyi va tirhaka hiyona va kota ku ya hlamba va nga se ya ntirhweni hikuva ku vuriwa leswaku vachayeri a va hlambi vo tiba xikandza ntsena ephayiphini. U vula leswaku va hlamba

leswaku na vakhandziyi va tsakela thekisi ya yena va kota ku yi rhamba na le ka marendzo yo hlawuleka.

N" wamathekisi u kombisa leswaku ku va muchayeri a ya entirhweni a basile, i swa nkoka eka yena na le ka vakhandziyi hikuva va ya tirha siku hinkwaro ku ri karhi ku hisa, kutani va khandziyi va nga languta etlhelo va nga khandziyi loko va tiva leswaku i thekisi ya munhu wo ka a nga hlambi. Hi xitsariwa xa yena u lava ku vula leswaku va fanele ku hlamba.

4.2.2.4. Mafemani

Vito leri ra Mafemani ri vekeriwile eka thekisi ya munhu loyi a lavaka ku dumisa vito ra yena ra le ngomeni leri a bombaka hirona. U hlamusela leswaku ku kala a vekela xitsariwa xa vito ra yena, u endlela leswaku vanhu va nga tivi thekisi ntsena hi vito leri, kambe va swi tiva leswaku ri vula swin" wana eka yena hikuva u vula leswaku a nga lo tithya a ngatiehleketanga, kambe u lo ri dyela vuswa khale tiko xa ha etlele ku nga ri lava masiku lawa swi nga vonakiki leswaku va huma engomeni no va va lo dubunya. Yena u hlamusela leswaku u vuyile na vito leri a ri tsakela swinene ku nga ri va masiku lama loko va ku va ya ngomeni va ya ku sale masiku mambirhi ngoma yi tshwa.

4.2.2.5. Sikheto

Sikheto i vito ra le ngomeni leri vekeruweke hi munhu loyi a hlamuselaka leswaku i vito ra kokwana wa yena, loyi a tshamela ku tibuma hirona. N" wamathekisi u hlamusela leswaku u tsakerile ku tsala xitsariwa xa vito ra kokwana wa yena leswaku na thekisi ya yena yi ta duma hikuva kokwana wa yena a va ri munhu loyi a tiveka ngopgfu. U boxa leswaku vanhu va tsakela ku tihlawulela ku khandziya thekisi ya yena hikokwalaho ka vito ra yona leri fambelanaka na ku hlawula. U vula leswaku erhenkeni vanhu va tshika mathekisi yan" wana ya khandziyisa ya famba va yimerile thekisi ya yena hikokwalaho ka ku va yi khoma vakhandziyi hi malwandla, va tlhela va vula leswaku yi na xa ku chaya vunanga hindlela leyi va swi lavisaka swona.

4.2.3. Switsariwa swa mavito ya tinsimu

Tinsimu i vunanga lebyi vanhu va tsakelaka leswaku loko va tshamile va hungasa hi ku byi yingisela. Ku na mixaka yo hambana ya tinsimu leti nga kona to tanihi tinsimu to dzunisa Xikwembu, to hungasa, ta ntshuxeko, ta swigodo, ta mucato na tin" wana to tala. Eka tinxaka leti ta tinsimu, loko ti ri karhi ti chayisiwa ti fambisana na micino ya kona. Tinsimu tin" wana ta dyondzisa, tin" wana ti hundzisa hungu hindlela yo gega, tin" wana ta ndunduzela kasi tin" wana a ti na nchumu u nga swi kumaka kambe hinkwato i tinsimu. Vanhu va tirhisa switsariwa swa tinsimu eka mathekisi ya vona va ri karhi va ringeta ku hundzisa hungu hi vito ra risimu. Va vekela switsariwa swo tanihi:

4.2.3.1. Time will tell (Nkarhi wu ta vulavula)

Thekisi ya xitsariwa xa nkarhi wu ta vulavula i vito ra risimu ra *Bob Marley and the Wailers* loyi mavito ya yena ya ntiyiso ku nga *Robert Nesta Marley*. *Bob Marley* a ku ri mutsari na muyimbeleri wa ndhuma wa vunanga bya *Reggae eJamaica*. Laha a yimbelela leswi a swi humelela kambe va endli va swona a nga va kongomi, a swi humelerisa hi vuyimbeleri bya yena. Eka risimu leri u tsundzuxa lava tekelaka vanhu van" wana ehansi va chika leswaku loko va ri na swilo va yime kahle, va ehleketa leswaku a va hanyi eka misava leyi va hanya ematilweni kasi va hanya etiheleni.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi u hlamusela leswaku u xi tirhisile hikokwalaho ka ku twa hungu ra risimu leri hikuva na le Afrika-Dzonga, Vantima a va tshikeleriwa hi Mabunu hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Laha Vantima a va tshikeleriwa hi tindlela hinkwato laha a vulaka leswaku a va nga ehleketa leswaku Vantima va nga fuma tiko leri. U boxa leswaku u nga titwa wonge u na hinkwaswo kambe nkarhi wu ta fika laha lava a wu va tekela ehansi va nga ta kuma mikateko leyi nga ta va susa eka xiyimo lexiya xo vava. Kambe leswi a swi nga humeleli hikuva vaxanisiwa va endlile swo karhi eka vaxanisi, Xikwembu hi xona xi nga ta endla leswaku lava a va xaniseka va va eku tsakeni va nga ha rili. Nkarhi wu ta fika laha lava a va titwa va hanya ematilweni va hanya etiheleni.

4.2.3.2. Poor man feel it (Xisiwana hi xona xi swi twaka)

N'wamathekisi u tsarile thekisi ya yena xitsariwara xa Xisiwana hi xona xi swi twaka leri ku nga vito ra risimu ra *Peter Tosh* loyi loko mavito ya yena ya helerile ku nga *Winston Hebert Mc Ntosh* laha a va ka a ri karhi a hlamusela leswaku lava nga na swa vona a va na ntwela vusiwana eka swisiwana. Va lava leswaku swisiwana swi tirhela vona, va teka mali va bela eswikhwameni va nga swi hleketeleli. Va va tirhisa tanihi mahlonga va nga va hakeli hi mfanelo.

Laha a vulaka leswaku hambu Afrika-Dzonga vanhu lava tirhaka va dya mali ya mfumo va nga yisi vukorhokeri eka vanhu lava pfumalaka. U hlamusela leswaku loko vukorhokeri byi nga yisiwi swisiwana hiswona swi twaka ku vava hikuva swi tshembela eka mfumo. Loko va fanele ku nyikiwa mati, va nga yisi swisiwana swa hlupheka hikuva swi hava mali ya ku va swi nga borha mati.

Muchayeri u boxa leswaku na lava thoriwaka hi vatikontiraka va ta heta tin'hwetile va nga holeriwi, loko va ya hola va holeriwa swimalana ku nga ri yona leyi va nga tshembisana yona. Va tirhisiwa ku vava hikokwalaho ka ku va va nga ri na nchumu lexi va nga tihanyisaka hixona. Va boheka ku tirha eka xiyimo lexi tika. U hlamusela leswaku xisiwana hixona xi twaka ku vava matlhelo hinkwawo. Hikokwalaho a tirhiseke xitsariwa lexi hikuva risimu leri ri vulavula hileswi nga ku humeleleni swi voniwa hi un" wana naun" wana. U vula leswaku u xi tirhisile leswaku na lava endlaka swona vanga xi vona kumbe va nga swi tshika ku xanisa swisiwana.

4.2.3.3. Kokwana wa un'wana

Kokwana wa un" wana i vito ra risimu ra Dokodela. Thomas Hasani Chauke loyi a nga un" wana wa vamabulandlela wa vuyimbeleri bya Xitsonga Afrika-Dzonga loyi a kumekaka exifundzeninkulu xa Limpopo etikweni ra ka Xikundu. Hi un" wana loyi vunanga bya yena byi tisaka mahungu lawa yanga na ku khutaza, loyi a yimbelelaka hi timhaka leti khumbaka vanhu eka vutomi bya masiku hinkwawo.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa xa risimu leri eka thekisi ya yena u hlamusela hilaha a nga kurisiwa eka vakokwana wa yena, swilo swi ri karhi swi n" wi tikela swinene. U hlamusela leswaku kokwanaxidzi wa yena a va lovile, a sala a hlayisiwa hi kokwana lava a va tekiwile na kokwana wa yena. U vula leswaku wa khensa ku va va n" wi kurisile kahle va n" wi byela mawu tihela a yi landzelela sweswi i wanuna u kota ku tiyimela.

U boxa leswaku u tsarile marito lawa ku lava ku khensa eka leswi va nga n" wi endlela swona hikuva eku kuleni ka yena a nga ri ntukulu a ri yexe, a va ri kona vatukulu van" wana lava a va n" wi kholela kambe kokwana lava a va nga swi pfumeleli. Hikokwalaho a boxaka leswaku kokwana wa un" wanaku va a ku endlela swa kahle swa kala, ku tale ku vondzoka kasi van" wana vo chava ku byeriwa leswaku a wu kokwana wa mina u nge ndzi byeli leswi na leswiya kutani yena wa khensa hikuva va n" wipfunile.

4.2.3.4. Buku yi hi byerile

Buku yi hi byerile hi rin" wana ra tinsimu ta Dokodela. Thomas Hasani Chauke leri hlamuselaka hi mikarhi ya makumu leswi hlamuseriweke ku suka eka Bibele. Laha ku hlamuseriweke swilo swo tala leswi hi swi vonaka swi ri karhi swi humelela misaveni. Swilo swo tanihi mavabyi lawa ya tumbulukaka na swin" wana swotala.

N" wamathekisi u hlamusela leswaku hi xitsariwa xa thekisi ya yena u lava ku lemukisa vanhu leswaku loko va vona swilo leswi va hlamarisaka, a va tsundzuki leswaku swi vuriwile eBibeleni leswaku hi mikarhi ya makumu swi ta humelela. Ku tsariwile va ku hi ta vona hi mitungu na makhombo layo chavisa, n" wana u ta bebula n" wana, vanhu va ta dlayana hi xivona na swin" wana swo tala swa karhi swa humelela ha swi vona.

U hi tsundzuxa leswaku ku va swi humelela vanhu va nga hlamali hikuva ku hetiseka leswi tsariweke eka Bibele hikuva loko va ku buku yi hi byerile va vula Bibele. Ntsena swo ka swi nga tiveki leswaku makumu ya kona ya tava rini hikuva swi tsariwile leswaku ku hava na un" we a swi tivaka

leswaku swi ta endleka rini, xa hina i ku langutela hi hanya hi milawu ya Xikwembu leswaku loko siku ri fika ri kuma hi lunghekile.

4.2.3.5. Xifumi na Lazaro

N" wamathekisi u tsarile xitsariwa xa Xifumi na Lazaro leswi na Dkd. Thomas Hasani Chauke a nga thya risimu ra yena. Tani hilaha hi kumaka timhaka leti eka Bibele laha xifumi a xi ri na swilo hinkwaswo kambe xi nga languti xisiwana Lazaro. A xi dya swakudya xi halata, Lazaro a ri karhi a rholela mahlanhla ehansi ka tafula ra xona a dya wona. Xifumi xi endlile leswi xi nga ehleketi leswaku matafula ma nga jika siku rin" wana hikuva dukheteleleni, xifumi xi yile etiheleni laha Lazaro a nga ya tshama kahle exiluvewani xa Xikwembu. U hlamusela leswaku xitsariwa lexi i dyondzo eka vanhu lava nga na swa vona leswaku va nga kholeli lava pfumalaka hikuva a va tivi mundzuku u va khomerile yini. U vula leswaku loko u ri na swa wena, pfuna lava pfumalaka hikuva siku rin" wana na wena u nga lwaku pfuniwa hi vona.

4.2.3.6. Tlevulani

Tlevulani i munhu loyi a nga tshamiki endhawini yin" we. Leri i vito ra rin" wana ta tinsimu ta Dokodela Thomas Chauke na *Shinyori Sisters* kusuka eka Ximatsatsa NO10. Risimu leri ri vulavula hi wanhwana loyi a tsutsumaka na majaha a nga tshami ekaya. Nhwana loyi a nga khomiwi hi tingana ku vuya ekaya na majaha emahlweni ka tata wa yena. N" wamathekisi u tirhisile vito ra Tlevulani ku hlamusela leswaku thekisi yayena yi fana na n" wana loyi a yimbeleriwaka hi Chauke hikuva na yona a yi vi endhawini yin" we. Yi fambafamba tindhawu hi ku hambana yi ri karhi yitirha mali. Yi tlhela yi khandziyisa vanhu va ku tala leswi endlaka leswaku yi kota ku hlalala mali nimadyambu.

Ku hambana na Tlevulani wa *Shinyori* hi leswaku thekisi yi va yi ri entirhweni naswona swi va swi tiveka leswaku yi tirhela kwihi kasi loyi a yimbeleriwaka swi va swi nga tiveki leswaku u famba a ya kwihi a ya endla yini na vamanani. Hi marito man" wana vito ra thekisi leyi ri va ri ri karhi ri

laya vana vo karhi lava fambafambaka va ri karhi va nga endli nchumu xa kahle leswaku va ringeta ku famba va handza vutivi lebyi nga ta va pfuna eka vumundzuku bya vona.

4.2.3.7. You save me (U ndzi ponisile)

Xitsariwa xa U ndzi ponisile xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a rhandza risimu ra R Kelly ra *You save me*. Laha eka risimu leri R Kelly a hlamuselaka leswaku a dzaha na ku xavisa swidzidziharisi laha a nga hela a baleseriwa kambe Xikwembu xi n" wi ponisa. U tlhela a vula leswaku a chayela a ri karhi a nwa byalwa laha nga kuma mhangu ya movha a vaviseka a nga ha swi koti ku famba, Xikwembu xi n" wi ponisa, a nga fi eka mhangu leyi. U boxile na leswaku a ri na vuvabyi bya mfukuzani laha Xikwembu xi n" wi poniseke xi n" wi nyika nkarhi nakambe laha xi n" wi nyika ntirho laha vumbhoni lebyi byi nga pfuna munhu loyi a vekeleke xitsariwa lexi.

Munhu loyi u hlamusela leswaku a tirha kahle, a ri na swilo swa yena kambe loko a horile a n" wa byalwa a dakwa a rivala ku ya entirhweni leswi swi nga fika laha a nga hlongoriwa. U vula leswaku loko a hlongoriwile a n" wa ku tlula na leswi a ha tirha a tibyela leswaku a ta kota ku rivala maxangu ya ku lahlekeriwa hi ntirho. U boxa leswaku ku lahlekeriwa hi ntirho swi endlile leswaku a lahlekeriwa na hi ndyangu hikuva loko a vuya a nwile, a fika ekaya a ba nsati na vana ku kondza a huma hi byebyi bya mupye a tlhelela eka rikwavo. Ku va nsati a fambile na swona swi engetele xiphiso xa ku n" wa hikuva a pfuka a ya byalweni a nga dyangi hikokwalaho ka ku pfumaleka ka swakudya, mali leyi a yi kumeke entirhweni yi helele ebyalweni.

U hlamusela leswaku siku rin" wana u kumiwile epatwini a eka hikokwalaho ka ku pyopyiwa, a heleriwile hi matimba a nga ha koti nchumu, ku ta fika vanhu lava a va nga n" wi tivi kutani va n" wi teka va n" wi tisa ekerekeni ya le kusuhi. U hlamusela leswaku a nga ha hlawuli xin" wana na xin" wana lexi a xi kuma leswaku a pyopyiwa a ta n" wa loko ku dzhaha leswaku a ta rivala maxangu. U vula leswaku ku va va n" wi tekile

va n" wi yisa ekerekeni i Xikwembu xi nga va rhumela ku ta n" wi ponisa. U vula leswaku va n" wi ponisile hikuva sweswi u amukerile Hosi a nga ha nwi na ku dzaha a nga ha dzahi, u tirha ntirho wa Xikwembu, sweswi hi yena a fambisaka swiyenge swo tala ekerekeni.

U tlhele a kuma ntirho lowu a nga kota ku xava thekisi leyi a yi tsaleke U ndzi ponisile a ri karhi a khensa Xikwembu ku va xi n" wi ponisile. U vula leswaku a nga hanyi kahle khale kambe Xikwembu a xi n" wi hlayelelangi ku dyoha ka yena. Xikwembu xi n" wi ponisile eka leswobiha a kota ku vonandlela leyinene.

4.2.3.8. Peace majents (Kurhula vavanuna)

Marito lawa i vito ra risimu ra xiyimbeleri *Spokes H* laha eka rona a byelaka vanghana leswaku u lava ku rhula ntsena. Loko va vona a miyerile va nga n" wi teki wonge a nga tlharihangile hikuva na yena u tlharihile. Yena u lava ku rhula ntsena. Hikokwalaho munhu un" wana na un" wana u lava leswaku laha a tirhaka kona ku va ndhawu leyi loko a ri eka yona, a kumaka kurhula hikuva i ndhawu leyi a hetaka nkarhi wo tala a ri eka yona.

Xitsariwa lexi xi tirhisiwile eka thekisi ya munhu loyi a vulaka leswaku yena u lava ku tirha hi kurhula entirhweni wa yena. U hlamusela leswaku emathekisini ku pfa ku va ni timholovo laha a rhambaka vanghana leswaku va tirha hi ku rhula. Xitsariwa lexi xi va xi ri karhi xi hlamusela na vumunhu bya yena hikuva a hi munhu wa tihuwa. Hambiloko u ya eka yena u hlundzukele ku tlula mpimo u ta fika u hela ntamu hindlela leyi a nga ta ku hlamula hiyona. Hi xitsariwa lexi u tsakela leswaku emathekisini ku va ndhawu yo rhula yo tirheka.

4.2.4. Switsariwa swa tinqambhi

Tinqambhi ku kongomisiwa eka vanhu lava tumbuluxaka tinghoma. Vanhu lava va tinyika nkarhi wa ku tshula tinghoma leti nyanyulaka vanhu hi tindlela to hambana. Van" wana va tinqambhi ku va va qambha swi hundzukele ntirho wa siku na siku kasi van" wana va na mitirho ya vona laha

va qambhaka loko va kuma nkarhi. Kambe hinkwavo vanhu lava va humesa tinyiko ta vona ku chavelela, ku khutaza na swin" wana. Tinqambhi leti nga ta xopaxopiwa hi leti landzelaka:

4 2.4.1. TKZEE

TKZEE i ntlawa wa vayimbeleri eAfrika-Dzonga lava nga hlangana va vumba ntlawa lowu va ri vanghana ku suka loko va ha ri exikolweni. Ntlawa lowu wu thiyiwile vito leri ku ri ku hlangana ka mavito ya vona ku nga *Tukollo, Kabelo na Zwayi*. Ntlawa lowu wu tekile maletere ku suka eka mavito ya vona ku vumba ntlawa lowu a wu dumile hi malembe ya va 1998 laha va nga kala va humesa yin" wana ya tialibamu ta vona na khale ka mutlangi wa bolo wa BafanaBafana *Benny McCarthy*, leyi a yi vitaniwa *Shibobo*. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi u hlamusela leswaku a rhandza ntlawa lowu hikuva a ku ri munhu loyi a kuleke hi mikarhi leyi tinsimu ta ntlawa lowu a ti dumile naswona a va titsakela swinene. U vula leswaku loko a tsarile hindlela leyi swi n" wi khoma kahle no tlhela swi n" wi endla leswaku atsundzuka nkarhi wa kahle lowu a nga hundza eka wona.

4.2.4.2. Baby face

Vito leri i vito ra muyimbeleri, mutsari wa tinsimu na muhumelerisi wa le Amerika loyi mavito ya yena ya ntiyiso ku nga *Kenneth Brain Edmonds*. U kumile vito leri hikokwalaho ka ku kota ku tlanga katara a ha ri muntshwa, laha a chayela bende ya *Bootsy Collins* loyi a n" wi nyikeke vito leri. Loyi a tsaleke vito leri eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u tsakela vuyimbeleri bya *Baby Face* na ndlela leyi a nga humelerisa xiswona eka swa vuyimbeleri. U boxa leswaku hiswona swi nga n" wi susumeta ku va a tsala thekisi ya yena vito leri hikokwalaho ka ku rhandza muyimbeleri loyi.

4.2.4.3. Double trouble

Lowu i ntlawa wa vayimbeleri va Afrika-Dzonga lowu nga sunguriwa hi Janisto loyi mavito ya yena ya ntiyiso ku nga Jan Maluleke na C.K loyi mavito ya yena ku nga Calvin Thabalala. Ntlawa lowu wu huma eTzaneen eka xifundzankulu xa Limpopo. Va dumile hi risimu ra vona ra *Be careful*

leswi hi Xitsonga swi vulaka leswaku tivoneli. Eka risimu leri va tsundzuxa vanhu leswaku va tivonela eka vanhu lava taka evuton" wini bya vona hi xikongomelo xo lava ku kuma swo karhi laha va tsundzuxaka vanhu eka vanhu va muxaka lowu.

Munhu loyi a tirhiseke vito leri eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u va tsarile hikokwalaho ka ku va a tsakela ntlawa lowu, laha a vulaka leswaku vunanga bya vona wa byi seketela hikuva machayelo ya vona ya hlawulekile naswona leswi va swi yimbelelaka swi na mahungu lawa ya hi tsundzuxaka evuton" wini.

U kombisa leswaku u tsakela na vito leri va ri tirhisaka eka ntlawa wa vona leswi vulaka ku karhata hi kambirhi hikwalaho va yimbelelaka va ri vambirhi. U yile emahlweni a vula leswaku ku karhata ka vona a hi loku ku onhelaka vanhu, kambe i ka ku nyanyula vanhu. U vula leswaku va ta ku karhata hi ku endla leswaku u cina swinene hikuva u nge yi laha va yimbelelaka kona u fika u tshama ehansi. Tinsimu ta vona hitona ti nga ta endla leswaku u suka u yima u cina. U vula leswaku hi swin" wana swi endleke leswaku a tirhisa vito ra vona eka thekisi ya yena.

4.2.5. Switsariwa swa swivongo

Xivongo xin" wana na xin" wana xi na matimu ya xona. Eka matimu ya xivongo lexi ku na vuxokoxoko lebyi hlamuselaka swin" wana mayelana na vinyi va xona ku katsa na matumbulukelo ya xona. Ku va ku ri na leswaku vinyi va xivongo xexo va davukile kwihi, maphatlukelo ya kona, mikhuva na mitolovelo ya vona ku katsa na leswi va tshembelaka ngopfu eka swona evuton" wini bya vona. Hikokwalaho swi na nkoka ku va munhu un" wana na un" wana a tiva vuxokoxoko bya xivongo xa ka vona leswaku a ta pfuna lava ha taka ku tiva matimu ya xivongo xexo. Hikokwalaho vinyi va mathekisi vo tala va tirhisile swivongo swa vona eka mathekisi ya vona leswaku ya tiveka hiswona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mhlongo (2016:22) hi ndlela leyi:

Naming minibus taxis after the clan is popular practice

among many owners. ... Naming their minibus taxis

after their clan names as this gave their minibuses a sense of personal identity.

Ntshaho wa Mhlongo (2016) wu tiyisisa leswaku ku thya mathekisi mavito ya swivongo swi tolovelekile eka van" wamathekisi leswaku ya kota ku va yativeka hiswona na ku va vona va tiveka leswaku i va ka xivongo xihi. Swin" wana swa switsariwa swa swivongo leswi nga ta xopaxopiwa hi ~~leswi~~landzelaka:

4.2.5.1. Hulela

Hulela i xitsariwa xa thekisi leyi n" winyi wa yona a nga wa ka Makhubela. U vula leswaku u vekela xitsariwa lexi leswaku thekisi ya yena yi ta tiveka hi xona a ri karhi a ndhundhuzela xivongo xa yena xa ka Mugwena-xivambula makhutla. U hlamusela leswaku va kumile vito ra Hulela loko va baleka tinyimpi laha ku nga vuya mpfula leyikulu leyi nga jakana na makhutla, kutani va khomela makhutla va dya hikuva a va ri na ndlala. Hikokwalaho ka leswi a va ha ri erendzweni, va khomerile man" wana laha va nga mahulela emilengeni va tsendzeleka na wona ya ri karhi ya hanya va ya dlaya ntsena loko va lava ku dya. U boxa leswaku hiyena Xihulela makhutla hikokwalaho thekisi ya yena yi nga duma hi xitsariwa xa Hulela a ri karhi a thopa xivongo xa yena.

4.2.5.2. Khalanga

Munhu un" wana na un" wana ku na leswi a lavaka leswaku a tiveka hi swona. Xitsariwa xa Khalanga xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a phataka xivongo xa yena xa ka Mathevula, Mavodze, Bvuma na Valoyi. U boxa leswaku u bomba etintshaveni, hiyena mbhuri ya maribye, mahuhela-nsinyeni. Khalanga xivenga hi varimi hikokwalaho ka ku dya swirimiwa swa vona. U vula leswaku hi yena Khalanga va davuka eVukalanga. U hlamusela leswaku u vekerile xitsariwa lexi ethekisini ya yena leswaku xivongo xa yena xi va na ndhuma xi tiveka timheho hinkwato.

4.2.5.3. Zinjhiva

Zinjhiva i xitsariwa lexi nga vekiwa eka thekisi leyi n" winyi wa yona a nga wa ka Hlungwani. U vula leswaku u vekela xitsariwa lexi ku ri ku phata xivongo xa yena. U kombisa leswaku wa tinyungubyisa hi xivongo xa yena hikuva xitsariwa lexi u xi vekiwe eka thekisi ya yena naswona xi endlile leswaku bindzu ra yena ra mathekisi ri kota ku duma hixona.

4.2.5.4. Nkomati

Vanhu hinkwavo lava tirhisaka swivongo swa ka Sambu, Siweya, Maringa, Marivate na swin" wana i va ka Nkomati. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa xa xivongo lexi eka thekisi ya yena hi un" wana wa n" wana wa ka Sambu loyi na yena a lavaka leswaku xivongo xa ka vona na xona xi vonaka hi thekisi ya yena.

4.2.5.5. Dukuza

Dukuza i vito ra Xizulu leri hi Xitsonga ri vulaka ximoronjisi. Tanihileswi munhu un" wana na un" wana a tsakelaka leswaku vanhu va tiva leswaku hi yena mani wa ka mani, na le ka xitsariwa xa Dukuza lexi vekiweke ethekisini xi hlamusela laha n" winyi wa yona a humaka kona. Munhu loyi u vekiweke xitsariwa lexi ku ri ku lava ku phata xivongo xa yena xi nga xa ka Shirindza. Laha u hlamusela leswaku yena i n" wana wa Magezi wa Dukuza. U hlamusela leswaku u vekela xitsariwa lexi ku ri ndlela ya ku tsundzuka vakokwa wa yena hixona leswaku va nga rivariwi na rixaka lera ha taka ri ta tiva leswaku a ku ri na kokwana Dukuza.

4.2.5.6. Nkongonyi wa Gulatino

Munhu loyi a nga tirhisa xitsariwa xa Nkongonyi wa Gulatino i munhu wa xivongo xa ka Mavundza loyi na yena a tsundzuka vakokwana wa yena lava katsiwaka loko a hlaya xivongo. Vanhu va ka Mavundza va kumeka etindhawini to tala laha xifundzeni xa Limpopo naswona eka man" wana matiko i tihosi ku fana na le ka Ngove, Xihoko eka Nyavana na le ka Bungeni. Vahlave i vanhu lava a va tiveka hi ku hlota va ri karhi va tshama enhlalukweni va vundzela tihongonyi leswaku va ta tisivelela ku ya n" wa mati kutani loko ti karhele va ti dlaya. Hi vona vo sungula ku biyela

rihlampfu lerikulu kutani va siya nyagwa wun" we laha a va khayimela tihongonyi ku ya wela kona leswaku va kota ku ti phasa hi ndlela yo olova.

Hikokwalaho ka vuswikoti byo hlota ku vile na mukhalabya Ndodayamavele lava nga kondza va dlaya nghala laha dzovo ra yona ri hlayisiweke eka Bungeni. Munhu loyi u boxa leswaku va tirhisile mavito ya vakokwana wa yena eka thekisi ya yena leswaku va nga rivariwi na ku tlhela yi tiveka hi xona. Mathekisi yan" wana ya vanhu va ka Mabunda ya tsariwile Mhlave na Bunda" s ku ri ndlela ya ku va va lava xivongo xa vona xi duma.

4.2.5.7. One Big Family (Ndyangu lowukulu)

Mindyangu ya Vantima eAfrika-Dzonga hi leyikulu hikuva va khomanile naswona va tivana va tlhela va hlayisana leswaku va nga cukumetani. Va swi kota ku hlangana va endla swilo swin" we, ku nga va ku vumbanhlango wa xivongo xa vona, ku sungula sosayiti ya rixaka kumbe ku sungula ku va va pfunana loko un" wana a ri na ntlangu endyangwini. Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka mathekisi ya ndyangu wun" wana laha va vulaka leswaku va hlanganerile ku xava mathekisi ya ndyangu leswaku ya ta va ngenisela macheleni na ku va pfuna loko va tshuka va lava ku ya kun" wana hi ndyangu. Va hlamusela leswaku hikokwalaho ka ku va va khomanile, a swi va tikelangi ku humesa mali ya thekisi va tlhela va vula leswaku mali leyi yi tirhaka yi pfuleriwile xibukwana xa yona ebangini ku va va kota ku vona matirhelo ya swona, va tlhela va kota ku pfuna swirho swa ndyangu leswi nga ri ki na mitirho ku va swi tirha ku chayela mathekisi ya ndyangu.

4.2.5.8. Gangisa N'waxivona a teka

Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka thekisi ya munhu wa xivongo xa ka Ngoveni, laha va vulaka leswaku loko va tiphata va ri i va ka N" waxivona-teka. Laha eka thekisi va hlamusela leswaku loko thekisi yi kuma munhu a yimile yi ba bele ku vutisa leswaku wa famba xana, leyi hiyona ndlela ya ku gangisa vakhandziyi epatwini. U hlamusela leswaku u gangisa loyi a n" wi kumaka a yimile epatwini kutani a n" wi teka ku n" wi yisa laha a lavaka ku ya kona. U

vula leswaku xitsariwa xa thekisi ya yena xa n" wi tirhela hikuva vanhu loko va lava ku yi tirhisa leswaku yi va yisa kun'wana a va kayakayi. Va fika va ku va lava thekisi ya Gangisa leswi endlaka leswaku yi tiveka swinene hi xitsariwa lexi.

4.2.6. Switsariwa swa mavito ya tifilimi na vatlangi

Vanhu va tsakela ku va va huma va ya etindhawini laha va nga ta fika va tshama va languta tifilimi to hambanahambana etisinema. Tifilimi leti tin" wana i ta mahlomulambilu, tin" wana i ta ntlangu kasi tin" wana i ta misawu. Van" wamathekisi va tsakela ku tirhisa mavito ya tifilimi leti ku vava tsariwa emathekisini ya vona ku ya hi swivangelo swo hambanahambana. Hi ta hlamusela leswi va vulaka swona hi switsariwa leswi landzelaka:

4.2.6.2. Fancy face

Xitsariwa lexi xi vakeriwile ethekisini ya munhu loyi a rhandza ku languta ntlangu wa *Days of our lives*. *Fancy face* a ku ri vito ra mutlangi un" wanaloyi a thiyiwile vito leri hi nuna wa yena hikokwalaho ka ku va a n" wi rhandza swinene. A ndhudhuzela nsati wa yena hi vito leri hikuva a ku ri yena ntsena a n" wi vitana hirona. Munhu loyi a nga vekela xitsariwa lexi u hlamusela leswaku u rhandza ntlangu lowu laha a nga laviki leswaku wu n" wi hundza. U boxa leswaku a tsakisiwa hi matlangelo ya vona na leswi ava rhandzanisa xiswona eka ntlangu. U hlamusela leswaku na yena u tirhisa vito leri eka nsati wa yena na yena nsati wa yena wa ri tsakela. U boxa leswaku hiswona swi endleke leswaku loko a xavela nsati wa yena thekisi a vekela xitsariwa lexi, ku komba rirhandzu eka nsati wa yena ku fana na le ka ntlangu lowu xikepe xa vona a xi thiyiwile vito leri.

4.2.6.3. The Punisher (Murihisi)

Murihisi ku kongomisiwa eka munhu loyi a rihisaka vanhu lava nga n" wi onhela swo karhi. Xitsariwa lexi xi vakeriwile ku ri vito ra filimi leyi nga humesiwa hi 2009 laha *Ray Stevenson* a tlanga tanihi hi muxanisi loyi a ri

phorisa. Eka filimi leyi siku rin" wana u kumile vandyangu wa yena hinkwavo va dlayiwile hi ntlawa wa swigevenga leswi a ri ku swi lavisiseni. U tekile kungu ra ku famba a rihiseta hi ku dlayetela mitlawa ya swigevenga laha eka ntlawa wun" wana a nga fika a va balesela, laha xin" wana xa xigevenga a nga xi chela endzeni ka muchini wo fayelega mabodlhela a ehleketa leswaku xi ta tsemeleriwa xi fa.

A swi va nga tano hikuva xigevenga xi vuye xi pona laha a xi vavisekile swinene leswi nga endla leswaku xi ticina na vito ku va xona Jikisaha. Jikisaha u fambile ku ya lava ku tirhisela ku va muxanisi a n" wi onhile xikandza hi ku khoma vanghana va muxanisi. Eku heteleleni Jikisaha a nga wu vonangi ntlangu eka Muxanisi, laha ku nga dlayiwa yena a tlhela a hisiwa endzilweni. Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a nga hlamusela hilaha a tsakela filimi ya Muxanisi, a vula leswaku thekisi ya yena yi ta tirha tanihi muxanisi wa mathekisi yan" wana laha patwini.

U hlamusela leswaku thekisi ya yena yi ta tirha ku xanisa mathekisi lawa nga ta phikizana ya famba ya siya vanhu, yena u ta sala a rhwala hinkwavo lava nga ta va va siyiwile. Yena u ta va xanisa, kambe va nga ri na nandzu na yena naswona u ta va a nga onheli munhu kambe u ta va a ri karhi a ti vuyerisa hikuva u ta kuma mali loko vona va ha hlongorisana epatwini. U boxa leswaku filimi leyi yi n" wi hlohloterile ku tirhisa vito ra yona hi ku tsala ethekisini, hikuva eka bindzu ra mathekisi ku fana na le nyimpini ya ku lava vakhandziyi.

4.2.6.4. Face off (Susa xikandza)

Leri na rona i vito ra filimi leyi eka yona a ku hlotaniwa na rhavela leri a ri nyengile ri ri ku laviweni hi maphorisa laha loyi a ri ku lavisiseni a nga kuma mhangu ya ku wa hi xihahampfhuka. Laha a nga sala a vavisekile a lava ku fa. Loyi a ku laviwa yena u lukile mano ya ku va a ticina xikandza a teka xa mulavisisi a ti endla phorisa. Loko a cincile xikandza u yile ku ya lava vuxokoxoko eka buti wa loyi a nga teka xikandza xa yena. Kambe eku heteleleni ntiyiso wu vuye wu humela erivaleni n" winyi wa xikandza a tiveka.

N" winyi wa thekisi leyi a yi tsaleke vito leri u hlamusela leswaku wuthe lebyi xigevenga xi nga byi tirhisa hiswona swi n" wi hlohloleleke ku tirhisa vito leri eka thekisi ya yena. N" wamathekisi u hlamusela leswaku swi r'wi pfuna ku ta na maqhinga lawa ya n" wi pfunaka eka ntirho wa yena hikuva a hi masiku hinkwawo laha swi fambaka kahle emathekisini. Hi masiku lawa swilo swi nga biha, u ta na tindlela leti nga n" wi ngeniselaka mali kambeti nga ri leti vekaka vutomi bya yena na vakhandziyi ekhombyeni.

4.2.6.5. Transporter (Mufambisi)

Mufambisi i munhu loyi a tirhaka hi xo famba ku fambisa tinhundzu ta vanhu ku ti yisa kun" wana. Eka filimi leyi munhu loyi a thoriwile ku yisa ndzhwalo wo karhi, kun" wana laha hi masiku a nga vutisi, a tlhela a nga lavi ku tiva leswaku u yisa yini. Sikurini" wana a ri entirhweni wa yena, kutani a kunguhata ku lava ku vona leswi a yisa swona. U kumile leswaku u heleketa wanhwana loyi a vakeriwile bomo leyi loko a suka emovheni mpfhuka wo karhi a yi ta buluka. Ku va a vonile leswi a swi n" wi khomangi kahle, laha a nga ringeta ku n" wi pfuna kambe a swi nga koteke hikuva nhwana loyi a lo tlhakisiwa.

N'wamathekisi loyi a tirhiseke vito ra filimi leyi u hlamusela leswaku ku kondza a tirhisa xitsariwa lexi, hileswaku u tsakela mutlangi loyi a ku ri yena loyi a fambisa swilo leswi a rhumiwa ku swi heleketa hi movha etindhawini leti faneleke. N" wamathekisi u kombisa leswaku ntirho wamutlangi loyi a wu hambanangi na wa yena, laha na yena a tirhaka ku fambisa vakhandziyi laha va lavaka ku ya kona. Ku hambana ka swona hileswaku eka yena a nga fambisi nhundzu, kambe u fambisa vanhu lava tivulavulelaka hi voxe leswaku va ya kwihi ku nga ri ku ya laha va nga ku tiviki.

4.2.7. Switsariwa swo dyondzisa na swiyimo swa vutomi

Dyondzo i nchumu wa nkoka lowu lavaka ku tekeriwa enhlokweni. Hinkwako laha hi fambaka kona ku va na swilo leswi hi dyondzisaka mayelana na leswi hi hlanganaka naswona evuton" wini, hikuva vanhu va

tsala mathekisi ya vona hi ku languta eka leswi va nga hundza eka swona na leswi nga ku humeleleni kumbe va vonile un" wana. Mhlongo (2016:20) u seketela mhaka leyi loko a ku:

... The names given were either a reflection of positive atmosphere and good relations that prevailed at the time or they reflected difficult and uneasy family circumstances.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya ku va vinyi va mathekisi va thya mathekisi ya vona ku ya hi swiyimo leswi va hundzeke eka swona kumbe leswi nga ku humeleleni hi nkarhi lowu va ngenaka eka bindzu leri. Leswi tsariwaka swi na nhlamuselo ya nkoka eka n" winyi wa thekisi. Switsariwa leswi tsariwaka emathekisini swi tlhela swi nyika vanhu tidyondzo ta vutomi. Switsariwa leswi nga na dyondzo na swiyimo swa vutomi hi leswo tanihi:

4.2.7.1. Tiysisela ka tika

Loko hi ri karhi hi hanya hi hlangana na leswo saseka na leswo vava kambe eka hinkwaswo hi fanele ku va hi kondzelela. N" wamathekisi u vekerile xitsariwa lexi ku hlamusela leswaku ntirho wun" wana na wun" wana a wu olovi, swi lava ku kondzelela hikuva swa tika. U boxa leswaku emathekisini ku na mitlhontlho ya kona kambe swi lava ku tiyisela.

U vula leswaku siku rin" wana swi ta famba kahle leri landzelaka swi nga fambi swona, n" hweti yin" wana u tsandzeka na ku hakela thekisi kambe u fanela ku tiyisela. Nkarhi wun" wana u ta khandziyisa swipandzanhloko leswi nga ta lava ku chika swi nga hakelangi, swin" wana swi holovisa vakhandziyi, swin" wana swi lava u pfulela xo chaya xi ba pongo, kambe hikuva a lava mali, u ta tiyisela hambu swi tika. U hlamusela leswaku u vekerile xitsariwa lexi hi ku vona xiyimo lexi a tirhaka eka xona leswaku xa tika, no va xi lava ku tiyisela.

4.2.7.2. Life goes on ... (Vutomi byi ya emahlweni)

Vutomi i nchumu lowu nga yimiki endhawini yin" we, byi ya emahlweni hambiloko hi nga swi lavi. Xitsariwa lexi xi vakeriwile hi munhu loyi a hlamuselaka leswaku vutomi i rendzo lero leha swinene leri loko a ri karhi a famba a hlangana na swilo swo hambana, leswinene na leswobiha. Vutomi a byi yimi endhawini yin" we hikuva byi ya emahlweni. Muchayeri u vulaleswaku u hundzile hi le ka swilo swo vava swinene, laha a nga lahlekteriwa hi vatswari na n" wana hi tin'hweti to landzelelana ku kala a ehleketa ku ~~ta~~ vutomi bya yena. Ku fike nkarhi laha a nga kuma vanhu lava nga n" witshunelela va n" wi khongotela. Va vula leswaku hambiloko sweswi a ri eku tikeriweni xiyimo lexi xi ta hundza a nge tshami a ri karhi a twa ku vava, hikuva vutomi byi ya emahlweni u ta tsaka nakambe.

Muchayeri hi xitsariwa xa yena, u lava ku dyondzisa vanhu ku va va hanyisana na vanhu van" wana hikuva vutomi byi ya emahlweni. Loko u tlanga hi van" wana, na wena u nga hlangana na leswobiha loko vutomi byi ri karhi byi ya emahlweni. U vula leswaku ku va munhu a hundza eka xiyimo xo karhi lexi a nga xilangutelangiki, i xiphemu xa vutomi leswaku u hundza hi le ka swona u ta ya kun" wana hikuva a swi koteki ku va u tshama eka xiyimo xin" we, vutomi a byi yimi byi ya emahlweni.

4.2.7.3. Madya hi ku tirha

Bibele yi ri munhu un" wana na un" wana u ta dya swa nyuku wa yena, ~~svi~~ vulaka leswaku loko munhu a nga tirhangi a nga fanelangi ku dya ntamu wa van" wana. Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a nga na migingiriko swinene. U hlamusela leswaku yena a famba a rima na ku hlakulela vanhu a nga si xava thekisi leswaku a ta kuma ku dya.

Muchayeri u vula leswaku u thyile thekisi ya yena ku dyondzisa vanhu ku va va tshika vulolo na ku tiendla van" wamahanyahikukombela leswaku waya tirha ku va ta kuma ku dya. U boxa leswaku u vekerile xitsariwa lexi leswaku xi va dyondzo eka van" wana ku va va tirha. Hileswaku na yena ~~loko~~ a ri karhi a tirha hi thekisi ya yena u ta kuma ku dya hiyona. Leswi vulaka

leswaku u dya hi ku tirha hikuva loko a nga tirhi a nge swi koti ku kuma swakudya.

4.2.7.4. Forgive and forget (Rivalela u tlhela u rivala)

Loko hi ri karhi hi hanya ku ba nkarhi laha hi vavisanaka, kambe swi kahle ku va hi dyondza ku rivalela na ku swi rivala hikuva na Bibeke ya vula leswaku hi rivalela hinkwavo lava nga na milandzu na hina. Thekisi leyi vekeraweke xitsariwa lexi n" winyi wa yona u hlamusela ku u lava vanhu va dyondza ku ka va nga khomeli munhu loko va vavisanile kumbe loko va dyohelanile swin" wana.

U vula leswaku vanhu a va vulavurisani va heta va phahlelana mariyeta hikuva ku rivalela i murhi lowu kotaka ku tshungula loyi a khomile un" wana hi mbilu. U ya emahlweni a boxa leswaku loko u nga koti ku rivalela, hiwena u tshamaka u ri na ku tikeriwa hikuva loko u vona kumbe u tsundzuka munhu loyi mi nga rivalelanangiki u twa ku vava. U vula leswaku vanhu va fanele ku rivalela va tlhela va rivala leswaku va tirhula ndzhwalo vutomi byi kota ku ya emahlweni. Loko u nga rivaleli swi fana na mfukuzani leyi ku hetaka swi nga vonaki. U vula leswaku hi xitsariwa xa yena u lava leswaku vanhu va dyondza swo karhi hixona hikuva loko u xi hlaya xi nga kota ku ku tsundzuxa loyi u nga n" wi rivalelangiki kutani u yan" wi rivalela.

4.2.7.5. Kulikhuni ukuba yindoda (Swa tika ku va wanuna)

Wanuna un" wana na un" wana u kota ku titwa kahle leswaku hi wanuna loko a tekile nsati a tlhela a kota ku hlayisa ndyangu wa yena. Loko u ri wanuna hinkwaswo va langutele eka wena. Vana loko va lava swin" wana va lavi ku swi tiva ku tatana a va na mali hikuva va tshemba yena leswaku u ta va endlela leswi va swi lavaka. N" winyi wa thekisi leyi a yi tsaleke Swa tika ku va wanuna u hlamusela leswaku u hlanganile na ku tikeriwa evuton" wini laha a swi tika endyangwini hikokwalaho ka ku va a lahlekeriwile hi ntirho. U hlamusela leswaku na nsati a lava ku tlhelela eka rikwavo hikokwalaho ka ku hlupheka

N" wamathekisi loyi u boxile leswaku u kale a ehleketa hi bindzu ra mathekisi laha a nga kuma ku pfuneka, a tirha kona ku kondza a xava ya yena thekisi. U hlamusela leswaku ku kala a tsala thekisi ya yena marito lawa u swi vonile leswaku ku va wanuna swa tika. U tlhela a swi vona leswaku hinkwavo va pfuka va languta yena leswaku u ta huma mano leswaku ku ta va na swakudya, vana va ambala va tlhela va kota ku ya exikolweni. Nsati na vana va langute eka yena nhloko ya muti, leswi vulaka leswaku u fanele ku komba vurhangeri bya yena. U vula leswaku u tsakile hi bindzu leri hikuva ri famba kahle, ndyangu wa yena wu hlayisekile, u tlhela a kota ku yisa vana eswikolweni ku ya dyondzela mitirho hi mali leyi a yi kumaka emathekisini.

4.2.7.6. Let's talk (A hi vulavuli)

Ku vulavula i mhaka leyinene ku kota ku va yi lunghisa na ku humesa leswi nga mbilwini ya munhu. Ku va munhu a kota ku tshunxeka emoyeni hiloko a phofula leti nga xifuveni xa yena. N'wamathekisi loyi u tsarile thekisi marito lawa ku lemukisa vanhu ku loko ku ri na leswi va lavaka ku burisaniwa hiswona, va nga chavi ku vulavula. U boxa leswaku xitsariwa xa yena xi vula leswaku nchumu wun" wana na wun" wana lowu va lavaka ku vulavula na yena hiwona, yena wa kumeka leswaku va nga burisana.

Muchayeri u kombisa leswaku na loko mukhandziyi a kayivela mali kumbe ku pfumala mali yo hakela ethekisini ya yena, a vulavurisani na yena leswaku va ta pfumelelana eka swo karhi. U vula leswaku vakhandziyi loko va vona xitsariwa lexi, a xi va hlohloteli ku ta vulavula na yena hikuva u lulamerile ku burisana na vakhandziyi va yena. U vula leswaku na le ka vakhandziyi, a ku ve na ku vulavurisana hi moya wa kahle leswaku ku va na kurhula.

U kombisa leswaku hambiloko ku ri na munhu loyi a lombeke mali eka un" wana, loko a vona a nga ri na yona mali leyi a yi lombeke, a nga tumbeli loko a n" wi vona, a humeli erivaleni va vulavurisana va kota ku twanana leswaku u ta yi vuyisa rini naswona hindlela yihi. U vula leswaku ku

vulavula i murhi lowu nga sivelaka timholovo na ku endla un" wana nsele hikokwalaho ka ku vaviseka munhu a nga vulavuli.

Muchayeri u tlhela a vula leswaku hambi munhu a ku hoxerile hi nchumu wihi kumbe wihi ntsena loko a vulavula na wena a komba ku tisola, swi amukeli vutomi byi ya emahlweni. Hikokwalaho ku vulavurisana i mhaka ya kahle leyi akaka na le mindyangwini kambe loko ku nga ri na ku vulavurisana, un" wana na un" wana u ta endla hi ku rhandza emutini ku hundzuka ematlangwanini.

4.2.7.7. Under pressure (Hansi ka ntshikelelo)

Munhu loko a ri karhi a tirha laha a tirhaka kona u tirha a tshunxekile hikokwalaho ka ku va a nga tirhi ehansi ka ntshikelelo. Loko a tirha ehansi ka ntshikelelo, a nga tirhi ntirho hi ku hetiseka, a nga endla swihoxo swo tala leswi hi masiku a swi papalataka. Munhu loyi a nga tsala xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku u xi tsarile hikokwalaho ka ku vona leswaku eka ntirho wa vona wa mathekisi, loko va ri karhi va tirha va tirha ehansi ka ntshikelelo wa ku va va nga tivi leswaku yi ta swi kota ku endla mali leyi nga ta yi hakela thekisi.

Leswi swi vangela ntshikelelo eka n" winyi wa thekisi hikuva loko atsandzeka ku hakela, swi fika laha bangi yi taka yi ta yi teka movha wa yena. U vula leswaku swi vangela ntshikelelo wa leswaku loko ndzi kotile ku hakela ndzi nga swi kota ku sala na mali leyi nga pfunaka emutini hikuva u va a tshembile ku kuma ku dya hiyona thekisi.

Muchayeri loyi a thoriweke ku fambisa thekisi leyi u hlamusela leswaku va tirha ehansi ka ntshikelelo hikuva van" wana vinyi va mathekisi ku na maliyo karhi leyi va yi lavaka leswaku muchayeri u fanele ku vuya na yona hi siku. Muchayeri u tirha ehansi ka ntshikelelo wa ku lava leswaku a fikisa mali leyi a pimeriweke ku vuya na yona. Leswi swi endla leswaku a tirha hi matimba leswaku a hatla a yi kuma leswaku loko a hundzisa, leyi nga sala yi va ya yena hikuva va vula leswaku mali leyi va yi holaka yitsongo.

U kombisa leswaku xin" wana xi endlaka leswaku va tirha ehansi ka ntshikelelo i ku chayela thekisi ya munhu loyi loko a tirha hiyexe u karhata vakhandziyi laha swi fikaka leswaku vakhandziyi va byelana leswaku thekisi ya ka mani kumbe yo tsariwa ku yini a hi khandziyi. Muchayeri loko a tirha eka thekisi leyi u va na ntshikelelo wa leswaku vakhandziyi va ta tsakela ku yi khandziya loko ku ri na yena.

Muchayeri u tlhela a va na ntshikelelo wa ku va a ri na ku chava leswaku vanhu va ta yi kombela ku va yisa eka marendzo yo hlawuleka hikuva yan" wana ya marendzo lawa hiwona ya ngenhisaka macheleni swinene. Xik, Marendzo ya ku fambisa vana va xikolo. Loko munhu a rhwala vana va xikolo, wa swi tiva leswaku n'hweti yin" wana na yin" wana u kota ku ~~am~~ mali leyi a tivaka leswaku a swi nge tsandzi u ta yi kuma yi ri karhi yi nga katsi na ya siku na siku. Leswi swi vanga ntshikelelo eka muchayeri loko thekisi ya yena yi nga tirhi ku fana na tin" wana.

U hlamusela leswaku loko a ri epatwini, loko a vona thekisi yin" wana endzhaku ka yena, swi n" wi vangela ntshikelelo wa ku a nga tivi ku loko a yimerile vakhandziyi, thekisi leyi nga ndzhaku yi nga n" wi hundza yi ya kuma vakhandziyi vo hlaya emahlweni. Leswi swi hetelela swi endla leswaku a nga lavi ku hundziwa kutani a sungula ku famba hi rivilo. Vakhandziyi lava ngenhaka na lava chikaka va byeriwa ku hatlisa ku khandziya ku ri ku vona loyi a nga endzhaku. Kasi van" wana vachayeri va vekiwa ehansi ka ntshikelelo hi vakhandziyi lava sindzisaka leswaku a famba hi rivilo hikuva laha va yaka kona va fanele ku nghena hi nkarhi wo nge, kasi van" wana vakhandziyi va lava thekisi yi famba khwatsi. Leswi hinkwaswo swi vangela muchayeri ku tirha ehansi ka ntshikelelo a nga tivi leswaku u fanele ku endla yini a tshika yini.

Vakhandziyi va tlhela va veka n" winyi wa thekisi ehansi ka ntshikelelo wa ku va va lava leswaku a xava xo chayisa eka thekisi ya yena, ngopfu loko ku ri thekisi leyi rhwalaka vana va xikolo, va vula leswaku a va yi enkosini va lava ku ri na xo chaya lexi baka. Loko va kuma leswaku eka thekisi ya yena a ku na xigubu lexi baka, va suka va nga ha fambi hiyona.

Thekisi leyi nga na xigubu va lava yona na le ka marendzo layo hlawuleka. Ku va thekisi yi pfumala xo chaya, swi veka vachayeri ehansi ka ntshikelelo hikuva n" winyi wa thekisi u vona swi nga ri na nkoka ku xava xo chaya lexi nga ta n" wi durhela. Vachayeri van" wana swi fika laha va n" wi hlekaka a vula leswaku mulungu wa yena i n" ame, a nga lavi mali yi huma, u lava yi nghena ntsena. Loko ku ri na xo chaya xa kahle vanhu va ta tsakela ku tirhisa thekisi leyi.

U hlamusela leswaku xitsariwa xa yena xi lava leswaku vanhu va hanya va tshunxekile. Vanhu vo tala va hanya ehansi ka ntshikelelo wa swiyimo swo hambana. U vula leswaku loko vanhu va twa va tshikeleleka a lavi ku pfuneka swi nga se va tikela hikuva ntshikelelo a wu kahle evuton" wini bya vanhu wu vangela mavabyi.

4.2.7.8. Hanya ni hanya

Ku hanya i ku va na vutomi, i ku va u kumeka u nga fangi. N" winyi wa thekisi u hlamusela leswaku u tirhisile xitsariwa lexi ku lava ku tiyisisa eka vakhandziyi va yena leswaku a va vi na vutomi leswaku na yena a kota ku hanya. U hlamusela leswaku loko vakhandziyi va yena va hanya u kuma vanhu lava nga ta khandziya thekisi ya yena na ku va tiyisisa leswaku va ta hlayiseka leswaku na yena a kuma swakudya leswi nga n" wi nyikaka rihanyo.

Hi xitsariwa xa yena, u hlohlotela vakhandziyi ku yi khandziya hi ku tiva leswaku va ta hanya eka yona hi le tlhelo yi ri karhi yi pfuna n" winyi wa yona ku endla leswi na leswiya hi mali leyi a yi kumaka. Himaritoman" wana vuhlayiseki bya vakhandziyi i bya nkoka leswaku va ta ya emahlweni va hanyisa na n" winyi wa thekisi.

4.2.7.9. Zamazama (Ringetela)

Zamazama i rito ra Xizulu leri vulaka ku ringetela hi Xitsonga. Vito leri ri thyiwiwe thekisi leyi a yi swi twile hi ku hlakala, laha na vanhu a va nga tsakeli ku yi khandziya hikuva loko yi famba eka patu leri nga riki na xikontiri, ritshuri a ri nghenetela ku ku mpoti endzeni ka yona. Loko vanhu

va khandziya yona, a va fika laha va yaka kona va thyakile va tlhela va basuluka na tinxiya, vanhu a va khandziya hikokwalaho ka ku ka va nga ri na ku hlawula hikuva mathekisi a ya nga ri kona emugangeni wa ka vona. Thekisi leyi loko ku na mpfula vanhu a va thoneriwa ku tlhela ku nghena mati ya thyaka hi le hansi.

Vito leri ra Zamazama ri thiyiwile hi vakhandziyi va vula leswaku n" winyi wa yona wo ringetela leswaku kumbe a nga kuma mali ku ya xava thekisi yin" wana hikuva liya se yi karhele. Loko va yi vona a va vula leswaku ringetela hi lexi xa ta hambixi ta swi kota ku tiyisela ku kondza va ya fika, hikuva loko va ri eka yona, a va khoma mbilu hikokwalaho ka ku va masiku man" wana a yi ta yima endleleni va lunghisa, yi tlhela yi yisa emahlweni narendzo.

N" winyi wa thekisi leyi, u tsaka hi vito leri hikuva ra vulavula. U tlhela a vula ku ri na le ka swilo swa vutomi a swi bihangiki ku ringetela hikuva loko munhu a nga ringeti swilo swintshwa a nge dyondzi, naswona a nge swi koti ku kuma vutivi lebyintshwa. U vula leswaku munhu hiyena wo ringetela hikuva na ku lava ntirho munhu u ringetela ku kondza a kuma lowu n" wi faneleke a tlhela a tiphina ku tirha eka wona.

Ku ringetela swa pfuna hambileswi eka nkarhi wun" wana swi nga nakhombo. Xik, Vanhu lava yaka eka migodi leyi nga pfariwa ku ya ringetela ku kuma swicelwa va fela lomo van" wana va nga ha kumeki. Hi ku ringetela, van" wana va swi kuma kutani va ya swi xavisa va kota ku hanyisa mindyangu ya vona. Van" wana va weriwa hi khombo ra ku dlayiwa hi lavafambaka na vona va va tekela leswi va swi kumeke emugodini.

Muchayeri u hlamusela leswaku ku ringetela i swa nkoka naswona swa pfuna hikuva van" wana va sungula swibindzwana, va xavisa swilo swo hambana laha swilo swa vona swi xaviwaka, va hanya vutomi bya kahle hikokwalaho ka ku xavisa. Va ringeterile swi pfumela, leswi vulaka leswaku loko munhu a ri na miehleketo ya ku ringeta ku endla swo karhi, a nga chavi ku ringetela ku kondza a kuma lexi a nga ta humelela eka xona.

4.2.7.10. Zwo ndingana (Swi ndzi ringanile)

Mikarhi yo tala vanhu a va tali ku enela hileswi va nga na swona. Hambiloko va ri na swilo leswi mi nga vonaka wonge va na hinkwaswo a va ha lavi nchumu, vona va vona swi nga enelangi, va lava swo tlula leswi va nga na swona. Van" wana hambi va dyondzile, va ri karhi va tirha kahle a vayimi ku dyondza, leswi vulaka leswaku a va eneli hi tidyondzo leti va nga na tona, va na torha ra ku engetela tidyondzo ta vona.

N" winyi wa thekisi leyi tsariweke marito lawa i munhu loyi a nga na miri lowukulu, laha van" wana va vulaka leswaku miri wa yena a nga wu koti wa titsandzeka, kutani hi xitsariwa xa yena u hlamusela leswaku miri lowu Xikwembu xi n" wi nyikeke wona wu n" wi ringanile hikuva xi n" wi endlile xi na xikongomelo, hi xona xi endlaka leswaku a tikota. U boxa leswaku vanhu va nga n" wi tweli vusiwana leswi Xikwembu xi n" wi nyikeke swona swi riw ringanile.

U yile emahlweni a hlamusela leswaku na thekisi leyi a nga na yona yi endla mali leyi n" wi ringanaka. U vula leswaku xitsariwa xa yena xi lava kukombisa vanhu leswaku va amukela leswi Xikwembu xi va nyekaka swona hikuva van" wana loko va ri na ntima, va endla hi matimba ku tola swilo swo tshwukisa ku susa ntima wa vona. Ku endla leswi, swi kombisa ku ka u nga amukeli leswaku u na ntima. U vula leswaku vanhu a va khensi leswi va nyikiweke hi Xikwembu va vula leswaku swi ndzi ringanile, ku va Xikwembu xi ku nyikile leswi, xi vonile swi fanerile hikokwalaho yena a amukelaka leswi a swi kumaka hi ku vula leswaku swi ndzi ringanile.

4.2.7.11. Be wise (Tlharihani)

Munhu wo tlhariha u tirhisa vutlhari lebyi a nga na byona ku n" wi vuyisa evuton" wini. U tshama a ri karhi a ehleketa leswaku i yini swi nga endlaka leswaku swilo swi n" wi olovela evuton" wini. Vanhu lava tlhariheke i vanhu lava nga hundza hi le ka mitlhontlho leyo tala. Ku va va hundzile eka yona swi va pfunile ku engetela vutlhari va kota ku tiva leswaku va humisa ku yini eka leswi va hlanganaka na swona.

Munhu loyi a tsaleke marito lawa eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u lava ku hlohlotela vanhu ku va va tlhariha, va kota ku vona leswaku va nga tihanyisa hi yini hikuva mitirho ya kala. U boxa leswaku vanhu va fanele ku tirhisa miehleketo ya vona ku endla leswi nga ta va swa nkoka na ku tisa mbuyelo lowunene.

Muchayeri u vula leswaku va nga ha tirhisa miehleketo ya vona leswaku va nga nghena eka bindzu ra muxaka wihi hikuva mabindzu ya tele laha va nga hlawulaka ku teka wona. U vula leswaku loko yena a ngenile eka bindzu ra mathekisi, a swi vuli leswaku na vona va nga landzelela mikondzo ya yena kambe va fanele ku tlhariha va vona leswaku va nga hanya hi yini ku nga ri ku yimela mfumo leswaku wu va thola.

4.2.7.12. Pay with smile I'll drive you with smile (Ndzi hakeli hi ku n'wayitela ndzi ta ku fambisa hi ku n'wayitela)

Vakhandziyi va mathekisi va tsakela leswaku loko va khandziyile thekisi, va fikisiwa laha va yaka kona va hlayisekile naswona ku nga ri na nchumu kumbe munhu na un" we loyi a khunguvanyisaka un" wana endzeni la thekisi. Kasi vachayeri na vona va tsakela vakhandziyi lava burisanaka kahle na vona. Muchayeri loyi a vekeleke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u lava ku kombisa vakhandziyi va yena leswaku loko u endlela munhu leswinene, na yena u ta ku vuyisela hi vunene.

Xitsariwa xa yena xi lava ku byala moya wa vunene exikarhi ka muchayeri na mukhandziyi, laha mukhandziyi a fanelaka ku kombisa leswaku u ya eku chickeni a nga se fika laha a chikaka kona. Loko mukhandziyi a hakela hi ndlela leyi, swi endla leswaku na muchayeri a chayela kahle a ri karhi a tiva leswaku ku na mukhandziyi loyi a yaka eku chickeni. Kambe loko mukhandziyi a ku ndzi chika kwala a swi tisi ku n" wayitela eka muchayeri hikuva u chayela a nga tilulamiselangi leswaku u fanele ku yima. Leswi swi siya mukhandziyi na muchayeri va nga hundzisani kahle hikuva mukhandziyi a nga vula leswaku u hundzisiwile laha a fanele ku chika kona, hi tlhelo muchayeri a nga vula leswaku a wu ndzi byelangi hi nkarhi. U hlamusela leswaku loko mukhandziyi a n" wi byela hi nkarhi leswaku wa

chika, swi tisa n" wayitelo eka yena ku nga ri ku siya vakhandziyi va banana na switulu hi ku yima hi ku hatlisa.

U vula leswaku vakhandziyi lava a va fambisaka hi ku n'wayitela hi lava loko va vuya emadorobeni va hakelaka hi mali leyi cincekeke, leyi nga ta ka yi nga nwi hlwerisi ku yi cinca hikuva loko ku ri yo ringana na dzana ra tipondo kumbe ntlhanu wa makume, swa hlwela ku cinca naswona van" wana va hakela hi mali leyi yi ri mali ya vuxisi.

Hikokwalaho ka ku ka a nga lavi ku hlwerisa vakhandziyi van'wana, a nga wu kumi nkarhi wa ku kambela mali leyi leswaku i yinene kumbe i ya vuxisi. U vula leswaku ku ka vanhu va nga hakeli hi timali ta muxaka lowu, swi n'wi pfuna ku nga kanganyisiwi mali ya yena leyinene a sala na ya vuxisi. U vula leswaku vakhandziyi lava hakelaka hi mali yo cinceka va endla leswaku a va fambisa hi ku n" wayitela.

4.2.7.13. Basheshe ba hleka (Va hatliserile ku hleka)

Munhu loko a velekiwa a swi tiveki leswaku u ta kula a hanya vutomi bya njhani. U tava munhu loyi a nga na swa yena kumbe u ta va xisiwana. Munhu loyi a tsaleke thekisi ya yena marito lawa i munhu loyi a tihanyisa hi ku oxa ticondzo ta tihuku a xavisa ku kondza vanhu va n'wi vula lowo xavisa ticondzo. Loko a ri karhi a endla leswi, van'wana a va n'wi hleka va vona wonge a nga tlharihang. Van'wana va vonile ku hiteka ka yena, kutani va n'wi akela muako laha va nga nwi lombela mali a xavisa na nyama ya huku. Vanhu va tsakerile bindzu ra yena va n'wi seketela hi ku xava eka yena.

Vanhu a va n'wi tekela ehansi va nga tivi vumundzuku bya yena. Sweswi i n'wamabindzu lonkulu laha lava a va hleka sweswi va khomiwile hi tingana. A va hleka vusiwana bya yena ku kondza a tisungulela bindzu leri hi ku xava phakiti rin'we ra ticondzo, kambe sweswi ku ta dyilori dyi ta chicha mabokisi ya tihuku eka xitolo xa yena ku ndlandlamuxa bindzu ra yena. U xavile thekisi leyi a yi tsaleke marito lawa ku hlamusela leswaku vanhu va hatlisile ku n'wi hleka, kambe va nga tivi leswaku vumundzuku bya yena

byi ya va njhani. Lava a va n'wi hleka sweswi hi vona va yaka eka yena ku ya kombela ntirho, leswi vulaka leswaku a swi fanelangi ku hleka xiyimo xa munhu wo karhi hikuva a wu tivi leswaku mundzuku u tava kwihi. Loko u ri na swilo u nga hleki lava nga hava hikuva mundzuku ku nga va wena u pfumalaka.

4.2.7.14. Khodani gundo lashu (Tlangelani/ndhundhuzelani ku hlula ka hina)

Loko hi karhi hi hanya na vanhu lava hi hanyaka na ku tshama na vona a hi vangani lava loko va vona un'wana wa vona a ri karhi a humelela va tlangelaka na yena. Vo tala va nga vula hi nomu leswaku u tirhile kambe embilwini swi nga ri tano. Xiphiqo hileswaku a wu nga swi koti ku vona leswaku u vula hi mbilu ya yena hinkwayo kumbe ku va ku ri nomo ntsena.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku hi xitsariwa xa yena u lava leswaku vanhu loko va vona un' wana a xaniseka hi ku tsandzeka eka swo karhi, ku nga va eka swa tidyondzo loko a hetelela a pasa, hi fanele ku n'wi ndhundhuzela leswaku u hetelerile a hlurile eka maxangu ya xikambelo lexi a nga pasi sweswi a nga pasa.

Muchayeri u vula leswaku hi fanele ku tlangela na yena hi ri karhi hi kombisa leswaku loko a ri karhi a tsandzeka, a hi rila na yena, a hi nga nwi hlekuli. U vula leswaku hi xitsariwa lexi vanhu va fanele ku dyondza ku tsaka na munhu loko a humelerile hikuva loko ku ri na nchumu wo karhi lowu a wu n'wi hlupha, a hetelela a hlula, eka yena i swa nkoka. Hikokwalaho hi fanele ku nwi ndhundhuzela leswaku u tirhile. Hi fanele ku tlangela na yena.

4.2.7.15. Live without limits (Hanya u nga ri na swipimelo)

Evuton'wini munhu un' wana na un'wana u tivekerile swipimelo swo karhi leswaku va ta swi fikelela. Van'wana va twa ku vava loko va tsandzeka ku fikelela swo karhi leswi va swi lavaka, kasi van'wana hi vona va tipimelaka, va vula leswaku swilo swo karhi a va nga swi koti ku swi fikelela. Va vula leswaku swilo swo karhi a va nga swi koti swi ta kotiwa hi van'wana. Munhu

loyi a tsaleke marito lawa eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku u lava leswaku vanhu va hanya va nga ri na swipimelo swa leswaku nchumu wo karhi a ndzi nga wu koti. Xik, N'wana loyi a nga riki na vatswari kambe a ri n'wana loyi a pasaka kahle exikolweni, kutani a vula leswaku swa fana hambiloko a pasa a nge yi eyunivhesiti hikuva a nga na vatswari lava nga ta n" wi hakelelaka leswaku a yisa tidyondzo emahlweni.

Muchayeri u vula leswaku n'wana loyi u fanele, a hanya a nga ri na swipimelo swa leswaku ku pfumala vatswari swi nga nwi sivela ku ya eyunivhesiti, yena a dyondzi a ri karhi a tibyela leswaku eyunivhesiti u ta ya leswaku u ta yisa ku yini swi ta vonaka loko a pasile hikuva masiku lawa ku na tibasari leti pfunaka lava pfumalaka mali leswaku va yisa tidyondzo ta vona emahlweni.

Munhu loyi a tsaleke marito lawa eka thekisi ya yena, u vula leswaku ku va yena a hanyile a nga ri na ku tipimela leswaku a nge swi koti ku xava thekisi hambileswi a ku nga ri na xikombiso xo komba leswaku a nga swi kota. Kambe hikokwalaho ka ku navela na ku tirha hi ku tiyimisela, u swi kotile ku xava thekisi. Hi xitsariwa xa yena, u boxa leswaku u lava ku tsundzuxa vanhu leswaku evuton'wini a swi laveki ku hanya hi ku titsan'wa, kambe va fanele ku yima va tiya hileswi va swi lavaka va tlhela va tirha leswaku va swi fikelela. Va nga tipimeli leswaku va nge swi koti.

4.2.7.16. Wajika mhlaba (Misava yi jikile)

Laha misaveni ku na swilo swo tala leswi a hi swi tiva leswaku swi fanele ku humelela hindlela leyi, kambe eka masiku ya namuntlha, a swa ha ri tano, misava yi jikile. Khale a swi tiveka leswaku n" wana wa nhwana u ta kuma n" wana loko a kurile, a tlhela a va a tekiwile a ta ya kuma n" wana ~~okati~~ ^{okati} Hikokwalaho ka ku va misava yi jikile, n" wana wa nhwanyana wa kaye wa malembe na jaha wa khumembirhi wa malembe, va kuma n" wana. Khale a ku ri nhlamba ku kuma n" wana u nga tekiwangi. Sweswi vanhu va rimbewu rin" we va na mpfumelelo wa ku tekana eAfrika-Dzonga hikokwalaho ka ku jika ka misava. Vatekani lava va hundzuka nsati na nuna kambe va ri vavanuna ntsena kumbe va ri vavasati ntsena.

N" winyi wa thekisi leyi tsariweke marito lawa u hlamusela leswaku u yatsarile hi ku hlamarisiwa hileswi a swi vonaka eka ntirho wa yena wa mathekisi. U boxa leswaku vafana na vanhwanyana a va chavi ku n" wikombela leswaku a va heleketa etindhawini ta vuwiselo ku ya tshama va hungasa hi ku nwa byalwa va oxa tinyama. U vula leswaku misava yi jikile hikuva vana lava va na mali yo kota ku susa thekisi, va yi hakela ku ya nwa mabyalwa va tshika ku yi hakela yi va heleketa ku ya endla ndzavisiso wa swa xikolo leswi nga va vuyerisaka evuton" wini.

Muchayeri u vula leswaku misava yi jikile hikuva vana va xikolo a va chavi ku ya exikolweni hi nkarhi wa xikambelo va nga tivi leswaku ku tsariwa yini, leswi kombisaka leswaku mudyondzi yaloye a nga kalangi a tihlupha hi ku khoma buku hikuva a nga swi tivi leswaku ku tsariwa yini. Kasi van" wana va ya eku tsaleni va ri karhi va nuha byalwa. Maendlelo lwahiwona ya endlaka leswaku mbuyelo wa vona ku ri lowu va ka wu ri ehansi hikuva na loko va ri karhi va dyondza, a va twi nchumu hikuva va dyondza va dzahile fole ra rihlaza. Xa vona i ku endla leswaku ku nga vi na ntshamiseko ekamareni yo dyondzela eka yona.

U kombisa leswaku misava yi jikile na vavasati va mindyangu va ya eku nweni va tlhela va n" wi hakela leswaku a ya va chichi emakaya va nga vileli hi nchumu. Hikokwalaho ka leswi van" wana va kumekaka va pfinyiwa va tlhela va dlayiwa swi nga tiveki leswaku va dlayiwile hi mani hikuva a va chavi ku famba vusiku. Hi xitsariwa xa yena u hlamusela leswaku swilo a swa ha fani na khale, sweswi ku hanyiwa vutomi byo hatlisa na leswi humelelaka a swi tolovelekangi hikokwalaho ka ku jika ka misava.

Muchayeri u hlamusela leswaku ku jika ka misava swi vonaka na le ka maxelo, timpfula a ta ha ni hindlela leyi a ti nisa xiswona khale. Mpfula ya kala, loko yi tshuka yi nile, yi na hi matimba yi onha. Loko ri hisa, naswona ri hisa ku tlula mpimo leswi a swi nga ri swona. Leswi i swikombiso swa ku va misava yi jikile.

4.2.7.17. What's on a man's mind (I ncini xi nga miehleketsweni ya munhu)

Munhu loko a miyerile a ri karhi a anakanya, u nge swi koti ku tiva leswaku u ehleketa yini. Leswi nga miehleketweni ya yena swi tiviwa hi Xikwembu ntsena hikuva eka xona ku hava nchumu lowu nga tumbela. Miehleketo ya munhu yi entile na leswi a swi ehleketaka swi va swi ri leswikulu. Nkarhi wun" wana u nga tivutisa leswaku u ta swi kota sweswi hikokwalaho ka leswi a nga ta va a swi vurile leswaku wa swi ehleketa.

Munhu loyi a tsaleke marito lawa ethekisini ya yena, u boxa leswaku swi lo ta emiehleketweni ya yena leswaku munhu un" wana a nge swi koti ku tiva leswaku un" wana u ehleketa yini. U kombisa leswaku hambiloko u swi lava ku swi tiva, a swi koteki hikuva u nga va u tshamile na munhu kambe yena hi miehleketo a nga va a ri ku tirheni ka swo karhi kun" wana. Kambe hikokwalaho ka ku ka u nga koti ku tiva leswi nga miehleketweni ya munhu, u ta pfumela leswi a ku byelaka swona. Leswi swi kombisa ku enta ka miehleketo leswaku leswi nga ka yona ku hava loyi a nga swi tivaka.

Muchayeri u hlamusela leswaku a wu nge koti ku tiva leswi nga miehleketweni ya munhu hikuva a nga va a ri karhi a ku byela marito ya kahle yo tsokombela, hi le tlhelo a ri karhi a kunguhata ku ku endla nsele wo chavisa, lowu nga ta hlamarisa misava. U vula leswaku leswi nga miehleketweni ya munhu swi tiviwa hi yena n" winyi hikuva munhu a nga kunguhata ku endla swilo leswi loko swi twiwa swa chavisa.

U boxa leswaku hikokwalaho ka ku ka u nga tiva leswi nga miehleketweni ya munhu, loko a kumeka a ri enhoveni ku humelela nghala na munhu a nga tsutsumela eka nghala hikuva wa swi tiva leswaku nghala ntirho wa yona i yini ku nga ri ku landza munhu hikuva munhu u nge tiva leswi a ehleketaka swona.

4.2.7.18. Impilo imnandi nge zitha (Vutomi byi nandziha loko u ri na valala)

Vutomi i ku va na rihanyu kasi valala ku kongomisiwa eka vanhu lava u nga twananiki na vona. I vanhu lava u lwaka na vona. Loko hi ri karhi hi hanya, a hi vanhu hinkwavo lava hi twananaka na vona. Ku nga twanani na

vanhu lava swi va swi vangiwa hi swilo swo hambana, swilo swo tanihi mavondzo na swin" wana.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u xi tirhisa hikuva a swi vonile leswaku vutomi a byi nandzihi loko u nga ri na valala. U kombisa leswaku loko ku ri na vanhu lava mi nga kumaniki, swi endla leswaku vutomi byi nandziha hikuva leswi u nga ta va u hundza eka swona, swi vula swo karhi eka wena na valala va wena. Loko wena swi ku fambela kahle, valala va wena va twa ku vava naswona ku twa ku vava ka vona eka wena vutomi bya nandziha.

Muchayeri u kombisa leswaku valala ku nga va vanhu vo karhi kumbe swiyimo swo karhi leswi u hundzaka eka swona hikuva vutomi i vhlwa bya rhendzeleka, nkarhi wun" wana wa gonya swiganga. Loko u gonya swiganga swa vava hikuva valala va tsaka hi nkarhi wolowo, kambe endzhaku ka ku gonya u fika exiehlweni u rhelela, kutani vutomi byi nandziha. Laha hilaha valala va twaka ku vava. Swa laveka ku va na valala hikuva ku hanya vutomi byo khuluka u nga khuguki, a wu nga kuli naswona a wu nga dyondzi nchumu. A wu nga swi koti ku pfuna vanhu loko u nga hundzangi hi le ka xiyimo lexi vanhu va nga eka xona.

4.2.7.19. Vhadzimu a vha thendi (Swikwembu a swi pfumeli)

Eka xitsariwa lexi Swikwembu va kongomisa eka vakokwana lava feke khale. Ku khorwiwa leswaku vakokwana lava va hi langutela na ku hi letela eka vutomi bya siku na siku. N" wamathekisi loyi u tirhisile xitsariwa lexi eka thekisi ya yena hikuva u hlamusela leswaku swilo swa yena a swi fambi hindlela leyi a swi languterisile swona. U kombisa leswaku mathekisi ya yena a swi nyawuli, ya tshama ya ri karhi ya onhaka. Loko a lunghisa leyi ku onhaka yin" wana, loko a tirhanyana mali a yi tshami, ku tshama ku ri karhi ku tumbuluka swilo leswi lavaka mali leyi a yi tirheke.

Hi xitsariwa xa yena, u vula leswaku va le hansi a va pfumeli leswaku swa yena swi famba kahle hikuva na loko a xava nhundzu ya le ndlwini, a yi hetu nkarhi yi nga tshovekangi kumbe ku ta makhamba va ta n" wi yivela. U

tirhisa xitsariwa lexi ku hlamusela leswaku swikwembu swa ka vona ku nga vona vakokwana wa yena, a va swi tsakeli ku va yena a humelela a va na swa kahle hikuva yena u tirhela endzhaku. Leswi a swi tirhaka a swi vonaki hikuva loko a kuma mali, yi tlhela yi famba a sala a nga ri na nchumu. U vula leswaku a nga swi tivi ku a endla yini ku va vakokwana wa yena va kota ku n" wi pfulela tindlela leswaku swa yena swi n" wi fambela ~~ka~~ hikuva swikwembu a swi pfumeli.

4.2.7.20. Dream big, live full, die empty (Lorha swikulu, hanya hi ku hetiseka, u fa u nga ri na nchumu)

Vutomi byi nandziha loko u byi hanya ku ya hi milorho ya wena laha u fikeleleke hinkwaswo leswi a wu swi ehleketa. Munhu loyi a tsaleke marito lawa eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku vanhu va fanele ku lorha swikulu va tlhela va swi hanya hi ku hetiseka hikuva loko u kala u fa, a wu nga fambi na swona.

U hlamusela leswaku hambiloko u ri na swilo swo tala swi tlhela swi va kahle ka njhani, loko u fa a swi koteki ku fa na swona, wena u fa u nga ri na nchumu. Swilo swa wena swi ta sala swi tirhisiwa na hi vanhu lava a wu nga lavi leswaku va swi khoma, kambe hikokwalaho ka ku va wena u nga ha swi voni ku ta humelela na leswi a wu nga swi lavisi swona.

Muchayeri u vula leswaku loko wa ha ri laha misaveni, u fanele ku va na milorho yo endla swilo leswikulu, loko u swi kuma u tiphina hiswona hikuva loko u fa u ta fa u nga ri na nchumu. Swilo hinkwaswo swa sala wena u famba u nga ri na nchumu ku fana na leswi u nga tisa xiswona laha misaveni. U tile u nga ri na nchumu u ta tlhela u nga ri na nchumu.

4.2.7.21. Ku nzima nja yam (Ka tika munghana wa mina)

Mitirho leyi vanhu va yi tirhaka yi hambanile, van" wana va tirha ehofisikasi van" wana va tirha etindhawini leti va tshwaka hi dyambu na ku ~~nawa~~hi timpfula. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u vekerile na xifaniso xa munhu loyi a tikombaka a tirha hi piki. U vula leswaku loko u tirha ehofisini laha ku nga na swo huhutela moya wo

titimela loko ku hisa na wo hisa loko ku titimela, u nga hlekuli lava tirhaka emasin" wini hikuva na wona i ntirho, naswona wu na nkoka. Hi kuma swin" wana swa swakudya ensin'wini ku komba nkoka wa vanhu lava.

Hi xifaniso na xitsariwa xa yena u hlamusela leswaku ku tirha a swi olovi kambe swi lava ku tiyisela leswaku eku heteleleni ku va na mbuyelo lowunene. Loko munhu a horile mali a yi tsariwi leswaku yi kumiwile hi ku tirha ntirho muni. Leswi vulaka leswaku hi fanele ku hlonipha ntirho wa munhu un" wana hikuva mitirho hinkwayo yi na nkoka. U hlamusela leswaku ka tika munghana wa mina hikuva a ku na ntirho lowu nga vaviki, ntirho wun" wana na wun" wana ku na laha wu tikaka kona.

4.2.7.22. Malapa aa lekane (Miti a yi ringani)

Muti hilaha ku kumekaka ku tshama nuna na nsati nkarhi wun" wana na vana. Ndyangu wun" wana na wun" wana wu na mafambiselo ya wona. Swa b ndyangwini wun" wana swi hambanile na leswi humelelaka eka buri" wana. Leswi kumekaka eka ndyangu wun" wana eka wun" wana swa endleka swi nga kumeki. Xik, Eka ndyangu wun" wana va nga va va tirha kahle nuna na nsati kambe va ri na xiphiqo xa ku pfumala n" wana, kasi eka wun" wana va nga tirhi va hlupheka kambe va ri na vana lava nga tiviki leswaku va ta va nyika yini loko ri xile. Leswi swi tiyisisa leswaku miti a yi ringani leswi nga kona eka wun" wana eka wun" wana swapfumaleka.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u boxa leswaku ku kala a xi tirhisa u kuceteriwa hi vanhu lava a hanya na vona ku katsa na vakhandziyi lava a va n" wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a nga ngenisi xo chaya ethekisini ya yena, kutani yena a va hlamula leswaku ka ha ri na swo tala leswi a lavaka ku swi lunghisa a nga se ngenisa xo chaya, lava nga na swona swi vula leswaku va ringanisile leswi a va swi lava. Va nga va va ri na mathekisi kambe hi mali leyi va yi kumaka va endla swilo swo hambana hiyona. Loko van" wana va swi kotile ku hatla va ngenisa xo chaya swinene eka vona, miti a yi ringani na leswi mali ya vona yi tirhaka swona swa hambana.

4.2.7.23. Life is a journey keep walking (Vutomi i rendzo yana emahlweni u famba)

Loko munhu a kunguhata ku teka rendzo ku ya endhawini yo karhi leyi nga ekule na laha a tshamaka kona u hundza hi le ka tindhawu to hambanahambana. Kun" wana ku nga na tintshava leti a fanelaka ku ti gonya, kun" wana wa rhelela kambe hinkwako laha a hundzaka kona, u kalaa ya emahlweni hikuva u va a nga se fika laha a yaka kona. Swi tano na le vuton" wini loko hi ri karhi hi hanya, hi hlangana na mitlhontlho leyi nkarhi wun" wana u lavaka ku lahlela thawula kambe loko Xikwembu xi nga se vula leswaku u fambile swi ringene, wa boheka ku hanya u ya mahlweni hikuva wa ha ri erendzweni ra vutomi.

N" winyi wa thekisi leyi a yi tsaleka marito lawa u hlamusela leswaku u xiyisisile vutomi a kuma leswaku byi fana na rendzo leri lavaka ku va u ri famba u nga yimi, laha u yimaka ntsena hi ku fa. U boxa leswaku wa swi tiva leswaku evuton" wini u pfa u khuguka u wa. Hambiswiritano u fanele kupfuka u tiphumundha ritshuri u ya emahlweni na rendzo.

Muchayeri u vula leswaku hambi u hlangana na mitlhontlho leyi nga njhani, hikokwalaho ka ku va vutomi ku ri rendzo, u fanele ku ya emahlweni u hanya. U vula leswaku nchumu wu ri wun" we ntsena lowu nga ku yimisaka eka rendzo leri hiloko u nga ha ri kona laha misaveni. Hi xitsariwa xa yena u lava leswaku vanhu va kota ku tiva leswaku loko va ri karhi va hanya, va le rendzweni ra vutomi leri va fanele ku ya emahlweni na byona..

4.2.8. Switsariwa swa switsundzuxo

Evuton" wini i swa nkoka ku va na munhu loyi a kotaka ku ku ~~tsundzuxa~~ loko u huma endleleni. Emathekisini vanhu va vekela switsariwa ku va va hundzisa switsundzuxo hi timhaka ta nkoka na vutomi. Switsundzuxo leswi swi kota ku fikelela vanhu vo hlaya laha vachayeri va vonaka ku ri yona ndlela yo olova ku vulavurisana na vakhandziyi. Leswi landzelaka hi swin" wana swa switsariwa leswi vekeriwaka.

4.2.8.1. No smoking (A ku dzahiwi)

Fole i xidzahiwa lexi swi tikaka ku xi tshika loko u kala u xi ringeta. I nchumu lowu vangaka mavabyi eka rihanyu ra loyi a dzahaka ni le ka lava kumekaka va ri ekusuhi na yena hambiloko va nga dzahi. Xitsariwa xa leswaku A ku dzahiwi xi tala ku kumeka eka xo famba xa mani na mani. Xi va xi ri karhi xi tsundzuxa vakhandziyi leswaku va nga kumeki va dzahela endzeni ka xona. Nawu wa Afrika-Dzonga a wu pfumeli leswaku vadzahi va fole va dzahela laha ku nga na vanhu. Leswi swi vangiwa hikuva vakhandziyi lava nga dzahiki va ri na swivilelo eka vanhu lava dzahaka. Swivilelo swa vona i swa leswaku musu wa fole wa va karhata naswona wu va vangela mavabyi loko va dzahela endzeni ka thekisi. Va tlhela va vula leswaku van" wana va dzudzela fole kun" wana na kun" wana va nga languti, kutani vakhandziyi va hlamusela leswaku swiambalo swa vona swi kumeka swi hisiwa hi mihlahle ya fole leri va ka ri dzahiwa eka xo famba. Vachayeri va vula leswaku ku vekela xitsariwa lexi swi pfuna vakhandziyi ku ponisa rihanyu ra vona.

4.2.8.2. No eating (A ku dyiwi)

Swakudya ku kongomisiwa eka nchumu wun" wana na wun" wana ~~ku~~ dyiwaka. Muchayeri u vekerile xitsariwa xa leswaku A ku dyiwi ku ri ndlela yo lemukisa vakhandziyi leswaku va nga dyeli swakudya endzeni ka thekisi ya yena. U va a ri karhi a va tsundzuxa leswaku va nga dyeli endzeni ka thekisi hikuva loko va ri karhi va dya, va nga thyakisa thekisi ya yena. U tlhela a vula leswaku swakudya leswi va swi dyaka, swi va swi hambanile, van" wana loko va twa nuhwelo wo karhi, a va khomeki kahle laha ~~va~~ ~~va~~ hlantaka kasi van" wana lava nga ri ki na swakudya swi va twisa ndlala swinene, van" wana va famba na swihlangi laha swi rilelaka swakudya leswi dyiwaka.

Leswi swi nga vanga leswaku van" wana va lava ku ka va nga ha fambi hi yona thekisi leyi hikokwalaho ka risema ra swakudya leswi nga fambelaniki na miri wa vona. Hikokwalaho, muchayeri u vekerile xitsariwa leswaku a ta sivela ku thyakiseriwa ka thekisi ya yena na ku komba nkoka wa xitsariwa

eka vakhandziyi hikuva van" wana a va swi ehleketi leswaku leswi va swidyaka swi nga va na nxungeto eka rihanyu ra van" wana ethekisini.

4.2.8.3. No drinking (A ku nwiwi)

Ku nwa tanihi ku dya na ku dzaha ethekisini swi na switandzhaku. Muchayeri u vekerile xitsariwa lexi ku ri ndlela yo sivela mhaka ya leswaku loko munhu a ri karhi a nwa swinwiwa swi nga halaka, swi chela loyi a nga tshama etlhelo. Handle ka ku halaka, loko munhu a hetile ku nwa u cukumeta swikotela ehansi kwala thekisini leswi vangaka ku va thekisi yi nga ha languteki.

Mhaka yin" wana hi vanwi va byalwa loko va nwile va sungula ku vulavulela ehenhla endzeni ka thekisi va tlhela va pfuka vakhandziyi van" wana. Van" wana va nwa va famba va ri karhi va yimisa thekisi leswaku va tipfuna, leswi va ka swi ri karhi swi hlwerisa van" wana ku fika laha va ya ka kona, kasi van" wana va pyopyiwa va tlhela va tipfunela endzeni ka thekisi. Van'wana va endla nkanu va lava ku chika va nga hakelangi. Leswi swi siya vakhandziyi van'wana va famba va nga ntshuxekangi hikokwalaho ka risema leri vangiweke hi vanhu lava nwaka byalwa. Xitsariwa lexi xi pfuna vachayeri leswaku mathekisi ya vona ya basa na ku papalata timholovo hikuva hakanyingi loko vanhu va nwile va vulavula ngopfu va tlhela va vulavulela ehenhla.

4.2.8.4. No sleeping (A ku etleriwi)

Ku etlela i ku wisa hi ku veka miri hinkwawo ehansi kumbe ehenhla ka mubedo. Loko munhu a etlele, u va a wisile. Miri wa yena wu kumeka wu wisile laha ku nga humelelaka swo tala loko munhu a etlele. Loko munhu a etlele wa lorha, eku lorheni ka yena, a nga tlhela a swi kota ku swi humesela ehandle. Xikombiso, ku lorha u ri karhi u hleka kumbe ku rila u nga swi endla swi twakala kasi van" wana va lorha va ri karhi va ba mati.

Muchayeri loyi a tsaleke xitsundzuxo lexi ethekisini ya yena u hlamusela leswaku u lava ku sivela ku va vanhu va etlela eka thekisi ya yena. U vula leswi hikuva loko va etlele va nga lorha, kutani va kanganyisa muchayeri

swi ya vanga timhangu. Eka lava lorhaka va ri karhi va ba mati, swi nga vanga leswaku thekisi ya yena yi va na risema hikokwalaho ka mitsakamisi ya vona. Hikokwalaho, vakhandziyi va fanele ku xi tekela enhlokweni hikuva van" wana va suka ku dyeni va nga karhateka loko thekisi yi nuha.

Ku etlela exikarhi ka vanhu i mhaka yo biha naswona a swi laveki hikuva loko vakhandziyi va etlela, swi nga vangela muchayeri ku khomiwa hi vurhongo leswi nga ta vanga khombo laha ku nga lahlekaka vutomi bya vanhu. Hi xitsariwa lexi u lava leswaku loko vanhu va nghena ethekisini va xi vona, a va swi tive leswaku a va fanelangi ku etlela. Hikokwalaho ka ku van" wana loko va etlela ethekisini, va khigela loyi a nga etlhelo ka vona leswaku nga mhaka yo biha hi ku tikisela un" wana. Hi xitsariwa lexi u tsundzuxa vakhandziyi leswaku va nga etleli loko va ri eka xo famba xa mani na mani.

4.2.8.5. To know me does not mean you must not pay (Ku tiva mina a swi vuli leswaku u nga hakeli)

Xitsariwa lexi xi vakeriwile ku lemukisa vakhandziyi lava ha riki na miehleketo ya leswaku va ta yimela thekisi leyi chayelaka hi munhu loyi va n" wi tivaka leswaku va ta ka va nga hakeli. Hi xitikara lexi, u hlamusela leswaku vanhu hinkwavo va fanele ku hakela hambiloko va n" wi tiva. Va fanerile ku hakela hikuva hakanyingi thekisi yi va yi tekiwile hi xikweleti, kutani loko vanhu va khandziya va nga hakeli, ku ta pfumaleka mali yo hakela thekisi leswi nga vangaka leswaku bangi yi teka thekisi ku tlhelela endzhaku eka vinyi va yona.

Xitsariwa lexi xi tsundzuxa vakhandziyi leswaku va hakela leswaku va fikisiwa laha va yaka kona ku nga ri na ku phikizana. Xitsariwa xi va nomo wa muchayeri leswaku hambiloko a wu khandziyile hi ku tiva leswaku a wu nga hakeli hikokwalaho ka ku tivana na muchayeri, u languteriwa ku hakela hikuva muchayeri u le ntirhweni.

4.2.8.6. Be a passanger not a spy (Vana mukhandziyi ku nga ri xipayi/nhlori)

Vachayeri va khandziyisa vanhu vo tala va tlhela va hambana emathekisini lama va ma chayelaka. Vanhu lava va khandziya hi swikongomelo swo hambana. Van" wana va khandziya ku ri ku lava ku vona machayeledo ya yena, van" wana va ya ko karhi, kasi van" wana va lava ku vona leswaku muchayeri u khoma njhani vakhandziyi. Muchayeri u vekela xitsariwa lexi ku byela vakhandziyi leswaku loko va khandziya thekisi ya yena, a va khandziyi hi xikongomelo xa ku va va yisiwa kun" wana ku nga ri ku khandziyela ku ta vona leswaku loko a ri karhi a chayela u endla yini na vamani.

Muchayeri u vula leswaku u vekela xitsariwa lexi hikokwalaho ka ku va a hlanganile na xiyimo xa ku va un" wana wa vakhandziyi a fonela Mulungu wa yena a ku hi vona muchayeri wa wena u tshama na vanhwanyana, u va xavela swakudya na swin" wana, a tlhela a va yisa laha thekisi yi nga tirheleki kona. U tsundzuxa vakhandziyi leswaku hambiloko va twa kumbe ku vona swin" wana a va fanelangi ku byela n" winyi wa thekisi hikuva vona i vakhandziyi va nga vi tinhlori kumbe swipayi swa n" winyi wa thekisi.

4.2.8.7. Mageza or taxi driver I put food on the table (Mageza kumbe muchayeri wa thekisi ndzi veka swakudya etafuleni)

Muchayeri wa thekisi u vekela xitsariwa lexi ku tsundzuxa vanhu leswaku hambu va nga va duvulela va va vula Mageza, u kota ku xavela ndyangu wa yena swakudya. U vula leswi hikuva va va duvulela va ku i va „Mageza pompini" leswi vulaka leswaku a va hlambi va tiba xikandza ntsena ephayiphini, kutani a va tivisaka leswaku hambiloko va nga va vitana hi mavito wolawo, va kota ku xava swakudya hi mali leyi va yi kumaka epatwini.

Himaritoma" wana, u tsundzuxa vanhu leswaku ntirho i ntirho hambiloko va nga vitana munhu hi vito ra ntirho wa yena, u tirhela ku kuma mali. Mali i mali a yi tsariwi leswaku munhu u yi kumile hi ku tirha ntirho muni, mali hinkwayo ya xava swi nga yi hi ku u yi kumile hi ku tirha ntirho wihi. Loko yi hela ya hela, a swi nge yi hi ku loko u yi tirhile ndhawini yo karhi a yi swi koti ku xava leswi munhu a swi lavaka.

Hi xitsariwa lexi, u tsundzuxa vanhu leswaku va nga tekeli mitirho ya van" wana ehansi, na vona vachayeri va le ntirhweni na swona va tihantirho wa nkoka ku tleketla vanhu valava va va vulaka hi mavito va va yisa emitirhweni ya vona yo hambana.

4.2.8.8. Dear passengers the driver is not responsible for any damage, theft or loss (Eka vakhandziyi muchayeri a nga na vutihlamuleri eka ku onhaka, ku yiviwa kumbe ku lahleka)

Vakhandziyi loko va khandziya mathekisi, va rhwalela nhundzu yo tlula mpimo kasi van" wana va khoma swo ringanela. Eka vona hinkwavo, leswi va swi khomeke swi nga endleka swi yiviwa kumbe ku lahleka hi ku va swi sarile ethekisini. Hi xitsariwa lexi, muchayeri u tsundzuxa vakhandziyi leswaku loko swin" wana swa tinhundzu ta vona swi onhaka, ku yiviwa kumbe ku lahleka ethekisini a hi vutihlamuleri bya yena hikuva ethekisini ku khandziya vanhu vo tala va tlhela va hambana.

Muchayeri u hlamusela leswaku yena i muchayeri, leswi humelelaka eka vakhandziyi yena a nga swi voni kumbe ku swi tiva leswaku ku nga va na leswi nga siyiwa ethekisini ya yena. Xivangelo xa ku ka a nga swi voni hiloko mukhandziyi a vonile mukhandziyi kuloni a siyile swin" wana, kutani yena a chika na tinhundzu to ka ti nga ri ta yena, muchayeri a nge swi tivi leswaku a ku sale nhundzu yo karhi. U tsundzuxa vakhandziyi leswaku va tekela enhlokweni tinhundzu ta vona loko va ri ethekisini hikuva yena u hava vutihlamuleri bya ku onhaka, ku yiviwa na ku lahleka ka tinhundzu ta vona.

4.2.8.9. Respect fool to avoid noise (Xixima xiphukuphuku ku papalata pongo)

Emathekisini ku khandziya vanhu va ku hambanahambana. Vanhu lava van" wana va ya eku khandziyeni va ri na swiphiqo swa vona. Muchayeri bya vekeleke xitsariwa lexi, u hlamusela leswaku loko mukhandziyi a fika a vulavula na yena hindlela yo ka yi nga amukeleki, laha a swi vonaka leswaku loko a hlamula swi ta ya ekule na ku n" wi vangela matihlo, wo

miyela a nga hlamuli. Leswi swi vangiwa hi ku va vakhandziyi va tekela vachayeri ehansi. U vula leswaku vakhandziyi van" wana a va ~~namavulavulelo~~ ya kahle eka vachayeri. Va vulavula swilo leswi nga ta tlhontlha muchayeri ku ri ndlela ya ku lava ku tsakisa vakhandziyi kuloni. Muchayeri u vula leswaku loko a swi vonisa sweswo, a nga n" wi hlamuli ~~loyi~~ a nga eku vulavuleni, loko a vona leswaku a nga hlamuriwi u ta nyuma kutani a miyela.

Muchayeri u vula leswaku xitsariwa lexi i xitsundzuxo na le ka munhu un" wana na un" wana ngopfungopfu eka lava tibyelaka leswaku va ta ~~fiw~~ khaswela. U vula leswaku u n" wi tshika a jakatseka a ri yexe ku ~~papalata~~ huwa hikuva loko yena a ku lexi na yena a hlamula a swa ha vonaki leswaku loyi a nga na nandzu hi wihi na leswaku loyi a nga tikhoma kahle hi wihi. U tsundzuxa vanhu leswaku ku phikizana na xiphukuphuku a swi pfuni nchumu hikuva u hundzuka u fana na xona.

4.2.8.10. Please don't rush me if you are late I'm on time (Ndzi kombela u nga ndzi tsutsumisi/hatlisisi loko u hlwerile mina ndzi le nkarhini/ndzi le ka wona nkarhi)

Vanhu van" wana va lava leswaku kun" wana na kun" wana laha va ~~fika~~ kona ku twiwa vona swi nga ri na mhaka leswaku hi le kwihi. Muchayeri u vekerile xitsariwa lexi ku tsundzuxa vakhandziyi leswaku loko vona va hlwerile ku suka ekaya ku ya laha va yaka kona, loko va fika ethekisini va nga vuli leswaku a engetela rivilo hikuva yena a nga hlwelangi u famba hi wona nkarhi lowu. Leswi u swi vula hikuva a nga tsutsumisa thekisi ku pfuna munhu un" we loyi a nga lo hlwela kutani a ya vavisa kumbe ku lahlekeriwa hi vutomi bya lavotala lava nga famba hi nkarhi.

Xitsariwa lexi xi va xi tsundzuxa vakhandziyi leswaku va hatlisa ku huma emakaya ku ya khandziya thekisi leswaku va ta ya fika hi nkarhi laha va yaka kona, na ku va va papalata ku tlulana milenge na muchayeri hikuva a nge swi koti ku famba a siya vanhu hikokwalaho ka ku tsutsumisa vona va nga hlwela. U va a ri karhi a hlamusela leswaku yena u kuma mali hi ku

khandziyisa vanhu ku nga ri ku kuma munhu un" we a fambisa yena a ri yexe.

4.2.8.11. Fearless/Fear not (U nga chavi)

Loko hi ri karhi hi famba erendzweni leri ra vutomi, hi hundza hi le ka swiyimo swo hambana leswi swin" wana swa swona swi lavaka leswaku munhu a va na xivindzi eka swona. Swi lava leswaku u nga chavi u yimisana naswona hambi swo va njhani. Munhu loyi a vekeleke xitsariwa xa U nga chavi ethekisini ya yena ku ri ku lava ku tsundzuxa na ku hlohlotela van" wana hi xona hikuva u hlamusela leswaku loko wa ha dyondza kuchayela epatwini u hlangana na vachayeri vo hambana. Ku va ku ri ndlela ya ku va nyika matimba ya ku chayela va nga chavi nchumu. U vula leswaku u va na xivindzi xo chayela ku fana na van" wana epatwini.

Muchayeri u tlhela a vula leswaku hambiloko u hlangana na lava nga ku chayelangiki kahle, tiya u nga chavi, famba u ta fika laha u yaka kona. U hlamusela leswaku vanhu va swi lava ku sungula mabindzu yo karhi kambe va ri na ku chava leswaku ri nga ka ri nga humeleli. Hi xitsariwa lexi u hlamusela leswaku eka nchumu wun" wana na wun" wana lowu u na ehleketaka ku wu sungula, u fanele ku va na xivindzi u ta vona swi ta famba kahle.

4.2.8.12. Don't give up (U nga heli matimba)

Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku u kayakayile hi ku endla mabindzu ya hambana swi ri karhi swi nga fambi kahle, ku fikela laha a nga yima eka bindzu ra mathekisi. U hlamusela leswaku emathekisini a swi olovi, swa tika naswona masiku lama mathekisi ya hlayile na mafurha ya durha. U vekerile xitsariwa ku tsundzuxa va mathekisi kuloni na vanhu hi ku angarhela leswaku va nga heli matimba hambi swi tika, swi ta lulama siku rin" wana.

U vula leswaku na loko u ri karhi u khongelela ku kuma nchumu wo karhi, loko u nga si wu khoma u nga heli matimba u tshika ku khongela, yana emahlweni u khongela Hosi yi ta hlamula. U tlhela a tsundzuxa leswaku u

nga va u lahlekeriwile hi ntirho, vukati kumbe swin" wana u nga heli matimba, tiyisela u ta kuma swin" wana ina swa vava loko swa ha ku humelela kambe u nga heli ntamu.

Hi xitsariwa lexi, u tsundzuxa na ku hlohlotela un" wana na u" wana leswaku loko a ti languta, a vona nchumu lowu a lava ku tshika a nga wu yisi emahlweni kutani u ta kuma matimba ya ku endla leswaku nchumu lowu wu humelela. U vula leswaku vanhu va nga heli matimba ku landza milorho ya vona yi ta humelela siku rin" wana a va tiyiseli.

4.2.8.13. Don't be too close, this taxi stops anywhere anytime (U nga vi kusuhi hikuva thekisi leyi yi yima kun'wana na kun'wana nkarhi wun'wana na wun'wana)

Vachayeri vo tala epatwini va rila hi machayeledo ya vachayeri va mathekisi, van" wana va vula na leswaku wonge va lo mama vele rin" we hikokwalaho ka machayeledo ya vona ya vusopfa yo fana naswona ku nga ri lamanene. U vekerile xitsariwa lexi ku tsundzuxa van" wana vachayeri leswaku loko va ri karhi va chayela va landzelelana na thekisi, a va chayeli hi vuhon" wana hikuva thekisi yi nga yima nkarhi wun" wana na wun" wana kun" wana akun" wana.

U vula leswi hikokwalaho ka leswaku vachayeri va mathekisi a va vileli ku ku hundza va tlhela hi ku hatlisa va yima emahlweni ka movha wa wena. Ku va va endla leswi swi nga vangiwa hi ku va va vona mukhandziyi kumbe mukhandziyi un" wana a hlwerile ku vula leswaku wa chika kutani a hlamusela loko a fikile laha a chikaka kona. Muchayeri u tsundzuxa vachayeri kuloni leswaku va nga tshuneli hikuva swi nga vanga timhangu. Muchayeri u vekela xitsariwa lexi leswaku na loko ku tshuka ku humelela mhangu u ta hlamusela leswaku u va tsundzuxile hi xitsariwa hikuva va xi vekela hi le ndzhaku ka thekisi.

4.2.8.14. Don't cut my horn (U nga tsemi rimhondzo ra mina)

EAfrika-Dzonga mitanga ya swiharhi yi hlaseriwile hi makhema lava hlotaka swiharhi va swi dlaya. Xiharhi lexi kumekaka xi ri eka khombo ra ku

dlayiwa ngopfu i mhelembe. Xitsariwa xa U nga tsemi rimhondzo ra mina xi vekeriwile ethekisini ku lava ku tsundzuxa vanhu lava dlayaka timhelembe va ti dlayela timhondzo ta tona. Xitsariwa lexi xi yimela nomu wa tona hikuva a ti swi koti ku tivulavulela. U hlamusela leswaku u vekerile xitsariwa lexi hi ku vona ku dlayiwa ka timhelembe swi nga yimi swi ya emahlweni kutani yena a tihlawulela ku yimela timhelembe hi xitsariwa xa yena.

Muchayeri u vula leswaku kumbe loko vanhu va vona xitsariwa xa yena, va ta va na ntwela vusiwana eka swiharhi leswi hikuva swi nga hela rixaka ra mundzuku ri nga kumi nkateko wa ku vona xiharhi lexi. U boxa leswaku lava dlayaka timhelembe a va swi tivi leswaku na tona ti na mfanelo ya ku hanya tanihi swin" wana swiharhi. Lava va tixanisaka hi ku lava timhondzo tona a va swi tshiki. U hlamusela leswaku u vekerile xitsariwa ku yimela timhelembe leswaku va nga ha xanisi swiharhi swa Xikwembu, a va tshiki ntumbuluko wu teka ndhawu ku nga ri vona va kunguhataka ku swi dlaya.

4.2.8.15. Zwi a itea (Swa humelela)

Nchumu wun" wana na wun" wana loko wu humelela wu va wu ri ra xikongomelo naswona wu humelela leswaku ku hetiseka swo karhi. Loko swi humelela vanhu va kumeka va tivutisa swivutiso swo tala leswi va ka swi pfumala tinhlamulo. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u vula leswaku u lava ku tsundzuxa vanhu leswaku loko va tshuka va humeleriwa hi swilo swo karhi, swi nga va swo vava kumbe leswi tsakisaka va fanele ku tiva leswaku swa humelela. Ku nga va ku ri mhaka leyi va hlamarisaka xa vona i ku tiva leswaku swa humelela.

Muchayeri u hlamusela leswaku u nga lumbetiwa evuton" wini laha u khomiwaka u ya ejele u ya tshama malembe endzhaku va ya kuma ntiyiso wa leswaku a ku nga ri wena u nga endla nandzu wa kona. U kombisa leswaku loko xiyimo xi ri tani, tiva leswaku a swi sunguli hi wena ku lumbetiwa swa humelela.

U boxa leswaku u nga va u tshama emutini lowu vanhu va hundzaka emisaveni hi ku landzelelana kumbe u fela hi vatswari wa ha ri lotsongo. U tsundzuxa leswaku vanhu va nga tivoni nandzu leswaku va nga va va dyohile swin" wana, a va dyohangi kambe a va tivi leswaku ko va nkarhi swa humelela hikuva loko nkarhi wa vona wu fikile, a nga kona loyi a nga swi sivelaka ku nga humeleli.

Muchayeri u kombisa leswaku u nga va na munghana loyi u nga n" witshemba u n" wi byelaka xin" wana na xin" wana hi vuxaka ~~ku~~ hulekisanani wa wena. Loko u byela munghana wa wena leswaku munhu wa wena u ku endlela yini na yini swa kahle, swi fika laha munghana a vonaka wonge wa n" wi bombisela kutani a sungula ku ku vulavula ku biha eka munhu wa wena laha swi nga fikaka ku va mi hambana. Loko swi nga se heta nkarhi mi hambanile u vona munghana wa wena a rhandzana na loyi a ri wa wena. U vula leswaku hambani xiyimo xi ri hi ndlela leyi u fanele ku amukela u tiva leswaku swa humelela.

U tlhela a vula leswaku u nga va u bihe emirini u nga tiyimiselangi. Loko timhaka ti ri hi ndlela leyi u tsundzuxa leswaku munhu u fanele ku swi teka kahle hikuva swi lo humelela a nga swi langutelangi. U vula leswaku na loko u xanisiwile hi swa masangu wa ha ri lotsongo hi xaka ra le kusuhi kumbe u ri evukatini u xanisiwa hi nuna tiva leswaku swilo leswi swa humelela.

U kombisa na ku loko swi ku humelerile swi amukeli hikuva hi velekiwa hi kuma swi ri kona, swa ha ta va kona na le ka nkarhi lowutaka. U vula leswaku vanhu a va languti xitsariwa lexi ku va tsundzuxa hinkwaswo leswi nga tshama swi va humelela leswaku va kota ku tiva leswaku a ku nga ri mihlolo, swa humelela.

4.2.8.16. Certified to carry 15 passengers seated and 0 passenger standing 0kg goods (Ku tiyisisa ku rhwala 15 wa vakhandziyi lava nga tshama na 0 vakhandziyi lava nga yima 0kg tinhundzu)

Emadorobeni hi mahelo ya nh'weti ku pfumaleka na vuphelo bya marha, vanhu va fola mitila yo leha va folela xo khandziya. Vaxavisi va mathekisi va vekela xitsundzuxo lexi lemukisaka vachayeri leswaku va nga khandziyisi ku tlula mpimo. Xitsariwa lexi xi hlamusela leswaku hambiloko vanhu va tele, a va fanelangi ku khandziyisa ku hundzisa mpimo, nawu lowu vekiweke wu nga wa khumentlhanu wa vanhu, a ku na loyi a fanelaka ku yima hambi tinhundzu leto tika.

Xitsundzuxo lexi xi va xi ri karhi xi tsundzuxa na vona vakhandziyi leswaku va nga khandziyi thekisi leyi nga tala leswi nga ta endla leswaku va yima ku ri karhi ku nga laveki munhu loyi a nga yima. Leswi swi va swi vangiwa hi ku va muchayeri a lava ku kuma mali yo tala hi nkarhi wun" we. Kasi hi tlhelo hivona vakhandziyi va sindzisaka muchayeri ku va khandziyisa hambiloko yi tele, va vula leswaku va lava ku hatla va ya fika laha va yaka kona hikuva loko va yimela thekisi leyi nga ta landzela va hlwela. Hi nkarhi wolowo muchayeri u va a veka vutomi bya vakhandziyi ekhombyeni hikuva loko ku humelela khombo thekisi yi tele ku hundza mpimo va nga vavisana hi xivona.

4.2.8.17. Don't bang the door (Mi nga bisi rivanti)

Ku hlayiseka eka thekisi leyi vanhu va fambaka hiyona hiloko rivanti ra yona ri kumeka ri pfala na ku pfula kahle. Mikarhi yin" wana vakhandziyi va kumeka va pfala rivati hindlela yo ka yi nga amukeleki loko va chika na ku khandziya. Mikarhi yin" wana loko va ri pfala loko muchayeri a nga se vula nchumu, ku ta rhanganga vakhandziyi va vilela ku komba leswaku a nga ri pfalangi kahle mukhandziyikulorhi. Exikarhi ka vakhandziyi lava, van" wanava tiendlisa kasi van" wana rivati ri va ri lo tsutsuma ri hatla ri pfaleka.

Hi xitsariwa lexi muchayeri u lava ku lemukisa vakhandziyi leswaku loko va pfala rivanti a va ri pfale hi vukheta, va nga lwi na rona. U hlamusela leswaku ku kala a vula leswi u vona leswaku loko thekisi yi onhaka rivati hi vona vakhandziyi va nga ta tlhela va vilela leswaku a va hlayisekangi va ta hlwela laha va yaka kona hikuva loko ri nga ha tirhi kahle rivati muchayeri u boheka ku chika a va pfulela hiyexe laha swi tekaka nkarhi.

U vula leswaku u tsundzuxa vakhandziyi ku hlayisa nhundzu leyi pfunaka vona hikuva ku va thekisi yi ri karhi yi famba a ku pfuneki n" winyi wa yona ntsena hi mali na vakhandziyi va vuyeriwa hi ku fikisiwa laha va lavaka ku ya kona.

4.2.8.18. Children over 3 years must pay full price (Vana lava nga henhla ka malembe manharhu va fanele ku hakela ntsengo lowu heleleke)

Vanhu va tsakela ku ya lomu va yaka kona va famba na vana va vona. A swi koteki ku va muchayeri a kota ku tiva leswaku n" wana a nga va a ri na malembe mangani. Hikokwalaho, muchayeri u vekerile xitsundzuxo xa leswaku vana lava nga ta khandziya va ri na malembe manharhu ku ya ehenhla va fanele ku hakela ntsengo lowu heleleke ku ringana na munhu lonkulu. Leswi swi pfuna ku va vachayeri va nga koti ku khandziyisa ku tlula mpimo.

U tlhela a vula leswaku swi ta pfuna leswaku vatswari va kota ku tshama kahle eswitulwini va nga tlakulangi n" wana hambu yena n" wana wa tsaka ku khandziya thekisi a tshama exitulwini. Hi xitsariwa lexi xi lava ku sivele vatswari lava ku tumbeta malembe ya vana va vona.

Muchayeri u ri ku va vana va ya eswikolweni leswi hlayisaka vana lavatsongo va tlhela va xaveriwa khekhe ra ku tlangela siku ra ku velekiwa vana hivoxe va swi twa va tlhela va swi tiva leswaku va na malembe mangani. Loko va vutisiwa va hlamusela leswaku i mangani loko mutswari a hlamula swi nga ri swona, n" wana wa kaneta hikuva a nga tivi leswi endlaka ku va mutswari a civa malembe ya yena. Xitsundzuxo lexi i xa nkoka hikuva xi ta sivele vachayeri ku khandziyisa vanhu vo hundza mpimo wa thekisi ya yena.

4.2.8.19. Please do not bring R50, R100, R200 in the morning (Ndzi kombela u nga ti na R50, R100, R200 nampundzu)

Xitsariwa lexi xi tsariwile eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku van" wana va vakhandziyi va thekisi ya yena, va hakela hi mali yo ringana

makumemambirhi na ntlhanu kumbe ntlhanu wa makume na dzana ra tipondo ka ha ri mpundzu, leswi endlaka leswaku a tikeriwa ku kuma cinci. U hlamusela leswaku xitsariwa xa yena xi lemukisa vakhandziyi leswaku va nga khandziyi va hakela hi mali leyikulu ka ha ri nampundzu hikuva u va a ha sungula ku tirha, u va a nga ri na mali leyi a nga fayaka mali ya vona.

Muchayeri u boxa leswaku vakhandziyi a va hakeli hi mali leyitsongo nampundzu leswaku va nga holovi na vachayeri hikuva a hi yena ntsena a nga na xivilelo lexi. U vula leswaku u tsundzuxa vakhandziyi ku ka va nga ti na timali leti hikuva vachayeri van" wana va vula leswaku loko munhu a ka a ta na yona, va handzula hi le xikarhi va ku nyika xiphemu lexin" wana u ta kuma xiphemu xa mali ya wena loko u ta na mali yo hakelela mpfhuka lowu u nga famba wona.

Va hlamusela leswaku va yi handzula ku ri ndlela yo lava leswaku va hakela hikuva loko va va tshika va famba na yona a va hakeli. Va vula leswaku va tele lava nga va tshika va ku va ta tisa kambe a va tisangi hikokwalaho va nga kunguhata ku handzula kumbe va famba na yona, u ta va rindzela epatwini ku kuma cinci ya wena loko va ta va va yi kumile.

4.2.8.20. Obey the rules of the road, don't text while driving (Landzelela milawu ya patu, u nga tsali u ri karhi u chayela)

Hi xitalo vanhu van" wana chayela va ri karhi va tirhisa tiqingho ta vonaleswi nga ri ki kahle hikuva riqingho ri koka rinoko ra munhu. Leswi u vaka u ri karhi u swi twa eka riqingho, swi na xiave ka ku u chayerisa ku yini endzhaku ka ku kuma mahungu lawa. Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku hi mikarhi hinkwayo loko a xi vona, a ri karhi a chayela, xi n" wi tsundzuxa leswaku u fanele ku va ekule na riqingho ra yena hikuva a nga ringeka ku hlamula mahungu lawa a tsaleriweke wona.

Muchayeri u vula leswaku ku hlayisa milawu ya patu i swa nkoka leswaku vutomi bya vakhandziyi byi hlayiseka. U vula leswaku a va fanelangi ku yi landzelela ntsena loko va vona swipitikopo. U vula leswaku ku va munhu a

chayela a ri karhi a tsala hi riqingho swi nga veka vutomi bya vakhandziyi ekhombyeni. Loko u ri karhi u tsala a wu nga languti patu u ta languta riqingho, loko ku humelela swin" wana leswi lavaka leswaku u phephisa thekisi hi xihatla a wu nga swi koti hikuva hala tlhelo u khomile riqingho. Hi xitsariwa lexi u lava ku lemukisa vanhu ku va va tshika ku chayela va ri karhi va tirhisa tiqingho.

4.2.8.21. Don't touch my car (U nga khomi movha wa mina)

Vanhu lava nga riki na timovha a va swi tivi leswaku swa timovha swi fambisa ku yini. Leswaku wu tiyile kumbe a wu tiyangi loko u nga wu khumba kumbe ku wu khigetela wu nga phateka a va swi tivi. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u lava ku sivela vanhu lava nga ri ki na mhaka hi timovha ta van" wana hikuva timovha ta masiku lawa a ti tiyangi loko u wu khigetela wa phateka. U tsarile xitsariwa lexi a tlhela a vekela na xifaniso xa munhu, a khomile nhonga leyi nga yimiseriwa ehenhla un" wana a etlele ehansi ku komba leswaku loko u yi khoma ku nga ri ku yi khandziya u ta ku ba hi nhonga u wela ehansi.

Lexi i xitsundzuxo eka munhu un" wana na un" wana leswaku thekisi ya yena yi khomiwi hikuva van" wana va nga yi khoma na thyaka leri nga salelaka eka yona. Himaritoman" wana a nga tsakeli leswaku thekisi ya yena yi khomakhomiwa hikuva van" wana va khoma va ri na leswi nga yi halaka kutani hindlela leyi u lava ku sivela ku hariwa hi xilo lexi nga susaka pende ya thekisi ya yena. U lava leswaku vanhu va nga khomi thekisi ya yena.

4.2.8.22. Ri phindulo kha mitodzi yavho (Hi nhlamulo eka mihloti ya n'wina)

Loko van" wana va ri eku tikeriweni, ku tikeriwa ka vona i ku vuyeriwa eka van" wana. Xitsariwa lexi nga laha henhla xi tsariwile eka thekisi ya munhu loyi a lombisaka thekisi ya yena eka vanhu lava nga na mikosi leswaku va yi tirhisa no va fambisa hiyona. U vula leswaku loko va humeleriwile hi nkosi, va nga kayakayi yena a ri kona, u ta va fambafambisa hinkwako ku

lulamisa timhaka ta nkosi kutani vona va ta n" wi hakela ku va a va fambisile.

Muchayeri u boxa leswaku yena i nhlamulo ka lava nga eku rileni varhandziwa wa vona va ri hava xo famba. U vula leswaku loko va ri eku rileni, yena u ta va hlangula mihloti hikuva loko va thorile yena, a va nga vi na xiphiko xa leswaku va ta famba hi yini ku lulamisa nkosi, yena u lulamile ku pfuna eka xiyimo lexi xo tika. Hikokwalaho Vatsonga va nge ku fa ka yin" wana i ku pfuka ka yin" wana, loko vona va lahlekeriwile hi murhandziwa wa vona i ku vuyeriwa ka yena.

4.2.8.23. Live the dream (Hanya milorho)

Munhu un" wana na un" wana u na leswi a ehleketaka ku va a swi ~~ka~~ evuton" wini. Loko n" wana wa xikolo a ha ri eka swikolo swa le hansi, u va ~~ari~~ na milorho leyi a tibyelaka leswaku u lava ku tirha hi matimba eka (Giredi 12) leswaku a ta ya eyunivhesiti kumbe ekholichi a ya dyondzela ntirho a ta tirha a va na leswi na leswiyani. Loko a swi fikelerile u va na kurhula embilwini na le moyeni wa yena hikuva u hanya milorho ya yena. U va a hanya leswi a lorha ku swi kuma.

Leswi u va a nga swi fikelelangi hi masalamusi, kambe swi va swi tile hikokwalaho ka ku tirha hi matimba na ku tiyimisela leswaku a fikelela milorho ya yena. N" winyi wa thekisi loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u vula leswaku u lava ku hlohlotela vanhu leswaku loko va ri na milorho yo karhi hi vutomi bya vona swi komba wonge a swi nga koteki va nga heli ntamu, a va tirhi hi ku tiyimisela ku fikelela milorho ya vona leswaku va tikuma va ri karhi va yi hanya.

U vula leswi hikuva yena exikolweni a nga tlarihanga, laha a nga kala a tshika ku ya lava ntirho leswaku a kota ku hanya milorho ya yena, hambileswi swa xikolo a swi tsandza a ri na yona milorho. U hlamusela ku loko va ha kula, ekaya ra munghana wa yena a ku ri na thekisi leyi yena na munghana wa yena a va rhandza ku ya tirha va pfula rivanti ra yona loko vakhandziyi va chika na ku khandziya.

Muchayeri u hlamusela leswaku ku tirha ethekisini swi endlile leswaku a va na norho wa leswaku wonge na yena siku rin" wana a nga xava thekisi, a ta tirha hiyona hikuva swa tidyondzo a swi ala. U vula leswaku hi ku tirha hi xikongomelo xa ku fikelela milorho ya yena, u swi kotile ku xava thekisi leyi a tirhaka hi yona kutani sweswi u hanya milorho ya yena. U kombisa leswaku ku kala a tirhisa xitsariwa lexi, hileswaku yena u hanya milorho ya yena laha a lavaka ku hlohlotela na van" wana leswaku va tirha va nga heli matimba loko va nga se fikelela milorho ya vona.

4.2.8.24. Why rush even Jesus travelled by donkey (Hikokwalaho ka yini u fanela ku hatlisa hambu Yesu u fambile hi mbhongo)

Mukhandziyi un" wana na un" wana u langutela leswaku loko a kuma thekisi, u fanele ku fika laha a yaka kona hi nkarhi. Vakhandziyi van" wana va kota na ku lerisa muchayeri ku chayela hi rivilo loko va nghena ethekisini. Muchayeri u tirhisile xitsariwa lexi ku tsundzuxa vakhandziyi lava n" wi byelaka ku va a tsutsumisa thekisi epatwini. U vula leswaku hikokwalaho ka yini a fanele ku tsutsuma hikuva na Yesu u fambile hi mbhongo kambe a kota ku ya fika laha a ya kona, kutani vakhandziyi a va tiyiseli mafambelo ya yena na vona va ta fika laha va yaka kona va hlayisekile.

Muchayeri u vula leswaku epatwini a swi laveki ku famba hi rivilo hikuva ku nga humelela nchumu lowu nga ku kanganyisaka, loko u ri erivilwini u nga vanga khombo. U vula leswaku hambiloko va nga fambi hi rivilo, va ta fika va hlayisekile eka riendo ra vona.

4.2.8.25. Woman is like a taxi you will get one in the next station (Wansati u fana na thekisi u ta kuma yin'wana eka xitici lexi landzelaka)

Ku ya hi tinhlayohlayo ku vuriwa leswaku vavasati i vanhu lava nga na nhlayo ya le henhla ku tlula vavanuna. Munhu loyi a tsaleke xitsariwa lexi ethekisini ya yena, u fananisa wansati na thekisi hi ku vula leswaku loko u hundza un" wana u ta kuma un" wana exitichini xa le mahlweni. Leswi swi

vula leswaku loko u hundza un" wana u nga vileli hikuva va tele tanihi mathekisi ya nga tala epatwini u ta kuma un" wana.

Xitsariwa xa yena xi tsundzuxa ku tala ka rimbewu leri hikuva eka swilo swo tala swo tanihi le mitlangwini, etikerekeni na kun" wana, u va kuma hixitalo. U kombisa leswaku loko swi nga fambi kahle na nsati, swi fika laha mi hambanaka, u nga twi mbilu ku vava hikuva vavasati i matutu vana va Ntavasi. Muchayeri u vula leswaku vavasati va tele u ta n" wi kuma loyi anga ta tsakisa mbilu ya yena. Loko u nga n" wi kumi laha u ta ya n" wi kuma lahayani ku fana na thekisi u hlawula leyi u lavaka ku khandziya yona hikuva loko ku ta leyi u nga yi tsakeliki u yi tshika yi hundza u ta kuma leyi nga ta landzela.

4.2.8.26. Get ready (Ti lulamise/ Lungheka)

Ku lungheka swi kongomisiwa eka ku va munhu a tilulamisela ku endla swo karhi. N" winyi wa thekisi leyi a yi tsaleka marito lawa u hlamusela leswaku u lava ku tsundzuxa vakhandziyi va thekisi ya yena leswaku loko va tiva leswaku va famba na yena kun" wana a va tshami va tilulamisa hikuva yena loko a fika, u ta lava leswaku a va kuma va rindzerile yena hikuva eka yena nkarhi i mali.

Muchayeri u vula leswaku vanhu a va tshami va ri karhi va swi tiva leswaku thekisi ya yena loko u nga tilulamisangi yi ta ku siya. U vula leswaku yena u tshama a lulamerile ku yisa vanhu kun" wana na kun" wana laha va haku yisiwa kona. U vula leswaku u tsundzuxa vanhu lava khandziyeke thekisi ya yena leswaku loko va ya eku chickeni, va fanele ku tilulamisa hi nkarhi va nga vuli leswaku va chika va fikile. A va vuli leswaku va ta chika lahayani leswaku na yena a kota ku tilulamisela ku yima.

4.2.9. Switsariwa swa swicele

Emisaveni hi hanya laha vanhu va vulavulaka swin" wana na swivale swi va swi rhandzaka va nga ri na mhaka leswaku leswi va swi vulaka loko n" winyi wa swona a swi twa, swi ta n" wi khoma njhani. Vanhu va vulavula hi ku rhandza. Hakanyingi va vulavula hikokwalaho ka mavondzo na ku ka va

nga naveleli van" wana leswinene. Vanhu va vekela switsariwa etimovheni na mathekisini ku ri ndlela ya ku kombisa leswaku leswi va swi vulavulaka va swi twa hambiloko va nga va vutisi. Switsariwa leswi nga vekeriwa hi leswi landzelaka:

4.2.9.1. Mi ta karhala

Xitsariwa lexi xi vekeriwile ethekisini ya munhu loyi a nga xava thekisi kutani vanhu va sungula ku vulavula swilo swo tala hi yena ngopfu leswi nga riki swona. Van" wana va vula leswaku mali leyi a nga xava hi yona mathekisi u dlele Mulungu eJoni a n" wi tekela mali. Van" wana va ku a tirha kkhoma nkuzi eJoni, a mi n" wi voni a nga na swivati swo chavisa kasi van" wana a va n" wi yimelela va vula leswaku u lo tirha a hlengeleta a lona ya xava thekisi.

Leswi hinkwaswo loko swi fika etindleveni ta yena a nga hlamulangi nchumu, u lo va languta a suka a ya tsala thekisi ya yena leswaku Mi ta karhala. Leswi vulaka leswaku vulavulani mi kondza mi karhala ku vulavula hi yena. U vula leswaku mahungu man" wana na man" wana lo ma ha ri mantshwa, vanhu va tshama va ri karhi va vulavula hi wona kambe ku fika nkarhi laha va karhalaka va nga ha vulavuli hi wona. Hi xitsariwa lexi u hlamusela vanhu leswaku a va vulavuli hiyena kambe va ta karhala kutani va nghenela un" wana hikuva va toloverile ku vulavula hi vanhu.

4.2.9.2. Swa va vilerisa

Vanhu a va navelelani swa kahle, ku tale mavondzo. Swa va vilerisa i xitsariwa lexi vekeriweke eka thekisi ya munhu loyi a tirha hi ku tiyimisela na matimba ku hlayisa ndyangu wa yena. Munhu loyi a nga tirhi ntirho wo nyawula a tirha switirhwana laha na lahayani a ri karhi a hlengeleta a titsona swo tala va ri karhi va hleka.

N" wamathekisi u vula leswaku loko a xava thekisi hikona vanhu va nga xalamuka, va sungula ku vulavula hiyena ku ve loko a ri karhi a tirhatirha, a va n" wi vona. A va vula leswaku ntirho wa yena a wu pfumeli leswaku a

nga xava thekisi va nga tivi xikhwama xa yena, a va tivutisa leswaku u swi kotisile ku yini ku xava thekisi hikuva vona va tirha va hola ku tlula yena kambe va tsandzeka.

N" wamathekisi u tlhela a vula leswaku ku vilela ka vona hiswona swi nga endla leswaku a kunguhata ku vekela xitsariwa lexi hikwalaho ka ku vilela ka vanhu vo tala hi thekisi ya yena. U boxa leswaku vanhu swa va vilerisa ku va yena a xavile thekisi, va tlhela va vula leswaku u yi kuma kwihi mali yi ri karhi yi tsandza vona va ngo chembula va rivala leswaku a swi yi hi ku u hola mali muni kambe swi ya hi ku loko u kuma mali u yi tirhisisa ku yini na leswaku u lava ku fikelela yini evuton" wini.

Hi xitsariwa xa yena, u byela lava a va sola ntirho wa yena wo ka wu nga nyawuli kambe u kotile ku xava thekisi leyi sweswi yi endlaka mali yo nyawula na leswaku a va vileli va ya emahlweni kumbe a va ta dyondza swo karhi eka yena.

4.2.9.3. Na wena sweswo

Mhaka ya ku vona vanhu van" wana swihoxo yi tele ngopfu ku ve na wena u vonaka van" wana na wena u na swona swihoxa. Tanihiloko u kombela van" wana hi rintihlo, letotala ti va ti kombe wena. Xitsariwa xa Na wena sweswo xi vekelelele hi munhu loyi a xaveke thekisi a ri karhi a swi tiva leswaku vanhu va ta vulavula swilo swo tala hi yena na thekisi ya yena. U vekela xitsariwa lexi ku hlamula munhu un" wana na un" wana loyi a nga vulavula swo karhi hi yena na thekisi ya yena.

N" wamathekisi u vula leswaku marito lawa munhu a nga ehleketaka ku ma vula hiyena a ehleketa kambirhi hikuva leswi a nga tava a swi vurile na yena u vuriwa swona hi ku ya hi xitsariwa xa yena. Hambiloko u vula swa kahle kumbe leswobiha na wena u tlheriseriwa swona. Leswi vulaka leswaku munhu u va kahle loko a vona xitsariwa lexi a nga vuli nchumu.

4.2.9.4 Tiva ta wena

Munhu un" wana na un" wana u kumeka a ri na timhaka to karhi leti a nga tsakeriki ku va ti tiveka kumbe ku vulavula hitona. Timhaka leti ti nga va ti

humelerile exihundleni kambe ku va na un" we loyi a ti voneke. Xitsariwa xa Tiva ta wena xi vakeriwile ethekisini ya munhu loyi a yi xaveke hi mali ya vusiwana naswona a yi nga ri eka xiyimo xa kahle leswaku a ta tirha hi yona.

Vanhu va n" wi hleka va vula leswaku u tshama a khomile swipanere hikuva thekisi ya yena yi tshama yi ri karhi yi onhaka loko a ri karhi a tirha. Vanhu lava vulavulaka i vanhu lava a va tivelaka eka swilo leswi a va ehleketa leswaku a swi tiveki. Loko a swi twisa sweswo, a ya vekela xitsariwa lexi ku va kombisa leswaku hambiloko yena a ri na thekisi leyi va nga vulavuli ku biha hiyena, a va tivi leta ka vona timhaka va nga tshami hitona va ehleketa leswaku a ti tiviwi. U kombisa leswaku mhaka ya ku vulavula hi timhaka ta van" wana a yi kahle hikuva yi nga pfuxa timholovo

N" wamathekisi u hlamusela leswaku a va tshiki ku vulavula hiyena va lunghisa timhaka ta vona hikuva loko va ha vulavula hiyena, ta vona ta onhaka. U vula leswaku timhaka ta yena i ta yena va nga tiheteli nkarhi hi ku vulavula hi tona u ta tilulamisa yena n" winyi. U tlhela a vula leswaku ta vona ta va tsandza. Vona va kota ku vona xilavi etihlweni ra makwerhu ku ve eka lera ka vona ku na ntsandza. Hi xitsariwa lexi u vula leswaku va nga tingheni ta yena a va tivi timhaka ta vona.

4.2.9.5. Hungutani swivulavula

Milomo ya vanhu yi dya swo hisa kutani ya tsandzeka ku va yi nga pfaleka leswaku va nga vulavuli hi vanhu. Xitsariwa xa Hungutani swivulavula xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a nga vona emutini wa ka vona, laha a ku ri na vavasati vo hlaya lava a va tekiwile hi nuna un" we, laha a kutshama ku ri na hoyihoyi hi ku va ku hlevaniwa ku tlhela ku vondzokaniwa. Ku va ku ri na mitlawwa leyi yimaka swin" we lava vengiwaka ku tshama ku rikarhi ku vulavuriwa ku biha hi vona leswi endlaka leswaku na vana va nghena nyimpi ya vakatikuloni.

N" wana wa mhani loyi a ku ri yena loyi a vanga hansahansa emutini, a nga yimi na swona leswi manana wa yena a endla swona, hiloko a xava thekisi

kutani a yi tsala leswaku Hungutani swivulavula ku ri ndlela ya ku kombisa ku karharisiwa hiswona. U vula leswaku ku kala a tsala marito lawa u lava leswaku va hunguta swivulavula laha mutini wa ka vona hikuva va hundzuka swihlekisi swa muganga. Xitsariwa xa yena u lava ku va nchumu lowu loko va xi vona a va ehleketi hi leswi va swi endlaka kutani va swi tshika hi ku swi khomisa tingana.

4.2.9.6. Madyatshamile

Madyatshamile ku vuriwa munhu loyi a nga laviki ku va a tirha nchumu kambe a lava ku dya a nga swi tirhelangi. Madyatshamile i munhu wa lolo. Thekisi leyi tsariweke vito leri, n" winyi wa yona u hlamusela leswaku hi yena Madyatshamile hikuva u xavile thekisi leswaku a thola munhu a n" wi tirhela, yena a dya mali a tshamile. U hlamusela leswaku a nga ha karhateki hi ku tirha leswaku a ta kuma ku dya, mali yi n" wi tela a tshamile.

N" wamathekisi u boxa leswaku thekisi yi ta n" wi tirhela a hlayisa ndangu yena a tshamile. U bumabumela thekisi ya yena leswaku yi kahle hikuva u kota ku thola munhu a n" wi tirhela yena a hlaya mali a tshamile. U kota ku kuma leswi na leswiya a nga julukangi hikokwalaho ka yona. U tlhela a boxa leswaku na vanhu va n" wi godela va vula leswaku ku na va madyatshamile hi ku va va vona a nyuka, a ri karhi a nga pfuki a ya entirhweni. Va vula leswaku yena u vuyiseriwa mali a tshamile. Leswi hiswona swi hlohloleleke leswaku a vekela xitsariwa lexi xa Madyatshamile ku ri ku tlherisela hi xona.

4.2.9.7. Xidyamali

Xidyamali i munhu loyi a kotaka ku tihanyisa handle ko luvela eka un" wana munhu. Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku ku va thekisi ya yena yi ri karhi yi famba yi khandziyisa vanhu, swi endla leswaku a dya mali hiswona. U boxa leswaku u hanyisa ndyangu na ku kota ku ambala mpahla leyodurha, laha vanhu loko va n" wi vona va kotaka ku vula leswaku munhu loyi i xidyamali hikuva

wa tikota. Mhaka leyi yi tikomba na laha a tshamaka kona u akile swinene laha swi tiyisisaka leswaku i xitsutsu.

N" wamathekisi u tlhela a hlamusela leswaku thekisi ya yena i xidyamali hikuva nkarhi wun" wana ya onhaka hikokwalaho ka mapatu lawa ya nga riki eka xiyimo xa kahle. Leswi swi va swi dya mali hikuva va mindzindzakhombo a va tali ku lunghisa swilo leswi tshamaka swi ri karhi swi onhaka eka thekisi, va tala ku vula leswaku va ta lunghisa swo karhi leswi va vonaka leswaku thekisi yi ta kala yi hlakala xi nga si onhaka. Hi xitsariwa lexi, u hlamusela leswaku yena u dya mali kambe na thekisi hi le tlhelo na yona i xidyamali hikuva loko yi lo sungula ku onhaka yi lava mali yo tala.

4.2.9.8. Sorry (Ndzi kombela ndzivalelo)

Loko vanhu va dyohelanile kumbe ku hoxelana eka swo karhi, loyi a hoxeke u tala ku kombela ku rivaleriwa. Xitsariwa xa ndzi kombela ku rivaleriwa xi vekeriwile eka thekisi ya munhu loyi swilo swa yena a swi nga fambi kahle na vanhu va vula leswaku a nge humeleli, va nga tivi vumundzuku bya yena. U vekerile xitsariwa lexi ku byela vanhu lava a va ehleketa swo hambana na leswi a swi endleke swa ku va a kotile ku xava thekisi. U hlamusela leswaku a va n" wi rivaleli ku va a endlile leswi vona a va nga swilangutelangi eka yena.

N" wamathekisi u boxa leswaku swa endleka a va vavisile ku va a xavile thekisi hikuva eka yena a va langutele munhu loyi a va ta n" wi rhuma ku va tirhela. Hi xitsariwa xa yena, u hlamusela leswaku va n" wi rivalela eka hinkwaswo loko a va hlamarisile. U tlhela a boxa leswaku na loko a ri karhi a famba epatwini a nga mi chayelangi kahle, u kombela ku rivaleriwa hi xitsariwa xa yena.

U vula leswaku na le ka munhu un" wana na un" wana loyi a n" wi ~~ok~~ kumbe ku n" wi khunguvanyisa hindlela yihi kumbe yihi, u kombela ku rivaleriwa hikuva van" wana swa endleka a nga swi tivi na leswaku u va

kandziyile swikun" wana. Ku vekela xitsariwa lexi swi komba ku tisola eka lava a nga va ka a va dyoherile.

4.2.9.9. Swa penga

Munhu un" wana na un" wana u tsakela leswaku swilo swa yena swi fani leswi yena a swi lavisaka swona, kambe ku fika kun" wana laha swi nga endlekiki hilaha hi swi lavaka hakona. Xitsariwa xa Swa penga xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku swilo a swi hlangani, loko a ringeta lexi xa tsandza. U vula leswaku swa penga hikuva eka yena ku humelela leswi a nga swi laviseki swona. Swi huhula swi fambisa leswi a nga swi laviki.

Muchayeri u hlamusela hi ku tikeriwa loku a nga na kona hikuva swa yena a swi fani na swa van" wana. Hi xitsariwa lexi u phofula leswaku loko a ri na vuswikoti, a ta endla leswaku swa yena swi famba hindlela swi nga hambuki hikuva u hlamusela leswaku se swi hundzile xikalo. U hlamusela na leswaku u ringetile ku dyondzisa vana va xikolo leswaku va ta n" wi hluvula vusiwana lebyi endlaka leswaku swa yena swi nga humeleli. Vana va yena va pfumala na mitirho, lexi va xi kotaka i ku tshamela xibakitani xa mporosi. Loko va tshuka va wu kumile va tshika swi nga se ya kule. Hikwalaho a tsaleke thekisi ya yena ku Swa penga hi ku va swi nga fambi hi ndlela.

4.2.9.10. Swa Valungu

Vanhu loko va vona munhu a ri na nchumu wo karhi kumbe a ri na movha, va ehleketa leswaku i swa yena hambiloko va nga tivi ntiyiso wa mhaka. Xitsariwa xa Swa Valungu xi tsariwile eka thekisi ya munhu loyi a lavaka ku vula leswaku loko va vona munhu loyi a nga na thekisi, a hi vangani lava yi nga ya vona, votala i ya Valungu hikuva ku va ku ri ya bangi.

Leswi vulaka leswaku loko xilo xi nga ri xa wena n" winyi wa xona a nga xitela nkarhi wun" wana na wun" wana. Eka thekisi loko yi tsandzeka ku t hakele, bangi yi nga yi teka. U hlamusela leswaku vanhu va nga n" wi vengi

hi thekisi leyi hikuva a hi ya yena i ya Valungu. U vula leswaku hi xitsariwa xa yena u kombisa leswaku a hi swilo swa yena i swa Valungu.

4.2.9.11. Thinandavha Naho! (A ndzi na mhaka hambi!)

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u tirhisile vito ra yena hikuva i munhu loyi a vulavulaka Xivhenda. U boxa leswaku u lava thekisi ya yena yi tiveka hi vito ra yena hikuva vito ra yena ri hlamusela hi swiyimo swo hambana leswi a hlanganaka na swona, laha a vulaka leswaku a swi na mhaka hambi swi humelela.

Muchayeri u hlamusela leswaku emugangeni wa ka vona vanhu a va n" wi tsakeli kambe a nga tivi xidyoho xa yena, kambe a vulaka leswaku a nga na mhaka hambiloko va n" wi venga hikuva a nga tivi a onhile nchumu. U kombisa leswaku na le entirhweni wa vona wa mathekisi, van" wana va ri" w sukela va n" wi lumbeta hi mavun" wa lawa a nga ya tiviki yena u hanya a hileswi vito ra yena ri vulaka swona. U vula ku ri a nga na mhaka hambi va n" wi lumbeta hikuva yena u tiva ntiyiso wa mhaka.

Muchayeri u tlhela a vula leswaku swin" wana na swin" wana swi humelelaka evuton" wini bya yena, u endla hi matimba leswaku swi nga ri" w waviswi. U swi ba hi makatla a nga vi na mhaka naswona hambi swi humelela hikuva u tibyela leswaku loko ku ri nkarhi wa swona ku va swi humelela, a nge koti ku swi sivela leswaku swi nga humeleli. Swa fanela ku va swi humelela leswaku a tlakusiwa ku suka eka xiyimo lexi a ri eka xona ku ya kun" wana hikuva loko u hundza hi le ka xiyimo xo karhi, u kumeka u dyondzile swin" wana.

U kombisa leswaku hambi va n" wi sukela hi nchumu wihi kumbe wihi, u ta teka mahlo a ku languta a nga ri na mhaka na wena hikuva eka yena vito ra yena ri n" wi landzelerile. U hanya ku ya hi vito ra yena ra A ndzi na mhaka.

4.2.9.12. Khawurisa

Ku khawurisa i ku twisa un" wana ku vava yi ri ndlela yin" wana yo ri" w Xitsariwa xa Khawurisa xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a nga twisiwa ku vava hikuva a yiveriwile yin" wana ya mathekisi ya yena. U

hlamusela leswaku loko a ha ku yiveriwa swi n" wi vavisile hikuva thekisi liya a kota ku tipfuna a tlhela a pfuna vanhu van" wana hiyona. A rhwala vanhu ku suka eJoni va vuya ekaya.

U te loko a xava thekisi yin" wana a yi tsala leswaku i Khawurisa a hlamusela leswaku a va ku va n" wi khawurisa loko va n" wi yivela ho sungula kutani u vula leswaku hivona va nga ta twa ku vava. A va ku va n" wi lathisa loko va n" wi tekela thekisi ya yena. U vula leswaku va a khawula hikuva u xavile yin" wana ya kahle ku tlula leyi yo sungula.

N" wamathekisi u vula leswaku lava a va n" wi vondzoka va hleka loko a yiveriwile se milomo yi pfariwile hi thekisi leyintshwa. U hlamusela leswaku ku yiveriwa thekisi ku vile nkateko eka yena hikuva a ta va a nga hatlisangi ku yi cinca kambe ku va yi tekiwile swi tisile swa kahle. Hi xitsariwa lexi, u vula leswaku loko va n" wi yivela thekisi a va ku va n" wi khawurisa, kambe a va nga swi tivi leswaku va n" wi pfulela tindlela hikuva na tikhasimende leti lavaka ku rhwariwa ti ya kaya a ti ya ti andza loko a xavile thekisi leyintshwa.

4.2.9.13. Let them talk (Va tshiki va vulavula)

Loko hi ri karhi hi hanya, ku na vanhu lava tinyikaka ntirho wa ku vulavula hi vanhu van" wana. A swi koteki leswaku u nga va sivela kumbe ku va lulamisa eka leswi va swi vulavulaka hiwena. Lexi nga kahle i ku va tshika va vulavula hilaha va kotaka hakona, loko va karhele va ta miyela ta wena va sungula un" wana. Eka vanhu lava hambu u endla leswinene, va vulavulahi wena na le ka leswobiha va famba va nwa tiya hiwena lomu mitini. Munhu loyi a vekeleke xitsariwa lexi u hlamusela leswaku loko vanhu va vulavula hi yena a va tshikiwi va vulavula i ntirho lowu va nga tihlawulela wona ku va va vulavula hi van" wana.

Muchayeri u boxa leswaku loko vanhu lava vulavulaka hiyena va titwa kahle loko va vulavurile, a va yi mahlweni va vulavula leswaku va ta va kahle. U vula leswaku na loko ku ve vanhu lava vulavulaka hi van" wana, loko va khomiwile hi ndlala ivi va vulavula hi munhu va kota ku xurha, a va

yi emahlweni va vulavula leswaku va nga siki vanhu vo vulavula hi vona va ri kona. U hlamusela leswaku u vekela xitsariwa lexi hikuva vanhu lava a va swi koti ku miyela va languta kunene hi mahlo.

Loko va vona munhu a xava movha va ta vulavula va ri karhi va sola va vula leswaku va ta teka hikuva u ta tsandzeka ku hakela. U vekerile xitsariwa ku tivisa lava vulavulaka hi van" wana leswaku ku hava loyi a nga ta va miyeta, a va vulavuli sweswi va swi kotisaka swona. U vula leswaku a va vulavuli ku hava loyi a nga va miyetaka va ta khomiwa hi tingana hi voxe kutani va miyela.

4.2.9.14. In God we trust in business we pay (Eka Xikwembu ha tshemba eka bindzu ha hakela)

Vanhu lava ngenaka tikereke ta Xikriste va tshemba Xikwembu eka nchumu wun" wana na wun" wana. Leswi a swi aleriwi hikuva munhu va pfumeleriwa ku va a tshemba eka leswi a pfumelaka eka swona.

Munhu loyi a tsaleke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u vula leswaku nhlamuselo ya xona hileswaku mi tiva hi nghena swin" we kereke hi vana va Xikwembu hinkwerhu, hi dzunisa Hosi swin" we naswona hi tshemba Xikwembu hinkwerhu, kambe eka bindzu mi fanele ku hakela. U boxa leswaku hambiloko hi nghena swin" we kereke, loko a mi khandziyisa thekisi ya yena mi fanele ku n" wi hakela swi nga ri na mhaka ku mi tshembile Xikwembu ku fika kwihi hikuva yena u le bindzwini a nga le kerekeni.

Muchayeri u hlamusela leswaku va nga va va tshemba Xikwembu hi singita ra ku va va nga hakeli kambe Xikwembu hixona xi nga ta khumba munhu wo karhi ethekisini ku va a va hakelela. U vula leswaku mhaka hileswaku va kumeka va hakerile ku nga vi na un" we loyi a khandziyaka mahala hikuva yena u le bindzwini swa ka Xikwembu swi ta vonaka ekerekeni.

4.2.9.15. You are a member of my family, but please pay to give me promotion (U xirho xa ndyangu wa mina, kambe ndzi kombela u hakela leswaku u ndzi tlakusa)

Loko endyangwini ku ri na thekisi swirho leswin" wana swa ndyangu swi ehleketa leswaku swi fanele ku khandziya mahala hikuva i thekisi ya ka vona. A va swi ehleketi leswaku loko va nga hakeli va tlherisela n" winyi wa thekisi endzhaku hikuva mali leyi va nga yi hakelangiki a yi ta pfuna swo karhi eka n" winyi wa thekisi na le ka thekisi hi yoxe.

Xitsariwa lexi i xitsundzuxo eka vandyangu ngopfu eka swirho swa ndyangu leswi khandziyaka thekisi leyi ku va swi tiva leswaku hambiloko thekisi yi ri ya ka vona, va fanele ku hakela leswaku n" winyi wa yona a kota ku tlakuka. A humelela ku suka eka xiyimo lexi a nga eka xona ku ya eka xin" wana. Eka swa muti, a nga kota ku aka a sasekisa muti wa yena a suka eka ku va a tshama eka yindlu ya byanyi a fulela hi swileti

Muchayeri u hlamusela leswaku a nga kota ku tlakuka ku suka eka ku va na thekisi yin" we a kota ku engetela tin" wana. U vula leswaku loko va ~~hla~~ hinkwavo swi ta endla leswaku a tlakuka hi matlhelo hinkwavo a kota ku pfuna na van" wana. Hi xitsariwa xa yena u hlamusela leswaku loko va khandziya va nga hakeli va endla leswaku a tshama eka xiyimo xin" we ku nga vi na ku cinca ku ya emahlweni. Himaritoman" wana, u ta va a wisiwa hi xaka ra yena.

4.2.9.16. I hate people who pretend to love me, but I love those who hate me openly (Ndzi venga vanhu lava endlaka wonge va ndzi rhandza, kambe ndzi rhandza lava ndzi vengaka erivaleni)

Vanhu ngopfungopfu eka Vantima va rhandza ku endla wonge munhu wo karhi va n" wi rhandza loko a ri kwala kusuhi kambe loko a fambile va komba rivengo. Va ta vulavula ku biha hiyena kambe loko a ri kona va ta vulavula swa kahle, va tihlekisa va ri karhi va n" wi phuntisa.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku u xitsarile hikuva a swi tokotile eka vanhu lava a hanya na vona. U vula leswaku hi swona swi nga va na nhlohlotelolo wa ku va a tirhisa xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, leswaku lava va tiendlisaka va ta swi vona leswaku leswi va swi endlaka wa swi vona.

Hi xitsariwa lexi u hlamusela leswaku ku va munhu a endla wonge wa ku rhandza swi na khombo ngopfu hikuva a nga ku xavisa eka vanhu lava nga ta ku endla nsele. A nga ku rhamba ku ya endhawini yo karhi kasi yena wa swi tiva leswaku u heleketa wena eka valala. Hambi Judasi eBibeleni u xavisile Yesu a ri karhi a endla wonge wa n" wi rhandza a ri karhi a nga ri"wi rhandzi hikwalaho a nga n" wi xavisa.

4.2.9.17. Beautiful woman is a subtraction of money, addition of trouble, multiplication of division of friendship and misunderstanding between relatives (Wansati wo saseka u hunguta mali a engetela swiphiqo, a andzisa ku hambana eka vunghana na ku nga twisisani exikarhi ka maxaka)

Vavanuna loko va hlawula wansati va hlawula wansati wo saseka loyi va vonaka leswaku loko va hlamusela ekaya leswaku va kumile nsati i munhu loyi va nga ta kota ku n" wi komba hi ku hatlisa, hikokwalaho ka ku xonga ka yena. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u lava ku kombisa eka lava nga ku laveni ku teka wansati leswaku loko va teka wansati wo saseka mali ya vona yi ya eku hungutaneni, swiphiqo swi ta engeteleka, ku ta tlhela ku andza na ku avana eka vunghana na ku kwetlembetana exikarhi ka maxaka.

Muchayeri u hlamusela leswaku vanhu va fanele ku tiva leswaku ku va wansati loyi a sasekile, u ta lava ku tirhisa swilo swo durha ku fambelana na yena, swilo swo tanihi mafurha yo tola, na swiambalo swo durha. U vula leswaku u hunguta mali hikuva loko leyi a holaka yi nga ringani a nga famba a lombela a endlela ku n" wi tsakisa eka leswi a swi lavaka hikokwalaho ka ku chava leswaku loko a nga n" wi nyiki a nga n" wi tshika a ya rhandza van" wana na leswaku a nga va kuma hi ku hatlisa hikuva va vona vumbhuni bya yena.

Muchayeri u ya emahlweni a boxa leswaku u engetela swiphiqo hikuva loko nuna a n" wi vona a hleka loko vavanuna van" wana va n" wi xeweta, a nga na mavondzo a ehleketa leswaku i swigangu swa yena, kambe ku nga ri ntiyiso. A swi koteki leswaku a nga hanya a nga hlamulani na munhu

un" wana handle ka nuna wa yena. Loko a ya edorobeni a hlwela ku vuya, nuna a nga vilela hi ku ehleketa leswaku u hlwerisiwa hi swigangu kambe ku nga ri swona hikuva vavasati van" wanaloko va ya edorobeni, va tekankarhi va endla swilo swa vona hi vurhon" wani. Va swi kota ku languta xibeka vhengele leri va suka va ya xi languta na le ka rin" wana, hi mukhuwawolowo swi teka nkarhi loko u n" wi hlayelela nkarhi watixisa.

Muchayeri u tlhela a vula leswaku u andzisa ku avana eka vunghana na ku ka ku nga twisisaniwi eka maxaka hikuva van" wana va ta yima na yena kasi van" wana a va nga voni nchumu xa kahle hi yena. Hambiloko n" wana va vanhu a ringeta hi matimba ku tirha mitirho ya muti kambe hikokwalaho ka ku n" wi vondzoka hi vumbhuri bya yena, va ta sola va vula leswaku watonga, wa tinyungubyisa hi ku vona leswaku u sasekile. Lava n" wi tsakakaerixakeni va ta vona vunene bya yena na mitirho ya yona leyinene.

U vula leswaku xitsariwa xa yena xi lava leswaku vanhu lava nga teka kumbe lava nga ta teka vavasati vo saseka, va nga hlangana na swo biha na leswo saseka hi nsati wa vona. Ku nga ha hambaniwa kumbe vuxaka byi tiya erixakeni ku ya hileswi va nga ta n" wiamukerisa xiswona.

4.2.9.18. Don't look at me I'm already married (U nga ndzi langutisi mina ndzi tekile)

Vavasati van" wana loko va khandziya mathekisi va khandziya hi swikongomelo swo hambana. Van" wana va khandziya hikuva va ya kun" wana kasi van" wana va khandziya va ri eku ringeteni leswaku va na kuma wanuna loyi va nga hanyisanaka na yena. Muchayeri loyi a tsaleke marito lawa eka thekisi ya yena u lava ku byela lava nga ta khandziya thekisi ya yena va ri na miehleketo yo hambana na ya mukhandziyi. U vulavula na vona hi xitsariwa leswaku va nga kali va ehleketa nchumu swo hambana na ku yisiwa laha va yaka kona loko va ri ethekisini hikuva yena loko a ri karhi a fambisa thekisi u va a ri entirhweni naswona u tekile.

Muchayeri u boxa leswaku ku kala a tsala xitsariwa lexi hileswaku u hlanganile na vona lava nga khandziya thekisi ya yena hi xikongomelo xa ku

lava yena. Wa swi tiva leswaku masiku lawa vavasati a va ha chavi ku gangisa hivoxe loko va vona wanuna a nga vulavuli. U vula leswaku loko wanuna a byeriwa hi wansati swi fika ku va ntlhotlho eka yena a tikuma a pfumela hambiloko a tekile hikuva a tibyela leswaku ku hava mbyana leyi vukulaka nyama. Kasi eka van" wana a va swi tsakeli ku gangisiwa hi wansati hikuva va vula leswaku loko a nga se ta eka vona a nga va a gangisile vavanuna vo tala naswona va n" wi teka a nga tshamisekangi hikuva u toloverile.

U vula leswaku swi tala ku endliwa hi vavasati lava kumekaka va tshamile eka xitulu xa le mahlweni, laha a vulaka leswaku a nga swi tsakeli leswaku ku va ku tshamile wansati eka xitulu xa le mahlweni eka thekisi ya yena. U kombisa leswaku swin" wana leswi n" wi karhataka i maambalelo ya ~~wa~~ laha loko va tshamile leswi va va ka va swi ambarile swi va siya va lo tshama. U vula leswaku van" wana va vona va tlhela va vulavula hi mahlo kulemukisa muchayeri leswaku vona va lulamerile eka leswi a nga ta swi vula na swona va kumeka.

4.2.9.19. Enough is enough (Swi ringene swi swingene)

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku eku hanyeni hi hlangana na swiyimo swo tala leswi hi karhataka emoyeni na le miehleketsweni ku fikela laha hi vulaka leswaku swi ringene. U vula leswaku yena u tirhana na vakhandziyi lava nga hambana, van" wana i swipandzanhloko laha a phikizana na vona a kala a ku swi ringene, mukhandziyi u na mfanelo mikarhi hinkwayo.

Muchayeri u vula leswaku xitsariwa xa yena xi tirhela munhu un" wana na un" wana loyi a hundzaka eka xiyimo xo tika laha a fikaka laha a nge u tiyiserile swi ringene. U hlamusela leswaku van" wana laha va tirhaka kona, vafambisi va vona va va dlimbitela hi mitirho leyi endlaka leswaku va nga kumi ku wisa. Loko va nga tirhi hi mfanelo hikokwalaho ka ku karhala i nandzu. Mutirhi u ta kala a ku pfoyo, a ku ndza wu lava ntirho kambe ndzi xanisekile laha ntirhweni lowu swi ringene

Muchayeri u vula leswaku u nga va u ri munhu loyi a xanisiwaka hi mavabyi, u famba swibedhlele u nga kumi ku pfuneka, swi fika laha u nge ndzi kayakayile swi ringene u kala u ya lava ku pfuneka endhawini leyi a wu nga ehleketi leswaku u nga ya eka yona. Hikokwalaho ka xiyimo, u vonile swi fanerile ku ya ringeta eka tin" anga ta Xintu laha ti nga ku pfunaka leswinga tsandza madokodela.

Ku nga va ku ri na vanhu kumbe munhu loyi a karhataka hi ku yiva na ku pfinya vana emugangeni laha vanhu va muganga va nga hlengeletanaka va vula leswaku hi yiveriwele swi ringene. Va boha xikungu ku lwisana na vanhu lava karhataka emugangeni wa vona. Va teka magoza lawa hikokwalaho ka leswi lava yivaka loko va khomiwa, a va hetu nkarhi exitokisini na loko va vuya va ya emahlweni va yiva wonge a va yile exikolweni xa ku dyondzela ku yiva hikuva va fika va mi tlakula mi etlele, va ya mi lata eka makhelwana mi nga twi nchumu. Vanhu va tiko va kala va titekela nawu va wu veka emavokweni ya vona hikuva va twa va onheriwele emugangeni swi ringene. A va ha lavi mhaka ya muxaka lowu yi humelela emugangeni wa vona. Hi ku endla leswi, va tilayerile lava a va karhata se va chava ku endla milandzu leyi nakambe.

Munhu a nga va a ri ku endleni ka tidyondzo to karhi laha a nga eku tsandzekeni malembe yo hlaya. Eka xiyimo xexo xa ku tsandzeka, ku fika nkarhi lowu a nge i ringetile swa tidyondzo a nga pasi. Laha a vulaka leswaku u ringetile swi ringene kutani u sukela tidyondzo toleto u ya vona swin" wana.

U vula leswaku a nga va a hanya eka xiyimo lexi hetaka matimba laha a pfumalaka matimba ya ku ya emahlweni na vutomi, ku kondza a tibyela leswaku u karhatekile swi ringene. Mhaka yo antswa i ku teka vutomi bya yena hi ku twa a karhatekile ku ringana. U boxa leswi, ku kombisa leswaku swiyimo swa vutomi swi karhata ku kondza vanhu va ku swi ringene a va ha lavi ku karhatiwa hiswona.

4.2.9.20. When days are dark friends are few (Loko masiku ya ri munyama vanghana a va talangi)

Vanghana na maxaka van" wana va tsakela munhu loyi a nga na swa yena, loyi va vonaka leswaku u ta va pfuna loko va lava ku pfuniwa hi swo karhi. Loko u ri hava nchumu, a ku na un" we loyi a nga vaka na mhaka na wena. Munhu loyi a tsaleke marito lawa eka thekisi ya yena, u hlamusela leswaku a ri munhu loyi a tirha a nga pfumali nchumu. A pfuna vanhu na vanghana leswi a swi endla ku va n" wi pomela hi ku vona leswaku ku famba na yena va dyela.

N" wamathekisi u kombisa leswaku u hetelele a lahlekeriwa hi ntirho natimali leti a ti kumile entirhweni ti hela. U vula leswaku vanghana va yena va sungurile ku n" wi sukela hi un" weun" we. Yena a nga vilelangi hi swona, lo miyela kambe a ri karhi a twa ku vava hikokwalaho ka ku sukeriwa hi vanghana lava a va tshembile.

U ya emahlweni a boxa leswaku u te a tshamile, ku hundzile malembenyana a ri karhi a hlupheka, entirhweni wa yena va n" wi vitana nakambe, va vula leswaku eka vulavisisi lebyi va byi endleke va kumile leswaku a nga na nandzu. Hiloko va n" wi hakela mali yo karhi ku riha ku va va n" wi hlogela ri hava nandzu. Loko a ta va a tlhelerile entirhweni, mali leyi a nga yi kuma u xavile thekisi leyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka yona ku ri ku lava ku hlamusela leswaku loko u ri eku tikeriweni vanghana a va talangi lava nga yimaka na wena va ku seketela, va ta ku sukela u sala na vatsongo kumbe u pfumala na un" we.

U tlhela a vula leswaku a wu nga vi na vanghana loko u nga ri na nchumu. Leswi swi hlamusela leswaku vanghana va wena ku va ku nga ri vunghana bya kahle hikuva i vunghana lebyo lava swo karhi. Loko leswi a va swi lava swi nga ha kumeki, va suka u sala u ri wexe. Laha u tiyisisa leswaku ku tshemba vanghana a swi lulamangi hikuva loko swi biha va yima ekule na wena. Vanghana va tsakela loko swi ku fambela kahle leswaku va vuyeriwa.

U hetelela hi ku kombisa leswaku munghana u n" wi chava hikuva loko u ri eku tikeriweni a nga swi koti ku ku seketela. A hi yena loyi u nga vulaka leswaku u ta yima na wena eka swiyimo hinkwaswo. Hi xitsariwa xa yena, u lava leswaku vanhu a va vi na vanghana kambe a va swi tivi leswaku

vanghana va ku lava ntsena loko u ri na swa wena, loko u ri ku tikeriweni va suka u sala u langutana na xiyimo u ri wexe.

4.2.9.21. Not sponsored by mommy and daddy (A yi nyikeriwangi hi manana na tatana)

Nchumu lowu munhu a wu tirheleke ku vava u lava leswaku wu khomiwa kahle no hlayisiwa hikuva u wu twele ku vava. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi u hlamusela leswaku thekisi ya yena u yi julukerile a nga seketelangi hi vatswari va yena ku va a yi xava kutani loko a vona vanhu lava khandziyaka va endla leswi yi siyaka yi nga hlayisekangi, u twa swi vava. U vula leswaku na vana loko va khandziyile va lava ku kandziyela switulu va nga tshamiseki va lava ku languta ndlela. Muchayeri u va a vula leswaku a va tikhomi kahle, naswona va nga teki thekisi ya yena wonge hiloko yi ri ya ka vona a yi nyikeriwangi hi manana na tatana leyi i ya yena.

4.2.9.22. Utavatwa

Munhu loyi a tsaleke thekisi ya yena vito leri i munhu loyi a humelerile evuton" wini, a tirha hi matimba a ri karhi a vona hi munhu un" wana ra un" wana, kambe vanhu a va nga tshiki ku vulavula va sola ku humelela ka yena. Loko ri xile, a ri munhu wa migingiriko, a nga tshami hi mavoko. Vanhu a va sola swi te tano, va vula leswaku wa ha tirhela yini hikuva u na mali. Ku te loko a aka yindlu leyikulu, va vulavula leswaku u khendlile, u lava ku hoxa swidudwana swa yena endzeni ka yindlu. Vanhu a va nga yimi ku vulavula hiyena, swi endlile leswaku loko a xava thekisi a va a kumile vito leri a nga ri tsala ra Utavatwa hikuva a swi tiva leswaku u ta va twa va vula swo karhi hiyena. Leswi a swi nga ha n" wi karhati hikuva a swi tiva leswaku va ta vulavula naswona a nga ta swi kota ku va sivela ku vulavula.

4.2.9.23. Marhandzakutiva

Marhandzakutiva i munhu loyi a rhandzaka ku tiva timhaka ta vanhu leswaku a ta ti hundzisa. I munhu loyi a nga laviki ku hundziwa hi nchumu, u lava ku tiva swilo swin" wana na swin" wana. Munhu loyi a thekisi ya yena vito leri, u vula leswaku ku va yena a nga tirhi kambe a

kumeka a ri na thekisi vanhu va vutisela leswaku a nga va a yi kumile kwihi njhani. U vula leswaku loko va swi tivile a va lavi ku pfuneka eka swona kambe va lava ku tshama hi swona va ri karhi va sola.

Munhu loyi a tsaleke thekisi ya yena vito leri u boxa leswaku a nga tirhi swi nyawula, kambe a ri na vanghana lava nga na swa vona. U vula leswaku siku rin" wana munghana wa yena u n" wi vutisile leswaku loko a ri na mali a endla yini kutani yena a hlamula leswaku a ta xava thekisi a tirha hi yona. Hikokwalaho ka ku va munghana wa yena a ri munhu wo tikota, u n" wi pfunile ku xava na ku kuma maphepha ya mpfumelelo wa ku khandziyisa vanhu.

U hlamusela leswaku loko vanhu va swi vonisa sweswo, va sungula ku vutisana leswaku yi nga va yi ri ya yena, a nga va a swi kotisile ku yini. Hi masiku a ku rhumeriwa vanhu ku ta lava mahungu laha a nga hetelela a swi vona leswaku vanhu va lava ku tiva timhaka ta yena. Loko va ri karhi va endla leswi, a swi n" wi karhata hikuva a va endla hi matimba ku lava ku tiva timhaka ta yena.

U lo na swi vonisa leswi, a namba a tsala thekisi ya yena ku Marhandzakutiva ku ri ndlela ya ku lava ku va miyeta ku ri u yi kuma kwihi thekisi a swi lavi vona. Hi xitsariwa lexi, a byela lava a va tshamela ku n" wi vutisela hi ta thekisi ya yena leswaku va nga lavi ku tiva leswaku u yi kumisile ku yini a swi lavi vona.

4.2.9.24. Let us stop lies, gossip and jealousy (A hi tshikeni ku hamba, ku hleva na mavondzo)

Vanhu van" wana va tinyika nkarhi wa ku famba hi muti na ximutana va kombela tiya hi ku heta van" wana. Va vulavula mahungu ya mavunwa lava va nga riki na vumbhoni bya wona, kambe va hlamusela wonge va twile timhaka ku suka eka n" winyi wa tona kasi va lo twa. Loko munhu wo karhi a ri karhi a humelela, a vonaka a yimile kahle a hi vanhu hinkwavo va swi tsakelaka. Munhu loyi a tsaleke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u vula

leswaku leswi hlohloteleke ku va a tsala thekisi ya yena hi leswi vanhu a va n" wi vulavula ha kona.

N" wamathekisi u hlamusela leswaku emugangeni wa ka vona hi yena wansati a ri yexe a ngheneke eka bindzu ra mathekisi. U boxa leswaku loko a xavile thekisi ya yena yo sungula, vanhu va sungurile ku n" wi lumbeta hi mavun" wa ya leswaku u dlayile nuna a endlela ku kuma mali. Wansati loyi a va n" wi hleva va tlhela va n" wi khirha va vula leswaku u ta va tekela vavanuna a va dlaya hikuva u dyile wa yena. Va n" wi vulavula ku biha va ku u na manyunyu hikokwalaho ka ku vona leswaku a nga ri na nuna. A fambisa bindzu ra yena kahle.

U kombisa leswaku u tsarile thekisi ya yena hikokwalaho ka ku va vanhu va n" wi hleva, va vulavula mavunwa hikwalaho ka mavondzo. U boxa leswaku hi xitsariwa lexi u lava vanhu lava vulavulaka hiyena va swi tshika hikuva a va tivi leswi va swi vulaka no pfumala na vumbhoni bya swona. U tlhela a vula leswaku u hundzisa hungu leri eka munhu un" wana na un" wana loyi a manyaka hi ku hleva, ku hamba na mavondzo leswaku a swi nga n" wi pfuni nchumu ku vondzoka munhu hikuva mavondzo a ya hakeri, leswi a nga na swona a swi nga ti eka wena hikokwalaho ka ku wa n" wi vondzoka.

4.2.9.25. Jealous down (Mavondzo ehansi)

Mavondzo i matikhomelo ya ku ka u nga rhandzi leswaku van" wana va humelela. Munhu wa mavondzo wa vilela hikokwalaho ka ku navela loko van" wana va humelela, u navela leswaku wonge ku va swa yena. Loyi a nga tsala xitsariwa lexi eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku vanhu a va n" wi vulavula ku biha, va vula leswaku u xavile thekisi ya yena hi ku dlaya vanhu a xavisa swirho swa vona va n" wi nyika mali hi swibakitani.

U boxa leswaku vanhu a va byeletelana leswaku va nga khandziyi thekisi ya yena loko ri perile hikuva vangaka va nga fiki emakaya va ta dlayiwa. U vula leswaku van" wana emugangeni loko va n" wi vona a ta hilahaya, a va ta a ndlela leswaku va nga hlangani na yena.

Hikwalaho ka ku vona leswi vanhu a va n" wi endla na ku vula swona hi yena, u lo tsala eka thekisi ya yena leswaku Mavondzo ehansi. Hi xitsariwa xa yena, u hlamusela leswaku vanhu a va tshiki mavondzo loko va vona munhu a ri na swa yena. Vanhu a va dyondzi ku tlangela na un" wana eka leswi a nga naswona. Yan" wana mathekisi lawa ya nga na switsariwa leswi fambelanaka na mavondzo i switsariwa swo tanihi:

Mavondzo a ya hakeri

Achela vusiwana

Mavondzo + mona

Mavondzo ya xanisa n" winyi wa wona

4.2.9.26. I wish long life for my enemies so that they may see all my successes (Ndzi navelela valala va mina vutomi byo leha leswaku va ta vona ku humelela ka mina hinkwako)

Loko hi ri karhi hi hanya ku na lava xiyaxiyaka vutomi bya van" wana. Van" wana va byi xiyaxiya va ri karhi va xopela leswinene u swi endlaka, va titshuneta va lava ku tiva leswaku u swi kotisile ku yini, kasi valala va xiyaxiya ku xopela swihoxo swa na ku n" wi vondzoka eka leswi a vaka a ri na swona.

Eka munhu loyi a xegelaka, valala va tsaka loko a hlupheka a ya kombela eka vona va n" wi nyika kambe loko u suka, va sala va vulavula hiyena. Loko u tshama u nga ha kombeli naswona u le khombyeni hikuva va vula leswaku wa titwa masiku lawa ku ri hi ku a dya kwala. Vona va tsakela loko u ya rilela eka vona leswaku va kuma xo vulavula hiswona. Ku va munhu a ri karhi a xaniseka a hi ku rhandza ka vanhu hinkwavo. Kambe valala va wena hi vona va lavaka ku vona u tshama u xaniseka ku nga vi na ku cinca. Xitsariwa lexi xi hlohlotela lava xanisekaka leswaku valala va vona va hanya vutomi byo leha ku kota ku vona loko va humelela.

4.2.9.27. Vha zwalaho vhutshiva vha kana vhutshivha (Lava byalaka vuciva va tshovela vuciva)

Evuton" wini loko munhu a ri na vulolo u sika hi ndlala hikuva loko u byalau hetelela u tshovela. Vanhu lava hi hanyaka na vona a hi hinkwaswo leswi humelelaka evuton" wini bya munhu un" wana va swi tsakelaka. Loko u xaniseka, va tsaka kambe loko u humelela va hlundzuka. Leswi swi kombisa leswaku a va swi koti ku navelela un" wana leswinene. Munhu loyia tirhiseke xitsariwa lexi, u vula leswaku munhu u tshovela leswi a swi byalaka. Loko u byala vuciva u ta tshovela vuciva, leswi vulaka leswaku loko u endlela un" wana lunya kumbe mavondzo na wena van" wana va ta ku endlela lunya kumbe mavondzo.

Muchayeri u kombisa leswaku leswi u endlelaka van" wana swona hileswi na wena u nga ta tshovela swona. Hi xitsariwa xa yena u vula leswaku ku endlela un" wana vuciva a swi kahle, hikuva na wena u ta tshovela vuciva hikuva munhu u tshovela leswi a swi byalaka. Loko u ri karhi u endlela van" wana leswinene, u le ku byaleni na van" wana va ta ku endlela leswinene. Swi va swi nga vuli leswaku munhu yoloyi u nga n" wi endlela leswinene hi yena a nga ta vuyisa vunene, swi vula leswaku van" wana mavona va ta ku endlela leswinene nkarhi lowu u vaka u rivele na leswaku u tshama u endlela un" wana swa kahle.

4.2.9.28. Vuhosi a byi rileriwi a hi vito

Vuhosi i matimba ya ku fuma vanhu lawa nyikiwaka munhu wo karhi. Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi i n" wana wa le vukosini lebyi ku nga na ku holovisana hi xitulu xa vuhosi. Laha van" wana va le rixakeni va nga hlamusela leswaku loyi a fumaka a hi bya yindlu ya ka vona. Lava ku nga bya vona ku vuriwa leswaku ku ka ku nga ngenhanga munhu, n" wana loyi afanele a ngenhile a ha ri lotsongo kutani va byi yisa eka yindlu leyi n" wana leswaku va khomela. Loyi a fumaka eka nkarhi wa sweswi u siyeriwile hi tatana wa yena lava a va khomerile. Lava ku nga bya vona loko va byi koxa wa va lwisa a vula leswaku a nga yi tivi mhaka leyi laha yi sukaka kona.

Loko a xava thekisi leyi fambisiwaka hi n" wana wa yena, u tirhisile xitsariwa lexi ku ri ndlela ya ku gega lava lavaka leswaku vuhosi byi vuyela eka vona. U vula leswi hikuva khale n" wana loko a rila a nga miyeli, a va ta famba va

lavisisa eka tin" anga leswaku u rilisa hi yini, laha a va vula leswaku u khomiwile hi un" wana wa le rixakeni laha a ta thyiwa vito ra munhu yaloye.

Hi xitsariwa lexi, u kombisa leswaku lava va lavaka leswaku vuhosi byi tlhelela eka vona va nga byi rileli hikuva a hi vito. U vula leswaku ku va yena a tshamile exitulwini lexi a hi yena a tivekeke, lava va nga n" wi vekahivona va nga na nandzu leswaku swi ta lulamisiwa njhani yena a nga tivi. U vula leswaku va nga byi rileli loko byi ri bya vona va ta byi kuma nkarhi wolowo loko vulavisisi byi fikile emakumu laha ku lavekaka timbhoni leti tivaka masungulo ya byona.

4.2.9.29. Mafanato

Mafanato ku kongomisiwa eka munhu loyi a tumbetaka leswi n" wi tshikelelaka emiehleketweni. Mafanato a nga byeli munhu timhaka ta yena. Hambiloko a xanisiwa hi swilo swo karhi a nga byeli munhu. Vanhu va nga ehleketelela kunene leswaku ku nga va ku ri na leswi n" wi karhata kambe yena hi yexe a nga hlayi.

Munhu loyi a thyeke vito leri eka thekisi ya yena u hlamusela leswaku u ri tirhisile ku lava leswaku vanhu va nga kali va n" wi tshunelela ku n" wi vahi timhaka tihi kumbe tihi hikuva ku hava leswi a nga va hlamuselaka swona. Yena u endla swilo swa yena na ndyangu wa yena a nga hlayeli vanhu leswi humelelaka. Hambi i timhaka ta maxavelo ya yena ya thekisi a nga vuli leswaku u swi endlise ku yini. U vula leswaku a nga byeli munhu hikuva vanhu va vulavula ngopfu.

Muchayeri u boxa leswaku swa antswa ku va a fa na tona timhaka ta yena ku tlula ku va vanhu va tshama hi tona. U tlhela a vula leswaku vito leri i vito ra yena ra vuhlangi leri tiviwaka hi lava nga vakulu eka yena kambe yena u vona ri fambelana swinene na leswi a nga xiswona. U tlhela a ya emahlweni a vula leswaku a hi munhu wa ku vulavula hi timhaka ta yena hambu hi letinene kumbe leti vavaka. U ri vito leri ri tsariwile ku ya hileswi ri vulaka swona, hikuva loko u nga ngenangi ethekisini ya yena, u nge ri voni hikuva ri tsariwile ku hambana na yan" wana mathekisi, rona ri tsariwile hi

le ndzeni ka thekisi. Leswi vulaka leswaku eka yena swa ku vito ra landzelela swi tirhile hikuva yena u fa na timhaka ta yena.

4.2.10. Switsariwa swa mavito yo duvulela

Loko hi ri karhi hi hanya, vanhu va xiyaxiya leswi hi swi endlaka na leswi hi endlisaka swona swilo. Va languta na xivumbeko xa munhu leswaku u langutekisa ku yini leswaku loko va kuma xirho xin" wana lexi va vonaka leswaku va nga kota ku ku hambanyisa na van" wana hixona va ku nyika vito ra xirho lexiya. Loko wo kumeka u ri na tindleve tikulu, u nga kuma vito ra Mandhleve ku ri ndlela ya ku hlamusela makulelo ya tindleve ta wena.

Mikarhi yin" wana loko va ku vona u endla nchumu wo karhi ngopfu, swa fika laha u kumaka vito ra nchumu wolowo u wu endlaka, kasi loko u nga rhandzi mati na ku ambala mpahla ya thyaka, a va hlweli ku ku nyika vito ra N" wathyakeni, ku ri ku hlamusela leswi u tshamisaka swona hikuva va ku tiva hi ku tshama na thyaka. Mavito lawa ya tala ku vitaniwa loko n" winyi wa rona a nga ri kona kumbe a nga swi twi. Eka ndzavisiso lowu ku na switsariwa swo karhi leswi hi nga ta ya swi hlamusela swo tanihi leswi ku nga mavito yo duvulela swo tanihi leswi landzelaka:

4.2.10.1. Xibelani

Wansati un" wana na un" wana u tinyungubyisa hi Vutsonga bya yena loko a ambarile xibelani. Xibelani i xiambalo xa xisati lexi gandhiweke hi nguvu. Xitsariwa xa xibelani xi vakeriwile eka thekisi ya munhu loyi a rhandza ku bomba hi xibelani a tlhela a cina swinene hixona kambe a ri wanuna. U hlamusela leswaku u vekela xitsariwa lexi hikokwalaho ka ku va vanhu va n" wi vitana hi vito ra Xibelani hikwalaho ka ku rhandza ku ambala xibelani. Ku va vanhu va n" wi vitana hi vito leri, swi hlohloterile ku va loko a xava thekisi a vekela xitsariwa xa xibelani leswaku na thekisi ya yena yi tiveka hi xona tani hileswi na yena a tivekaka hi rona.

U hlamusela leswaku vanhu loko va vitaniwa hi mavito yo duvulela a va ya tsakeli kambe yena a swi nga n" wi vilerisi loko va n" wi vitana hi ra Xibelani

hikuva a rhandza ku xi ambala a nga ri na mhaka leswaku a ri wanuna. A cina hi xona laha a ta tlula ni vaxisati van" wana a tlhela a faneriwa loko mi nga vulavulangi na yena a mi nga ta pfumela leswaku i wanuna. Leswi hi swona swi susumeteke ku vekela xitsariwa lexi ethekisini ya yena.

4.2.10.2 Mandhevhani

Mandhevhani i mufana loyi a sungulaka ku huma swilebvana. Munhu loyi a vekeleke xitsariwa lexi i munhu loyi vanhu a va n" wi vitana hi vito ra Mandhevhani hikokwalaho ka ku tshama na malebvu. Vito leri a ri dumile ngopfu hinkwako laha a famba kona a va n" wi vitana hi rona. Vanalavatsongo na vona a va n" wi vitana hi rona ku fikela laha loko a xava thekisi a nga vekela xitsariwa xa Mandhevhana eka thekisi ya yena.

Hambileswi eku sunguleni a nga ri tsakeli kambe hi ku famba ka nkarhi u sungurile ku ri amukela. Vana lava tshamaka ekusuhi na patu loko va vona thekisi ya yena yi hundza a va ta huwelela va ku Mandhevhana yena a ta va hoxa hi malekere a ri karhi a va bela bele ku kombisa ku tsaka na vona. Vana loko va swi vonisa sweswo a va tsaka swinene hi leswi a va endlela swona.

4.2.10.3 Hungry lion (Nghala leyi twaka ndlala)

Xitsariwa xa Nghala leyi twaka ndlala xi tirhisiwile eka thekisi ya munhu loyi a tsakelaka ngopfu nyama ya le ka khefi leyi vuriwaka tanihi xitsariwa xa yena. Loko a ha ri lotsongo a vhakile exilungwini va yile, laha va nga fika va wisa eka xivhengelani lexi ku kuma swakudya. Hiloko masiku hinkwawo loko va ku va ya edorobeni a ta va lerisa ku n" wi vuyela na nyama ya le ka khefi leyi. Ku fikile laha va nga kala va n" wi nyika vito leri. Leswi a swi vangiwa hikokwalaho ka ku va loko a yi kumile nyama leyi a ta dya wonge u phanghela un" wana ku ve u dya a ri yexe. Vito leri ri tshamile eka yena laha a nga kula a va na swa yena a xava mathekisi, ku te loko a ehleketa leswaku mathekisi ya yena ya nga tiveka hi vito rihi a tsundzuka leri a nga nyikiwa rona khale a namba a tsala mathekisi ya yena hi ndlela leyi.

U tlhela a vula leswaku thekisi ya yena na yona yi fana na nghala leyi twaka ndlala hi matirhelo ya yona. Kambe ku hambana na nghala ya ntiyiso hileswaku thekisi ya yena a yi xurhi, yi tshama yi ri na ndlala ya vakhandziyi. U vona vito leri ri yi fanela hikuva ri fambelana na matirhelo ya yona. U vula leswaku yi tshama yi ri karhi yi tirha a ku na siku ra mahala, vakhandziyi va laveka siku na siku.

4.2.11. Switsariwa swa nhlango wa mavito

4.2.11.1. Hokhana

Xitsariwa xa Hokhana xi tirhisiwile eka thekisi ya munhu loyi a hlamuselaka leswaku u hleketile ku thya thekisi ya yena hi ku tirhisa ku hlanganisa mavito ya vana va yena swi endla vito rin" we. U vula leswaku loko thekisi ya yena yi vitaniwa hi vito leri, swi endla leswaku a titwa a ri ekusuhi na vana va yena. U vula leswaku u katsile vito ra n" wana wa yena Hoyozela na Khanimamba swi humesa vito Hokhana laha a vulaka leswaku u khensa Xikwembu ku va xi n" wi nyikile vana lava leswaku va ta kurisa xivongo xa yena. Ku tirhisa xitsariwa i ndlela yo komba ku khensa eka Yehovha mutumbuluxi wa hinkwaswo.

4.2.11.2 Pietjos

Vito leri hi rin" wana ra mavito lawa ya tirhisiweke eka thekisi laha ku hlanganeke mavito ya nuna na nsati, ku kombisa leswaku va nyama yin" we. Va hlamusela leswaku va kunguhatile ku sungula bindzu ra mathekisi, kambe va ri karhi va lava vito leri thekisi ya vona yi nga ta tiveka hirona. Va hlamusela leswaku va teriwile hi miehleketo ya ku va va hlanganisa mavito ya vona laha loyi wa wanuna ku nga Piet, kasi loyi wa wansati i Josephine. Va hlamusela leswaku va kotile ku hlanganisa mavito ya vona ku vumba vito leri thekisi ya vona yi nga na ndhuma hirona laha un" wana na u" wana yi tivaka hi rona.

4.2.12. Switsariwa swa rirhandzu

4.2.12.1. Love is pain, no doctor can explain it, tickles the heart effect the brain (Rirhandzu ra vava, ku hava dokodela loyi a nga ri hlamuselaka, ri dikida mbilu ri tlhontlha/khumba byongo)

Rirhandzu i nchumu lowu ku nga ri ki na munhu loyi a nga kotaka ku hlamusela un" wana a kota ku ri twisisa leswaku ri hindlela yihi hikuva ri va ri khumba swiviri swa vanhu lava rhandzanaka. Xitsariwa lexi xi tirhisiwile eka thekisi laha a hlamuselaka leswaku na yena u vile na ntokoto wa ku tikuma a ri karhi a rhandza laha a nga vula leswaku rirhandzu a ri hlamuseleki. U vula leswaku loko u ri eku rhandzeni u twa wonge ku na nchumu wo karhi lowu cheriweke embilwini, laha u nga laviki ku twa nchumu hi lava lavaka ku ku hambanyisa na murhandziwa wa wena.

Ku kombisa leswaku rirhandzu a ri hlamuseleki. Vanhu va nga vona loyi a rhandzanaka na yena hindlela yin" wana laha va nga vulaka ku ri a nga n" w fanelangi, hi ku wa n" wi rhandza a nga swi voni leswi va swi vulaka hiyena. Loko yena a n" wi languta ku va na ntsako embilwini ya yena. U vona misava yi ri ya vona va ri vambirhi, leswin" wana swi humelelaka a swi n" wi ~~hi~~ tntsenana loko rirhandzu ri pfurha eka vona vambirhi. Munhu loyi a tsaleke xitsariwa lexi, u vula leswaku rirhandzu a wu nga swi koti ku ri hlamusela eka munhu wun" wana ngopfungopfu loko a nga se tshama a ri tokota. A kuna dokodela leri nga ri hlamuselaka hi ku ri khumba ku titwa ka vanhu ha vambirhi.

4.2.13. Switsariwa swa mavito ya swipano swa bolo

Ntlangu wa bolo hi yin" wana ya mitlangu leyi tsakeriwaka yi tlhela yi seketeriwa ngopfu eAfrika-Dzonga. Vaseketeri va swipano leswi va tikombisa hi ku endla swilo swo hambanahambana hi siku ra ntlangu na masiku laman" wana. Van" wana siku xipano xa vona xi tlangaka, va fanele ku dya xi nga se tlanga hikuva loko xo tlanga xi biwa va nga dyangi, a swa ha ngheni swakudya. Van" wana va rila loko xipano lexi va xi seketelaka xi hluriwa. Kasi van" wana va xi seketela hi ku xava swiambalo swa xona hambiloko xi hluriwa vo titshandza va heta va amukela. Man" wana ya mavito ya swipano leswi swi tsariweke emathekisini hi lawa ya landzelaka:

4.2 13.1. Kabo Yellow (Sundowns)

Lexi i xipano xa bolo ya milenge lexi kumekaka eAfrika-Dzonga eka xifundzankulu xa Gauteng, lexi tumbuluxiweke hi 1970. I xipano lexi nga hlula eka tikhapu to tala ta Afrika hinkwayo. Munhu loyi a tsaleke vito ro duvulela ra xipano lexi u hlamusela leswaku u ri tsarile hikokwalaho ka ku rhandza ntlangu wa bolo xikan" we na ku tsakela xipano lexi. U boxaleswaku vito leri a ri tsaleke hi rin" wana ra mavito yo duvulela ya xipano laha yan" wana ku nga *The Brazillians*, *Bafana bastyle*, *Masandawana*, *Bafana BaShoeshine*. U kombisa leswaku hi ku vona mavito lawa swa tikomba leswaku i xipano lexi endlaka swa kahle ku kala xi kuma lawa.

U boxa leswaku matlangelo ya vatlangi va xipano va tsakisa mbilu ya yena laha a nga rhandziki ku kavanyetiwa siku ku tlangaka xipano lexi. U kombisa ku loko a nga khomiwangi hi nchumu wa fika laha xi tlangaka kona. U vula leswaku a nga tumbeli leswaku u tsakela xipano xihi hambiloko swi pfa swi nga fambi kahle, yena u rhandza xipano lexi. U hlamusela leswaku yena a hi munhu wa ku loko xipano xi nga tirhi kahle a xi sukela, yena u ta seketela *Kabo Yellow* mikarhi hinkwayo hambi xa hlula kumbe xi hluriwa.

4.2.13.2. The happy people (Orlando Pirates)

The happy people i vito ro duvulela ra xipano xa bolo ya milenge xa *Orlando Pirates*. Xipano lexi kumekaka eka xifundzankulu xa Gauteng eOrlando eSoweto. Xipano lexi xi tumbuluxiwile hi 1937 laha ku nga xipano xi ri xoxe lexi nga hlula eka tikhapu tinharhu eka nguva yin" we laha vaseketeri va xona hi ku vona ku tiyimisela ka xona, va xi nyikile na yan" wana mavito yo duvulela ku nga *Buccaneers*, *Ezakamagebula*, *Ezimnyama Ngenkani* na yan" wana. Hi ku vona mavito layo tala swa tikomba leswaku ku kala va xi nyika wona xi endla leswakahle.

Munhu loyi a nga tsala thekisi ya yena vito ra xipano lexi u kombisa leswaku u rhandza xipano lexi naswona i museketeri lonkulu wa xona. U vula leswaku siku xi tlangaka, u chayela thekisi ya yena a havaxerile

maphuraphura ya xipano lexi, a tlhandleka na gondoro ra kona. U vula leswaku hambiloko xi hluriwa, yena u ta tshama a seketela vatlangi lavo tshama va tsakile.

Muchayeri u boxa leswaku a nga swi tsakeli loko vanhu va vulavula ku biha hi xipano lexi a xi seketelaka. U vula leswaku ku kala a tsala thekisi ya yena vito leri u lava leswaku vanhu va swi tiva leswaku yena u seketela xihi xipano hikuva yena a hi munhu loyi loko xipano xa yena xi hluriwa, a cinca a nga ha xi seketeri. U vula leswaku u ta tshama a ri *Ribhakabhaka*.

4.2.13.3. The Glamour boys (Kaizer Chiefs)

Lexi na xona i xipano xa bolo ya milenge eAfrika-Dzonga, lexi nga duvuleriwa xona ku ri Kaizer Chiefs. Xipano lexi xi sunguriwile hi 1970 hi Kaizer Mutaung na van" wana loyi a xi thyeke hi ku tirhisa vito ra yena raKaizer na ra Chiefs leyi a ku ri xipano lexi a tlangela xona entsungeni ku vumba Kaizer Chiefs. Xipano lexi na xona xi nyikiwile mavito yo duvulela ku katsa na leri tirhisiweke eka thekisi ra *Glamour boys* na ra *Amakhosi* leri thyiweke hi Xizulu leswi vulaka tihosi hi Xitsonga.

Munhu loyi a tsaleke thekisi ya yena vito ro duvulela ra xipano xa Kaizer Chiefs na yena i museketerinkulu wa xipano lexi, laha vanhu hinkwavo lava a tirhaka na vona va swi tivaka leswaku wa xi seketela. Muchayeri u vula leswaku a ku na xikipa na xin" we xa xipano lexi a nga riki na xona. U tlhela a kombisa ku ri, wa xi seketela laha a nga na khadi ro kombisa leswaku i museketeri wa xona laha kun" wana va hakeleriwaka ku famba na xona vaya xi seketela.

4.2.14. Switsariwa hi ku angarhela

4.2.14.1. Mafayetela

Mafayetela ku kongomisiwa eka ku himetela laha xitsariwa lexi xi nga tirhisiwa eka thekisi leyi epatwini yi nga ri ki na ntwela vusiwana. Loko u chayela u ri karhi u landzelelana na yona, a wu nga wu voni ntlangu hikuva vakhandziyi yi ta teka hinkwavo, u ta yi landzelela ndlela hinkwayo u nga khandziyisangi munhu. U hlamusela leswaku u tsarile vito leri ku

hlamusela leswaku epatwini a nga tlangi wa fayetela hala ka vakhandziyi va khandziya hi ntalo eka thekisi ya yena. U boxa leswaku loko dyambu ri ya pela, u hlaya swi nyawula hikuva yena wa fayetela epatwini.

4.2.14.2. The best is yet to come (Leswo antswa swi le ndleleni)

Thekisi yi thiyiwile Leswo antswa swi le ndleleni hikwalaho ka ku va n'wamathekisi loyi a tinyungubyisa hi thekisi ya yena ni matirhelo ya yona. Thekisi leyi a yi xavile tiko xa ha etlele mathekisi ya nga si tala. U tsarile thekisi leyi ku hlamusela leswaku a va se vona nchumu hikuva leswo antswa swi le ndleleni. Endzhaku ka swona a nga hetangi nkarhi a ya xava bazi leri na rona ri nga nghena elayinini ri tirha. Vanhu loko va vona bazi va lo heta va swi vona leswaku a vula ntiyiso hi thekisi ya yena. Leswi a swi ri kahle hi yena a ri munhu wo hanana na ntwelavusiwana hikokwalaho Xikwembu xi humeleriseke bindzu ra yena hi ku vona mbilu ya yena.

4.2.14.3. Wisani

N'wamathekisi u tsarile thekisi ya yena vito ra Wisani, ku va a lemukisa vakhandziyi leswaku loko va khandziya thekisi ya yena va ta kuma ku wisa, va ya fika laha va yaka kona va hlayisekile. U boxa leswaku hinkwavo lava karhaleke a va te eka thekisi leyi va ta kuma ku wisa. Hambu lava lavaka ku yisiwa eka marendzo yo hlawuleka, thekisi ya Wisani yi ta va yisa va ya wisa kwalomo. U tlhela a boxa leswaku muchayeri loyi a nga ta yi fambisa, a hi loyi a nga ta cincacinciwa, hi loyi a nga tava a tile ku ta kuma ku wisa, loko a tirha eka thekisi leyi. U vula leswaku u tiyisisa vuhlayiseki bya vakhandziyi hi vito ra thekisi ya yena.

4.2.14.4. Rothenda (Ha pfumela)

Ha pfumela i vito leri thyiweke thekisi ya munhu loyi a swi nga tshembisi leswaku a nga tshuka a vile na swa yena hikokwalaho ka leswi a nga hluphekisa xiswona. Hi vito leri u hlamusela leswaku wa pfumela leswaku Xikwembu xi kona hikuva xi n'wi kotisile, a kota ku humelela a xava na thekisi.

U boxa leswaku vanhu lava a va ku a nge humeleli na vona va pfumela leswaku Xikwembu xa kotisa hikwalaho ka ku pfumela eka Xikwembu xi n'wi hlanganisile na vanhu lava voneke ku tiyimisela ka yena. Laha va nga xava thekisi a tirha kona hi ku tshembeka laha va nga n'wi xavela ya yena leyi sweswi a tirhaka hi yona. Naswona swilo swa yena swi famba kahle. Hi vito leri u vula leswaku wa pfumela leswaku tihlo ra Xikwembu a ri pfalekangi hikuva xi nwi langutile kutani xi n'wi humelerisa.

4.2.14.5 Madala ndi nyii? (Mukhalabye I mani?)

Xitsariwa lexi xi vakeriwile eka thekisi leyi a yi chayela hi mukhalabya loyi a nga swi tsakeli ku vuriwa leswaku u khalabyile. A ta rhuketela loko munhu a n'wi vula mukhalabya hikuva a ku ri munhu loyi a nga lavi ku kula. A ku ri munhu loyi a rhandza ku fambafamba na vanhwanyana lavatsongo hi thekisi ya yena, a ri karhi a va xavela leswi na leswiya. Yena a tsaka ngopfu hiswona a nga swi voni leswaku a va n'wi phuntisa, va lava ku dyela. Yena a nga pfumeli leswaku u khalabyile a lava ku ya tirha na vafana epatwini hikuva vachayeri vo tala masiku lawa a va ha talangi lavakulu ku tirha vafana.

4.2.14.6 All I need is... (Leswi Ndzi swi lavaka i...)

Ku na swilo swo tala leswi loko vanhu va tshamile va ehleketaka leswaku loko vo kuma nchumu wo karhi va nga tsaka ngopfu. Xitsariwa lexi, xi va xi ri karhi xi lemukisa vanhu eka minchumu hinkwayo leyi va ehleketaka leswaku va yi lava hikuva ku hava munhu loyi a nge sweswi a ndza ha lavi nchumu. Hambiloko a ri na swona swilo u ta vona swi ri swa khale swi nga ha fambelani na leswi nga kona masiku lawa.

U ta tikuma u lava ku cinca leswakhale a xava swintshwa. Leswi vulaka leswaku hi xitsariwa lexi, u ringeta ku hlamusela na ku va a tsundzuxa vanhu hi leswiya va swi lavaka. Munhu un'wana na un'wana loko a hlaya xitsariwa lexi, ku va na nhlamulo ya leswi yena a lavaka swona. Munhu loyi a hlayaka u kota ku hetisa leswi siyiweke eka xitsariwa lexi hi leswi yena a

lavaka swona. Ku nga va ku vula leswaku leswi ndzi swi lavaka i yindlu kumbe movha na swin'wana.

4.2.14.7 Khanyisa

Nchumu lowu khanyaka wu koka rinoko ra munhu a ha ri empfhukeni naswona laha ku voningaka vanhu va tsakela kona ku nga ri emunyameni. Ku khanyisa i ku voninga kutani n'wamathekisi u vekerile xitsariwa xa Khanyisa eka thekisi ya yena a ri karhi a hlamusela leswaku thekisi leyi yi tisile ku vonakala emutini wa yena. Munyuma hinkwawo lowu a wu funengetile ndyangu wu ta famba hikokwalaho ka thekisi leyi.

Munyama u vula maxangu na ku hlupheka loku a nga hlangana nakona loko a nga se kuma thekisi. U tlhela a boxa leswaku thekisi yi tisile rivoningo leri nga ta pfulela leswinene leswi nga ndleleni. U hlamusela leswaku Khanyisa yi ta pfulela leswaku a kota ku xava yan'wana mathekisi. Hi xitsariwa lexi u vula leswaku munyama wu fambile ku ngenhile ku vonakala eka hinkwaswo swa muti wa yena.

4.2.14.8. Dzudzanyani (Lunghisani/lulamisani)

Evuton'wini loko ku ri na swilo leswi nga onhaka, swi fanele ku lulamisiwa. Munhu loyi a nga vekela xitsariwa lexi nga tsariwa hi Xivenda, leswi hi Xitsonga ku nga Lunghisani i n'winyi wa xikolo xo dyondzisa ku chayela. Hi Xivhenda u hlamusela leswaku loko va vula leswaku hi ta swi lulamisa, a va vula leswaku hi ta swi lulamisa erivaleni laha un'wana na un'wana a va ka a ri karhi a swi vona. Swi nga leswi eka xikolo lexi, vanhu lava a va dyondza kona mali leyi a va yi hakela a yi nga ringani.

Loko va vutisana a ku va ku ri na vanhu lava hakeleke mali ya le hansi, kasi van'wana a va hakerisiwa ya le henhla. Leswi a swi vangiwa hi ku va loko u ya u ri karhi u rila, u khomile mali ya le hansi, a wu nga ta tlhela, a va ta ku byela leswaku hi ta swi lunghisa ku va u kota ku nghena u dyondza. A va ta twanana leswaku u ta yi hakerisa ku yini, leswi a swi pfuna vanhu votala hikuva a va tiva leswaku va ta ya dyondza va kuma maphepha yo

chayela. A ku ri xona xikolo lexi a xi tshama xi tele hi machudeni hi ku vona ntirhisano wa vona.

Hi ku vona leswaku bindzu ra xikolo ri tirha kahle, u ngenile na le ka bindzu ra mathekisi laha na mathekisi ya yena a ya tirhisa vito leri. Hikwalaho ka ku tiva matirhelo ya yena, vanhu loko va lava thekisi eka marendzo yo hlawuleka a va tsakela ku famba hiyona hikuva a va swi tiva leswaku va ta famba hi ntsengo wo khomeka ku tlula wa mathekisi yan" wana.

4.2.14.9. Problem solved (xiphiko xi lulamisiwile)

Vanhu va lulamisa swiphiko swa vona hi tindlela to hambanahambana. Eka tindlela leti va ti tirhisaka, tin'wana hi leti vuyerisaka kasi tin'wana ti ngenisa vanhu ekhombyeni. Munhu loyi a tsakeleke marito ya Xiphiko xi lulamisiwile eka thekisi ya yena, u kombisile na xifaniso xa munhu loyi a raheke un'wana a wela ehansi, leswi swi hlamuselaka leswaku van'wana loko va ri na swiphiko, va swi ololoxa hi ku tirhisa madzolonga. Eka xikombiso lexi u hundzisa hungu eka lava nga tolovela leswaku loko va hambana na van'wana hi miehleketo va tirhisa madzolonga.

Muchayeri u hlamusela leswaku ku va a vekerile xifaniso lexiya eka thekisi ya yena a swi hlamuseli leswaku loko vakhandziyi va hambana na yena hi miehleketo u ta va raha. Laha u hlamusela leswaku loko vanhu va vona xifaniso lexiyani, a va swi tiva leswaku mhaka ya madzolonga a yi lunghangi, naswona a yi ololoxi swiphiko. Swiphiko swi nga ololoxiwa hi ku vulavurisana ku nga ri hi madzolonga. Vanhu va masiku lawa a va ha ri vona lava khale, lava a va biwa swi nga vuli nchumu. Masiku lawa ku ba munhu i nandzu lowu u nga gweviwaka ku tirhela nandzu wa wena, swi nga ri na mhaka leswaku u bile n'wana kumbe nsati wa wena. Hi xitsariwa lexi, u hlamusela leswaku vanhu a va xi vona va xihlaya va tlhela va kota ku vona vubihi bya kona hikuva u nga n'wi raha munhu a namba a wa a fela kwalano.

4.2.14.10. Salani mi vulavula ndza ta

Vakhandziyi epatwini loko va vona leswaku thekisi leyi taka a va tsakeli ku yi khandziya, va ti vulavurisa na van'wana wonge leswi va swi vulavulaka a swi nga ta koteka ku vuya va swi vulavula loko va vuya. Va endlisa leswi ku ri mhaka ya ku chava ku khandziya thekisi hikokwalaho ka swivangelo swo hambana. Van'wana a va tsakeli ku khandziya thekisi yo hlakala, va rivala leswaku hi vona vakhandziyi va nga yi hlakata, kasi van'wana a va tsakeli ku yi khandziya hikokwalaho ka muchayeri wa yona.

Leswi masiku lawa ti tsariweke loko va tiva leswaku muchayeri wa kona a nga na mahanyelo, va namba va yi fularhela, va endla wonge a va yimelangi ku khandziya. Marito lawa ya tsariwile ku tsundzuxa vakhandziyi lava endlaka swona leswaku a va sali va vulavula va tiphina muchayeri wa ha yisa van'wana wa vuya a ta va teka. Hi marito lawa, u va a hlamusela leswaku a va jahangi ku fika eka rendzo ra vona. Leswi vulaka leswaku swi nga endleka a nga ha vuyi hikuva wa swi vona leswaku a va lavi ku khandziya.

4.2.14.11. A ngi na stress (A ndzi na ku tikeriwa kumbe ntshikelelo)

Ku tikeriwa i nchumu lowu munhu un'wana na un'wana a nga laviki ku hundza hi leka wona, kambe hikokwalaho ka ku va vutomi byi ri na swiganga na swienhlo, swa fanela leswaku vanhu va hundza eka xiyimo lexi, leswaku vutomi byi kota ku famba byi ya emahlweni. Loko va nga hundzi eka xiyimo xa ku tikeriwa, a va nga dyondzi nchumu evuton'wini. Leswi vulaka leswaku a hi nga koti ku langutana na swiyimo leswi tikaka ku kota ku ta na swintshuxo leswi nga ta pfuna eka ku tikeriwa loko hi vaka hi hlanganile na kona.

Xitsariwa lexi xi tsariwile eka thekisi ya munhu loyi swa yena swi nwi fambelaka kahle laha a hlamuselaka leswaku yena a nga na ku tikeriwa. U hlamusela leswaku eka ntirho wa yena, a nga tirhi enhansi ka ntshikelelo, a nga tikeriwi hi nchumu hikuva na thekisi leyi a tirhaka hiyona u hetile ku hakela kutani loko a ri karhi a tirha a nga tirhi a ri na ku tikeriwa. U vula

leswaku hambiloko a nga kumangi vakhandziyi siku rero, yena a nga na ku tikeriwa hikuva wa titirha na thekisi ya yena yi tirha loko a tsakela ku ya ntirhweni. Loko siku ro karhi swi n'wi komba ku ka a nga tirhi a nga yi entirhweni.

Muchayeri u hlamusela leswaku xitsariwa xa yena u lava leswaku xi pfuna na vanhu ku languta eka vutomi bya vona leswaku va byi hlela va kota ku hanya vanga ri na ku tikeriwa hikuva ku hanya eku tikeriweni vutomi a byi nandzihi. U vula leswaku xitsariwa xa yena xi lava ku hlohlotela vanhu ku hanya vutomi lebyi kalaka ntshikelelo hikuva swi nga va vangela mavabyi.

4.2.14.12. Thusa batho (Pfuna vanhu)

Ku pfuna i ku phalala kumbe ku endlela un" wana xo karhi. Eka thekisi leyi tirhiseriweke xitsariwa lexi u hlamusela leswaku emugangeni wa ka vona, hiyena wo sungula ku xava thekisi. Thekisi leyi hi yona a yi fambisa vanhu ku ya kule na le kusuhi laha vanhu va nga kala va n" wi nyika vito leri hikokwalaho ka ku pfuna ka yena. Loko ku ri na loyi a vabyaka emugangeni, a ku ri yena ambulese ya ku rhwala vavabyi ku va yisa exibedhlele.

U kombisa leswaku vito leri vanhu a va n" wi thyangi hi ku n" wi ~~vugya~~ kumbe ku humba, va n" wi thyile hi ku vona mitirho ya yena leyinene leyi a yi endlelaka muganga wa ka vona. U vula leswaku vanhu va tiko va tinyungubyisa hi ku va yena a kumeka a tshama eka muganga wa vona, a kota ku va pfuna na loko va nga khomangi mali kambe a nga vileli.

U hlamusela leswaku na lava nga n" wi tiviki, loko va vona thekisi ya yena yi tsariwile loko a ri erhenkeni va lava ku famba va ya vutisa yena leswaku mathekisi ya laha vona va tshamaka kona va nga ya kuma kwihi, kutani yena u va pfuna hi malwandla. U vula leswaku ku va a fambisa kahle vanhu, va tsakela ku tirhisa thekisi ya yena nkarhi na nkarhi eka marendzo yo hlawuleka.

4.2.14.13. Thumamina (Rhumamina)

Rhumamina i xivulwana lexi hlamuselaka leswaku ndzi rhumeni. Xi hlamusela leswaku mi nga kali mi karhateka ndzi ri kona. Lawa i marito lawa ya vuriweke hi Presidente wa Afrika-Dzonga Cyril Rhamaphosa loko a vekiwa exitulwini hi 2018. Laha u vurile leswaku hi n" wi rhuma tanihi Presidente u ta tirha leswi hina hi ri tiko hi lavaka leswaku a swi tirha laha tikweni ku hluvukisa tiko ra hina.

Munhu loyi a tirhiseke xitsariwa lexi eka thekisi ya yena, na yena u vula leswaku vakhandziyi a va n" wi rhumi ku va heleketa laha va lavaka ku ya kona. U kombisa leswaku yena wa kumeka ku va a va fambisa siku na nkarhi wun" wana na wun" wana, hikuva thekisi ya yena yi lulamerile ku vutirhela. U boxa leswaku hambu ku ri vusiku bya njhani, loko va lava ku heleketiwa ko karhi, va nga chavi a va n" wi rhumi u ta va yisa, ntsena loko va ta n" wi hakela. U hlamusela leswaku thekisi ya yena yi tirha swona ku va yi rhumiwa hikokwalaho yena u tsakela vanhu lava n" wi rhumaka hikuva ku va va rhuma yena i ku vuyeriwa eka yena.

4.2.14.14. Azwibali (A swi tsandzi)

Loko swilo swi nga tsandzi swi vula leswaku swa olova ku swi endla kumbe ku swi fikelela. Xitsariwa lexi xi tirhisiwa eka mathekisi ya munhu loyi a vulaka leswaku loko a kala a nghena epatwini a swi nga endleki ku va ya nga kumi vanhu. Va boxa leswaku ku huma ntsena laha ya pakiwaka kona, vanhu va lava ku famba ku ya etindhawini to hambana, kutani a swi nga tsandzi ku va ya kuma vanhu epatwini hikuva va tshama va ri na laha va yaka kona siku na siku. U vula leswaku van" wana va kombela ya vaheleketa eka marendzo yo hlawuleka ku nga ri leti va fambelaka eka tona hi masiku.

Va tlhela va vula leswaku a swi tsandzi ku va mali yi nghena siku rin" wana na rin" wana. A ku na siku ra mahala laha va tsandzekaka ku kuma mali hikuva va yi kuma hi tindlela to hambana kwale mathekisini. Mathekisi ya vona ya hlayile ya tlhela ya fambela eka tindhawu to hambana. Loko yin" wana yi nga tirhangi kahle, yin" wana swi va swi fambile kahle. Ixivulaka leswaku mali a swi tsandzi ku va yi nghena.

Mhaka ya ku tsala mavito na mahungu emathekisini yi pfuna ngopfu eka vakhandziyi hikokwalaho van" wamathekisi va endla hi matimba leswaku mathekisi ya vona ya kumeka ya tsariwile laha yan" wana ya tsariweke mavito yo tani hi lama landzelaka laha hansi:

1. Kulaleni	13. Dumanani
2. Mavokweni	14. Masocha
3. Ra nsele (Gama)	15. Hi sweswo
4. Malume	16. Xikomu
5. Tikirheta	17. Tshika misava
6. Nsimbhi yi lota nsimbhi	18. Ti hlolela vinyi
7. Solani	19. Ti hleka yin" wana
8. Swakwe	makovo
9. Risuna	20. Khoma mbilu buti
10. Ndhekundheku	21. Timbhuri
11. Nyokamati	22. Ndzi mi endlile yini?
12. Madunuza	23. Tomu
	24. Try again (Ringeta
	nakambe

4.3 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwile tinxaka to hambana ta switsariwa na switsariwa hi ku angarhela laha ku nga kumeka leswaku eka switsariwa leswi a ko va switsariwa swo kumbetela, swi va swi khomile tinhlamuselo leti paluxaka swivangelo swo karhi ku kala ku tumbuluxiwa switsariwa leswi. Ku paluxiwile na leswi hlohloteleke ku tirhisiwa ka switsariwa emathekisini laha ku nga vonaka vutshila bya ku thya na mahungu lawa a ya hundzisiwa hi switsariwa leswi.

NDZIMA YA 5

5.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku songasongiwa hinkwaswo hi ku nyika nkatsakanyo. Ku ta kombisiwa hi ku andlala timhaka leti kumiweke loko ku endliwa ndzavisiso hi ku tirhisa maendlelo lawa ya nga paluxiwa loko ku hlengeletwa vuxokoxoko. Ku ta andlariwa na swibumabumelo leswi lava nga ta lava ku yisa emahlweni hi dyondzo leyi, swi nga ta va pfuna mayelana na switsariwa swa le mathekisini.

5.2. Nkatsakanyo

Hi ku katsakanya ndzavisiso lowu, wu hlamuserile na ku kombisa leswaku bindzu ra mathekisi i ra nkoka eka vaakatiko na le ka ikhonomi ya Afrika-Dzonga. Hambiswiritano bindzu leri ri na swiphiqo swo tala swa mafambiselo na matirhelo, leswi boxiweke eka ndzavisiso lowu. Switsariwa hinkwaswo leswi tirhisiweke eka ndzavisiso vahloko hlisiwa va hlamusela leswaku va swi tirhisile eka mathekisi hikwalaho ka ku va swi vula swo karhi, hi vutomi bya vona, na mitlhontlho leyi va nga hundza eka yona. Kasi van'wana lava tirhiseke mavito na swivongo va komba ku tsakela.

Vanhu va tirhisile switsariwa leswi vulavulaka hi Xikwembu, va kombisa leswaku va tshemba Xikwembu ku va kotisa eka bindzu ra vona, laha u'nwana a tirhiseke xitsariwa hi ku tshaha buku ya Luka 1 ndzimana ya 37, leyi vulaka leswaku a ku na nchumu na un" we lowu tsandzaka Xikwembu. Xitsariwa lexi muchayeri u xi tirhisa eka thekisi ya yena ku n" wi tiyisa ku kota ku humelela hikuva a ri na Xikwembu. Lava nga tirhisa switsariwa leswi paluxaka ku tikeriwa va hlamuserile hi ntalo eka ndzavisiso.

Ndzima yo sungula ya ndzavisiso lowu a yi langutanile na maghenelo laha eka yona ku nga andlariwa matimundzhaku hi switsariwa swa le mathekisini. Xikongomelo na nkoka wa ndzavisiso lowu swi humeseriwile ehandle. Swikongomelotsongo na swivutiso swa ndzavisiso swi kombisiwile swi ri karhi swi fambelanisiwa na xitatimende xa xiphiqo na nsusumeto wa ndzavisiso lowu.

Eka ndzima leyi ku hlamuseriwile na matheme. Matheme lawa ya hlamuseriweke eka ndzima leyi i xitsariwa , thekisi, vito, onomasitiki na nhlamuselo. Matheme lawa hiwona ya khomeke mongo wa ndzavisio lowu naswona ya hlamuseriwile ku kombisa matirhelo ya wona eka ndzavisiso.

Eka ndzima ya vumbirhi hilaha ku nga kaneriwa hi milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza. Xikongomelo xa ku kanela hi milavisiso leyi i ku lava ku kombisa ku kayivela ka milavisiso ya muxaka lowu eka Xitsonga laha ndzavisiso lowu wu nga pfunaka eka nkarhi lowutaka. Eka ndzima leyi ku kumekile leswaku valavisisi vo hambana swi lavisisile hi mavito ya vanhu, swifuwo na swin'wana laha leyi a yi fambelana na ndzavisiso lowu a yi kayivela swinene.

Ndzima ya vunharhu ku hlamuseriwile hi maendlelo lawa ya nga tirhisiwa eka ndzavisiso laha maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso hi wona ya nga tirhisiwa ku hlengeleta mahungu. Vuxokoxoko lebyi nga hlengeletwa byi xopaxopiwele byi ri karhi byi hleriwa ku ri karhi ku kambisisiwa leswi vahlokohlisiwa va hlamuleke swona ku ya hi vutivi lebyi va nga na byona eka bindzu ra mathekisi. Vahlokohlisiwa lava va hlamuleke va endlile ntirho wa muvutisi wu olova hikwalaho ka ku va va ri vanhu lava a va fanela eka ndzavisiso lowu. Ku kaneriwile hi thiyori ya ndzavisiso na matikhomelo loko ku endliwa ndzavisiso lowu.

Eka vahlokohlisiwa ku tlhele ku kaneriwa hi malembe lawa munhu a pfumeleriwaka ha wona ku va n" wamathekisi laha ku nga andlariwa na hi malembe lawa va nga na wona eka bindzu leri. Rimbewu ra van" wamathekisi na rona ri kaneriwile laha ku nga paluxiwa matirhelo ya mathekisi na leswaku ku languteriwa yini eka mathoriwelo ya vachayeri. Vakhandziyi va humeserile ku titwa ka vona hi mafambelo ya mathekisi na matikhomelo ya vachayeri. Ku tlhela ku paluxiwa hi timhangu na tinyimpi emathekisini.

Eka ndzima ya mune ku kaneriwile hi switsariwa swo hambanahambana hi ku angarhela leswi kumekaka emathekisini leswaku a swo tsariwa ntsena kambe swi na tinhlamuselo leti kuceteleke vanhu ku swi tirhisa emathekisini ya vona. Ku kaneriwile swivangelo leswi kuceteleke vanhu ku

tirhisa switsariwa leswi. Ku tlhele ku kaneriwa hi switsariwa leswi nga na nkucetelo wa swa vukhongeri, ku tsakela, ndhuma, switsundzuxo, swicele, mitlhontho evuton" wini na swin" wana hi ku angarhela. Swinkwaswo leswi kaneriweke swi kombisile ku va swi ri na nkoka eka vinyi va swona na ku va swi va khumba hi tindlela to hambana.

5.3. Mikumisiso

Eka ndzavisiso lowu ku kumiwile leswi landzelaka:

Ndzavisiso lowu ku kumiwile leswaku vinyi va mathekisi lawa ya tirhelaka eka tindhawu ta le ka Bungeni-Elim va tsakela ku va va tsala mathekisi ya vona. Leswi va swi tsaleke eka mathekisi ya vona, a ko va mavito kumbe swivulwana ntsena, swi va swi ri na tihlamuselo leti vulaka swo karhi eka vona na le ka vutomi bya vona. Switsariwa leswi va swi tsaleke swi va swi swihlohloteriwile hi swivangelo swo karhi leswi hambaneke eka vona.

Munhu un'wana na un'wana loyi a tsaleke swo karhi eka thekisi ya yena u vile na xitori xo karhi hi vito kumbe xivulwana lexi a xi tirhiseke eka thekisi ya yena. Va hlamusela leswaku switsariwa leswi swi khomanile na vutomi bya vona leswi munhu loyi a nga tiviki rimitsu ra swona a nga ta ka a nga twisisi leswi tsariweke .

Ku tlhele ku kumeka leswaku ku tsala thekisi swi sungurile na munhu un" we laha lavan'wana va teriweke hi miehleketo leyi loko va tlenhlamuselo ya mutshuri wa switsariwa. Leswi swi endlile leswaku un" wana na un'wana a sungula ku languta laha a taka hikona, na ku va na vutshila bya ku tumbuluxa ndlela leyi thekisi ya yena yi nga tivekaka hiyona. Laha sweswi un" wana na un" wana ku na leswi a lavaka leswaku thekisi ya yena yikota ku hambanyiseka hiswona kambe ku nga ri ku hambanyiseka ntsena swi va swi vula swo karhi evutonwini bya yena.

Mhaka yin'wana hileswaku van'wana va tirhisa switsariwa swa tinsimu leti va tsundzuxaka swo karhi evuton'wini kasi van'wana va tirhisile mavito ya tinqambi to karhi laha van'wana va tirhiseke mavito ya tifilimi leti va ti tsakelaka na ku va ti va tsundzuxa swo karhi.

Xin" wana lexi kumiweke hileswaku vachayeri a va swi tsakeli ku chayela thekisi leyi nga tsariwa, hikuva ya tiveka. Loko vachayeri va tshuka va yiva marendzo yo karhi, va chava leswaku va nga ta potiwa eka vinyi va mathekisi leswaku va vona thekisi ya yena endhawini yo karhi.

Eka ndzavisiso lowu nakambe ku tlhele ku kumiwa leswaku mhaka ya ku tsala mathekisi yi famba emahlweni eka ndhawu leyi hikuva ku kumekile na lava ku nga khale va ri eka bindzu leri mathekisi ya vona ya nga tsariwangi nchumu, sweswi va le ku ya tsariseni ku komba vunyingi bya ku lava ku tirhisa xitsariwa eka mathekisi ya vona. Ku kumekile leswaku ku va mathekisi ya tsariwile, swi kombisa vutshila na ntokoto wa vutumbuluxi lebyi nga kona eka van" wamathekisi hikuva loyi a va tsalelaka hi un" wana wa vona.

Ku va thekisi yi kumeka yi tsariwile, a hi mhaka ya kahle eka vachayeri hikuva loko va endla swo karhi epatwini ,swi kota ku hatla swi tiveka leswaku i thekisi ya mani leyi nga endla mhaka leyi a va lava ku yi tumbeta.

Mhaka yo hetelela leyi kumiweke hileswaku switsariwa swo tala swi tirhiseriwa Xinghezi, va hlamusela leswaku ku tsala hi Xinghezi swa olova swi tlhela swi va hatlisela. Va vula leswaku ku tsala hi Xitsonga swa leha. Leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va vinyi va mathekisi i vanhu lava nga phendla matsalwa kasi xin" wana i ku tsan" wa Xitsonga.

5.4. Swibumabumelo

- Ku ya hi vulavisisi na vuxokoxoko lebyi kambisisiweke eka ndzavisiso lowu, ku nga bumabumeriwa leswaku ku fanele ku va na milavisiso leyi nga ta xopaxopa switsariwa eka mathekisi hi Xitsonga.
- Ku va vinyi va mathekisi va tsala switsariwa hi Xitsonga leswaku va humesela vutshila ku kombisa ku tinyungubyisa hi ririmi ra vona hikuva ririmi ri hluvukisiwa hi vinyi va rona.

- Ku hlohlotella valavisisi ku endla milavisiso leyi fambelanaka na mafambiselo ya swa mathekisi, matirhelo na matikhomelo ya vachayeri hi Xitsonga.
- Hi tlhela hi bumabumela leswaku lava nga ta yisa dyondzo ya switsariwa swa le mathekisini emahlweni ku va lavisisa eka mavito lawa ya tsariwaka eka swikolo swa tindzumulo.

5.5. Swivutiso leswi vutisiweke

- Hikokwalaho ka yini va tsalatsarile mathekisi ya vona mavito na swin" wana?
- I malembe mangani va ri eka bindzu leri?
- Va pfumeleriwa ku va na mathekisi mangani?
- I mathekisi mangani lawa ya fambelaka eka tirhenke letimbirhi?
- I ncini lexi langutiwaka ku thola muchayeri?
- Swi lava mali muni ku kuma mpfumelelo wo tirha?
- Va holeriwa mali muni vachayeri?
- Va kuma mali muni hi siku/n'hweti?
- Timhangu epatwini i tingani hi siku/vhiki/n'hweti/lembe xana?
- Hi swihi swiphiqo leswi va hlanganaka na swona?
- Va hakela xibalo xana?
- Va tirhisana njhani epatwini?
- Swi teka nkarhi wo tanihi kwihi ku kuma maphepha ya mpfumelelo wa ku rhwala vanhu?
- Va famba marendzo mangani hi siku?
- Ku gonya ka mafurha swi va khumba hi ndlela yihi?
- Hikokwalaho ka yini va tirhisa Xitsonga/ Xinghezi eka xitsariwa?
- Hi wahi masiku lawa ya tirhekaka?
- Xana leswi tsariweke ethekisini vakhandziyi/vanhu va ri yini hi swona?
- Ku humelela yini hi munhu loyi a taka na mali leyikulu nampundzu?

- Ku humelela yini hi tinhundzu leti vakhandziyi va ti siyaka ethekisini?

5.6. Nkatsakanyo wa ndzima

Ku thya na vutsari i nchumu wa nkoka laha vanhu va kotaka ku humesela ku titwa ka vona hi swilo/ mavito/swivulwana leswi va swi tsaleke emathekisini ya vona. Hi ku katsakanya ku nga hlamuseriwa leswaku ndzavisiso lowu wu swi kotile ku fikelela swikongomelo swa wona. Maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso lawa ya tirhisiweke eka ndzavisiso ya pfunile ku va ku hlamuriwa swivutiso swa ndzavisiso. Ndzavisiso wu swi kotile ku paluxa nhlohlotelolo na swivangelo swa ku tirhisa switsariwa emathekisini.

Tibuku leti tirhisiweke

Ahrens W 2007. *Naming of Minivan Taxis Used for Public Transport in The Caribbean*. Canada. York University Toronto.

Barrett J 2003. *Organizing in The Informal Economy: A Case Study of The Minibus-Taxi Industry in South African* International Labour Office. Seed Working Paper No. 39 Geneva.

Batoma A 2009. *Onomastic an Indirect Communication Among The Kabre of Northern Togo*. University of Illinois, USA Nodic Journal of African Studies 18(3): 215-234.

Blaxter H, Hughes C & Tight M 2001. *How to Research*, Buckingham, Open University Press.

Chauke M.T 1992. *Mavito ni Nkoka wa Wona eka Xitsonga*. Unpublished Honours Research Paper: University of the North.

Chauke M.T 2015. *Personal Names and Naming Practices Among the Vatsonga*. Anthropologist 19 (1): 303-312.

Chauke M.T 2005. *Aspect of Naming in Xitsonga*: Unpublished Doctoral Thesis, Polokwane: University of Limpopo.

- Chauke M.T 2016. *Nicknaming and Nicknames in Xitsonga Culture: An Onomastic Study* JSoc Sci, 49 (30): 378-383.
- Dakubu K. 2000. *Personal Names of the Dagomba*. *Research Review New Series* 16.2, 53-65.
- Fabosi S. 2013. *The Minibus Taxi Industry in South Africa: A Servant for The Urban Poor?* Consultancy Africa Intelligence" s Industry and Business Unit.
- Finegan R 1970. *Oral Literature in Africa*, New York, Oxford University.
- Fourie L.J. 2005. (Dissertation Summary) *Rethinking The Formalisation of the Minibus-Taxi Industry in South Africa*, University of Pretoria. <http://upetd.up.ac.za>.
- Guma M. 2001. *The cultural Meaning of Names Among Basotho of Southern Africa: A Historical And Linguistic Analysis*, *Nodic Journal of African Studies* 10(3)pp 265-279.
- Hlekisana R.O.B 2016. *The Significance of Setswana Names of Business Enterprises in Botswana*. *Nomina Africana* 30 (2).
- Holy Bible 2004. *New Living Translation* III No. 5, The Bible Leage Chicago.
- Hornby A.S 2007. *Oxford Advanced Learners Dictionary* 7th Edition, Oxford, Oxford University Press.
- Katakami H. 1997. *Personal Names and Modes of address Among the Mbeere*. *African Study Monograph*, 18 (3,4): 203-212.
- Kgwedi R & Krugsman S. 2017. *Minibus- Taxis As a Provider of Scheduled, Park & Ride Services, A Concept for Stellenbosch*, South Africa, Stellenbosch University.
- Khuboni F. 2003. *The Social And Linguistic Implications of Zulu Nicknames in The Industrial Workplace*: Durban, University of Natal.
- Koopman A. 2002. *Zulu Names*. Pietermaritzburg University of Natal Press.

Koopman A 2009. *Uniqueness in the Zulu Anthroponumicon System* Onoma 44.

Lombard C.G 2015. *The Socio Onomastic Significance of American Cattle Brands: A Montana Case Study* University of Free State PHD with Specialisation in Linguistics.

Mabasa S.M 2013. *The Analysis of the Origin on the Humorous Nicknames in Xitsonga*. Masters Dissertation. University of Limpopo.

Mabunda P.N 2013. *An Appraisal of Naming Pattern for Schools with Special Reference to Dzumeri Community in Mopani District*, Limpopo Province South Africa, Unpublished Masters Dissertation, Turfloop, University of The North.

Mabunda Q 2017. *Mathyelo ya Mavito ya Timbyana Emugangeni wa ka Chavani Exifundzenitsongo xa Vhembe*, Degree of Honours Bachelor of Arts, University of Venda.

Machaba M.A 2004. *Naming Identity and the African Renaissance in South African Context*. University of Natal. South Africa.

Makondo L. 2014. *Dog names: A Conflict Resolution Strategy*. Studies of Tribes and Triabals 12(2): 201-208.

Malungani M.M 2014. *The investigation of The Origins of Humorous Nicknames Given to Farmers Along The Greater Letaba River*, Masters Dissertation, University of Limpopo.

Mandela R.N 1996. *Long Walk to Freedom*. Cape Town: MacDonald Purnell.

Mandende I.P 2009. *A Study of Tshivenda Personal Names*. University of South Africa.

Marhanele M.M & Bila V. 2016. *Tihlungu Ta Rixaka Dikixinari ya Ririmi ra Xitsonga*, Polokwane, South Africa, Timbila Poetry Project.

Mhlongo B. 2016. *The Names of Minibus Taxis in Durban's Inner West District and Surrounding areas*. Nomina Africana 30 (2).

Mhute I. 2016. *Are Names Really Empty: A Look into Shona Dog Names*. European Scientific Journal Vol 12, No 11 ISSN 1857-7881.

Molefe L. 1999. *Onomastics Aspects of Zulu Nicknames with Special Reference to Source And Functionality*, Doctor of Literature and Philosophy, Unisa.

Mphela K.L 2010. *An Analysis of Personal Naming in the Moletjie Area of the Limpopo Province: An Onomastic Approach*. University of Limpopo.

Neethling S.J 2005. *An Onomastics Renaissance: African Names to The Fore*, South Africa, Journal of African Languages, 20(3): 207-216.

Ngidi B.E 2012. *The use of Personal Names in Respect of the Living-dead within Traditional Polygynous Families in Kwamambulu, Kranskop*. University of Kwazulu-Natal. Pietermaritzburg.

Ngubane S.E 2000. *Reclaiming Our Names: Shifts Post-1994 in Zulu Naming Practices*, Unpublished PHD Dissertation, Durban, University of Natal.

Ntombela S.A 2016. *Nicknaming Amongst Zulu Maskandis with Special Reference to source*. Nomina Africana 30 (2).

Obeng S.G 2001. *African Anthroponymy: An Ethnopragmatic and Morphological Study of Personal Names in Akan and Some African Societies*. Muenchen: Lincom Europa

Oosthuizen S & Baloyi D 2000. *The Minibus Taxi Route Colour-Coding Project in the Greater Pretoria Metropolitan Area: A Project which created Excitement in a Nearly Forgotten Industry*

Oosthuizen S. 2013. *Minibus-Taxi Route Colour Coding*. A Friendly But an Official Way to Communicate Minibus-Taxi Trip, Information Across Borders.

Popescu S 2013. *The Description Theory of Names*. Budapest: Central European University.

Raper P. 1983. *Research Responsibilities in Onomastics*. Names. Pretoria: Human Science Research.

Sauti G 2006. *Minibus Taxi Drivers Are They All 'Children Born From The Same Mother'?* Masters Dissertation, University of Witwatersrand.

Sebashe S.S 2003. *Place Renaming in Limpopo*, Unpublished Masters Dissertation, Polokwane: University of Limpopo.

Seedat M, van Niekerk A, Jewkes R, Sufflas S & Ratele K. 2009. *Violence And Injuries in South Africa: Prioritising And Agenda for Prevention*, The Lancet 374: 1011-1022.

Toth L 2014. *Theory and Methodology in Literary Onomastics*. Proper Names in Istvan Szilagyi's Novels. Pazmany Peter Catholic University Piliscsaba.

Vom Bruck G & Bondenhorn B 2006. *The Anthropology of Names and Naming*. Cambridge. Cambridge University Press.

Wild J & Diggings C. 2009. *Marketing Research South Africa*: Juta And Company LTD.